नं: ४९-घ-२-ख

सिद्धान्त सुधानिधिः

पत्राणि १३९तः २२९

(व्याकरणम्)

नं० ४६ - घ-२-ख

सिद्धान्त सुधानिधि

पत्राणि १३६त: २२-

(व्याकरणम्)

६

इह दैर्घ्योद्भिवत्वं प्रत्यसंज्ञं स्यात् प्रदेशाः प्लुतप्रगृह्याऽज्झाद्यः ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इमो गेगे अप्लु नन्विह तपरत्वं
किमर्थं व्याक्रियतेपि इह दैर्घ्यो दीर्घत्वादेन तत्वेन सवर्णग्राहकत्वाभावेन तत्कालग्रहणार्थत्वायोगात् नच
उदात्तानुदात्तस्वरितगुणाऽक्षणां दीर्घाणामीदृशां ग्रहणार्थमिति वाच्यं गुणानामभेदकत्वादेव तदुपप
त्तेः ऽज्ञातेः पदार्थत्वपक्षेपि दीर्घाणां सामर्थ्यादेव प्रकृत्स्वग्राहकत्वेः प्लुतव्याहृते व्यासक्तं तेप्पानिष्टत्वादिति
चेत् अत्र भाष्यं व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति पक्षे उदात्तादिषु संग्रहाय तपत्वमिति तपरसूत्रेण प
मनन्तु वर्णपतथार्थस्यमपि तन्मात्रत्वात् अत्रव देति तथापि तपरत्वेनैव ऋकारस्य गुणान्तर प्रसक्तिधिस
ग्राहकत्वसिद्धे नैकारस्य तु अग्राणत्वादेव तत्सिद्धेरुभयत्र तपरत्वमसंदेहार्थमेव तद्वन्गुणानामभेदकत्वप
क्षमाश्रित्य इकारेणोपि तपरत्वमसंदेहार्थमेवास्तु इत्याशयेन सर्वत्र तपरत्वमसंदेहार्थमिति हृमितिसूत्रे वस्त
तः पंचमीसमासेन तात्परस्य तत्कालस्यैव पदार्थे एकारस्याऽऽशात्वाद्गृहणाकशाब्दहेणा सतग्रहो माभूदितिपत
दर्शितपरत्वाभिति वाक्यकालग्राहकत्वेमानाभावात् कोरेतपरत्वं एकारस्य तपरस्य निर्दिष्ट इति सु वेद्यमिति

सि॰ प्र॰ 139

तच्च एकारः केवल एवेप्येतत्किमर्थमित्याशङ्कनीतं प्रचाराणां प्रगृह्यसंज्ञाभाष्यविरुद्धं येनत्र प्रयाणामपि तत्परत्वान्निर्देश इतीति ४
ननु श्रीश्र्यसंज्ञाप्रतिप्लुतस्यासिद्धत्वाद्धि मात्रिकस्यैव प्रगृह्यसंज्ञेति प्लुतातु पसंग्रहेपि न प्लुतिनिचः प्लुत प्रगृह्या अचि
ति प्रकृतिभावेन स्वरसंधिप्रकारेण प्लुतस्यासिद्धत्वाज्ज्ञापनाद्दोषाभावात् इति वाच्यं प्लुत शब्दस्य लक्षणया तत्स्था
नित्वसंभवेन पक्षत्वायोगात् कार्यार्थं प्रति मलक्रमात्तरकल्पनापेक्षया लक्षणाया एव युक्तत्वात् प्लुतत्वप्रयु
क्त प्रकृतिभावे प्लुतस्यासिद्धत्वज्ञापनेपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावेऽसिद्धत्वात्तत्रैव प्लुतस्यासिद्धत्वे प्रगृह्य
अथात्रैकारस्याऽणत्वेन प्लुतग्राहकत्वेपि इद्तोः कथं तत् दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वाभावात् नच
जातिपक्षो निर्देशः ह्रस्वप्लुतिप्रसंगापत्तेः दीर्घव्यक्तिसमवेतैव जातिर्विवक्षितेति चेत् न प्लुतानुपग्रहतादवस्थ्यात्
नचेष्टापत्तिः ऽग्नी ३ इति सा दोषा प्लुतवदुपस्थितत्वेन लौकिक इति शब्दे परे प्लुतस्याः प्लुतवद्भाव विधानेन
प्लुतनिमित्तक प्रकृतिभावनिषेधेपि प्रगृह्यत्वनिबंधनस्य प्रकृतिभावस्येष्टत्वात् तथाच वक्ष्ये वार्त्तिके वद्रूयनं
प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुतवदिति प्रथेहि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसंगोऽन्येन विहितत्वादिति प्लुतकार्यप्रकृति राम

भावनिषेधे स्वरसंधेरावश्यकतया प्लुतस्य श्रवणाभावध्रौव्यात् प्लुत एव निषेध्यतां किं अतिदेशार्थवचनेनेति तत्र शंका
र्थः उभयनिमित्तकप्रकृतिभावप्राप्त्या प्लुतप्रगृह्यनिषेधेऽपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावसत्त्वात् प्लुतश्रवणासिद्धेः
प्लुतनिषेधेऽनुस्वरणं न स्यात् इति समाधानार्थः नचैवं अप्लुतवदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः प्लुतनिमित्तकप्रकृतिभाव
मात्रनिषेधस्य विशेषानुपपादकत्वादिति वाच्यं यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति तत्र चरितार्थत्वात् यथा सुश्लोका३ इति सु
श्लोकेति अत्र भाष्ये यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे प्रगृह्यसंज्ञां प्रति प्लुतस्याऽसिद्धतया ह्रिमात्रत्वकृतेरवि
द्यमानत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा. कार्यकालपक्षे तु प्रगृह्यसंज्ञाया उञोऽस्येति पर्युदासासप्रष्टो ङकारो: प्रगृह्यस्या
नुनासिकत्वेन अनुनासिकस्य ङुमारत्वात् प्रगृह्यस्यापि तत्समानदेशतया तां प्रति प्लुतस्याऽसिद्धत्वाभावाद् अनुना
सिकप्रकृतिः स्यात् ननु संज्ञापरिभाषस्य कार्यार्थत्वात् कार्यकालपक्ष एव न्याय्य इति चेत् अत्राहुः प्रयोजन
विशेषानवगमेऽपि सामान्यतः किंचित्प्रयोजनवत्ताज्ञानमात्रेण यथोद्देशपक्षोपपत्तिः यथा विशिष्याऽस्य

सि॰ कौ॰
150

मात्राभावे केचिद्विविधं गृह्य सामान्यस्य भाव्यत्वमाहुः यथाश्रयणे शिक्षासंभावनायाः संपादयितुमरं उदात्तार्थं वादिकः कल्पितो वाइत्व
विशेषो व्यवस्थाप्यते तद्वत् महावाक्यार्थपर्यालोचनया तु का ऽर्थः कालपरप्रभृति अत्र हरदत्तः संज्ञाप्रति प्लुतस्यासिद्धत्वेपि
अननुनासिकयर्वृद्धसं प्रति न तथा तत्तच्च स्थानेन संज्ञा कृता द्विमात्रस्य न सोऽनुनासिकविधेः स्थानी किं तु त्रिमात्रः न
तस्थानिवद्भावेन त्रिमात्रस्यापि प्रगृह्यत्वं प्लुतविधौ तद्योगात् ईकारो तद्विवचनस्य प्रगृह्यसंज्ञा तत्पाविशेषणात्त
ताईकारान्तद्विरूपांतस्यापेक्षत्वात् किंचाऽयं पक्षः सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिविधिष्वसिद्ध परत्रीय ६५ उत्तकमिति प्लुतस्य दीर्घे
णानिष्पत्तिर्यथास्यात् अतएव खट्वोका३ इति खट्वोकेतीत्यत्र गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्त्तयति न स्थानिनं आदेशे
प्लुतश्रवणप्रसंगात् तत्कथं यथोद्देशपक्षेपीष्टसिद्धिरिति अत्र कैयटः शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणान्न प्लुतत्वभाव राम
तत्पाप्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्त्तत इति अयमर्थः द्विमात्रस्य त्रिमात्रेणापहारेपि पूर्वत्रा
सिद्धमिति पनेन शास्त्रासिद्धत्वबोधनात् त्रिमात्र एव द्विमात्रत्वबुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा क्रियते ननु द्विमात्रे कृतो प्रगृह्य

सेहतांत्रिमात्रे डातिदिशाम॰ येनाऽलविधिस्त्वात्स्दभाव शंकास्यात् एवं चात्रिमात्र एव प्रगृह्यसंज्ञा प्रवृत्तिः॰ छिमात्रस्त्वनुक्ता
संज्ञा प्रवृत्तावपि वक्तृ तेषामिलास्त्रिमात्र तत्स्थाने वविश्रामात्॥ नजेत प्रमज्ञप्रवृत्ते॰ श्रुतिक्ति विषयकत्वात् नया
तर्थासे पेराकर्थं शास्त्र [illegible] प्रवृत्तिः॰ शास्त्रैरेव तस्य शास्त्र प्रवृत्ति प्रयोजकत्वात्तेः॰ शास्त्रस्य च स्वतोऽसिद्धत्वासंभ
वात् एतेन स्वस्तोकेनीत्यादावाश्वेऽप्युक्तः॰ श्रूयेत स्पपपाह्वं छिमात्रत्वेऽप्येवं क्रियमाणे रोन गुणोन तत्कृद्विशेष्यभूत
स्यो हेतुत्वस्यैव निष्ठे रथसिद्धत्वात् इत्यादिक्तं चवा नोत्र पक्षाः संभवंति इत्याद्यनांदि विशेष्यत्वं द्विवचनस्य च विशेषणत्वं मः
प्रवचनं संज्ञघटी [illegible] गृह्यमिति [illegible] इत्याद्य॰ प्रत्यय प्रत्यग्रहणपरिभाषया द्विवचनपदं द्विवचनांत परं इत्याद्यनांदि
शेषणीत्वात् इत्यविधिः इत्याद्यंतं द्विवचनांतमिति द्वितीय॰ इत्यर्थे तत्पर द्विवचनं तदंतमिति तृतीयः द्विवचमेव संज्ञित्व
स्यमालाप्रकोः॰ इत्याद्यंतं द्विवचप्रगृह्यसंज्ञमिति वाक्यार्थ इति चतुर्थः॰ तत्राद्ये पक्षे तेऽन्पाद्येः संज्ञा न स्यात् एकारस्य
द्विवचनावयवत्वेऽपि द्विवचनत्वाभावात् नचमुख्यात्तुपपन्नाशास्त्र प्रामाण्यपाक्षेरोप्रवृत्तिः गंगे इत्यादौ चेत्तादि

पा॰ व्र नतोमादिवर्णाकेन सकारस्य वरचाद्विवचनत्वेन तन्न्यचारितार्थ्यात् द्वितीयेपि कुमार्योरिगमनं कुमार्यागमादेवधोरगारं वधूगार
141 मित्यादावति प्रसंगः प्रत्ययलक्षणेन न द्विवचनेतत्वात् स्वरूपत इह दंतत्वाच्च तृतीयेपि ग्राम्थ श्लेषु श्लेसमपघेतां भे
भ्यो ह्रोय स्वे इत्यत्र प्रथमाद्विवचनस्य नङसफाबोति शीभावेपि प्रत्ययेसुपो धातु प्रातिपादिकयोरिति शीलोपे कारस्य
दावितित्व लक्षणसंज्ञ्याकारस्य ईत्वेन प्लुता तत्त्वादुत्पन्नस्य प्रग वस्याऽव्ययनुत्वात्क्रिकिंसते शीशब्द ईकारोतं द्विव
चनं प्रत्ययलक्षणेन च पदं तद्दंतमिति ज्ञाति प्रसंग ४।। ननु पक्षद्वयेपि न दोष ४ इह दंतौ चस समस्यर्थ इत्यत्र समीत्ये
वोक्तेपि प्रत्ययलक्षणेन समासो गौरी [illegible] शाखिश्रित इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञासिद्धो उर्थे ग्रहणेन प्रगृह्यसंज्ञा प्रकरणे प्रत्य
यलक्षणं नास्तीति ज्ञापयितुं शक्यत्वात् भु [illegible] ह्या ह्याभित्यत्रांतनेगान पिविधीन्त्यपि हि रेगोपि कुर्व्याधत इति स्माया
तेकारस्यैव लोपेन शीभावाऽप्रहतो ४ प्रत्ययलक्षणेनोसत्पपि हेत्वाभावाश्च इत्यंतत्वे स्पुतावतार्य लाभाद्दिति चेत् राम
मेवं तथापि तदंतग्रहणाऽदोर्लभ्यादेव पक्षद्वयस्य दुष्टत्वात् संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिर्नास्तीति स्तु

सुभिङ्ः नं परमित्येतत्स्वहरो न स्थापितत्वात् तस्मात् इह दे दतं यद्धि वचनमित्येव उक्तं संनिधानेन द्विवचनस्यैव संक्षिप्य प्रती
ते ननु चेवं यथोक्तो ऽन्नहरो ऽस्तु इत्यादि स्वरूपेषु तदेतत्त्वनाम्नीमितिवाच्यं एवं देशिवन्नावेन तदेतत्त्वसंभवात् अत्र मणी
आदीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणी इवोदसीव दंपतीव इति प्रतिसूत्र ४ केयटादयश्च भाष्यवार्त्तिककाराभ्या
म पठितत्वादप्रमाणमेतत् मणीवोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वाश इस्योपमानार्थस्य नोदसीवेत्यादिश्च दोदस ४ प्रयो
ग इत्याहुः ॥ एवं च माघस्याम्भ्यान्मुनित्रयानुक्तानां नुमीयस्येष्टिः यो सिद्धिभ्यो वाक्यमेकेषु दसिभायायोचेत्यादी
नां प्रतिहन्मात्रो ऽन्तानामियमेव गतिः ४ नन्वेवं स्फुरत्पल्लवाभ्यामलिंदेयतीव तद्विलोचनाभ्यां कुचकुम्भलाशया
निपत्य विंद इ इक ग्रुक्ताविति मोमणी खलीलो तरलो विरेजुरिति नैषधस्य का गतिः ४ वा शब्दस्यात्र ऽ संगते ४ पो
नुष्यवस्त्याचोंतिचेत् अत्राहुः ४ इवार्थस्य वाशब्दस्यापि प्रयोग ४ न च तन्त्र मानाभावात् वं अत्र चेतस्सिआनीस्या द्विवा
र्थे चततस्वयमिति किं वस्तु भौनात् कारंव रवंडितदनानिव पंकजानी पादित्रयोगात् ववायथा तथैवेवमि

सि॰ कौ
१५८

स्मन्वयारव्यायां शास्त्रं स्वपदुर्धशाइतिकालिदासप्रयोगस्य तद्धारव्याहमितिरहाहृतत्वाच्च यत्तु अमरेऽप्ययमेव पा
ठो दृष्टः ननु वहेतिङीष् स्यान्मुक्त प्रातिपदिकः प्रक्रमे ताद्धितस्य च ते च ननु गतत्वात् अपत्यसमूहादिपर्यायमध्ये
ऽस्य राज्यादौ पाठात् तु आदीनामनुक्तेश्चेति तथापि तद्धितत्वमात्रेण प्रक्रमाद्वेनाध्ये यथेशोपादीनामप्यनुपादान प्रसङ्गात्
प्रकृतिनिर्देशस्य तथात्वे तु प्रकृतिविशेषघ्नियतत्वस्योपाधित्वात् तथादिनाप्रकृतिविशेषोऽन्तरमेवविवक्षितत्वात्
वेत्स्कृतानाद्भावात् अत एव ङारागादीनामित्यादिकमपास्त तेषामपत्यसमूहाद्यर्थविशेषसाधारणरूपाभा
वात् प्रकृतिविशेषगर्भतया तु गार्गिताङ्गरोड्यादीनां तत्र प्रकरणे बहुशो दर्शितत्वात् वनेऽश्रु साहशास्याधि
धानात् अहसोमात् अस्मात्पतावीहृतो प्रगृह्यो ता४ अमीईशतः ताम सक्ष्माव मूर्त्तास्यते मात्किं अमुकेऽत्र न राम
चात्र सकारस्यानन्तुहुतेनेवनातिप्रसङ्गइतिवाच्यं मा कुरुत्ता सामर्थ्यादेवेराकान्तेहूनित्याभावात् अहृश्शब्दसं
बंधिमकारान्यवहितेनरस्यतस्यासंभवात् ॥ नस्याम्रूउन्नासोऽइत्यप्रपूर्वे रोतवासिद्धिरितिवाच्य तत्रनिमित्तत्व

स्याऽसिद्धत्वया ओकारांतत्वात् नचैवमनेनतापप्तनिर्वाहः आरंभस्यासामर्थ्यादत्र मुत्वस्याऽसिद्धत्वाभावात् यद्यार्थिकं
उगमश्रयासिद्धत्वं तथापि उत्वेनै इति । किंच स्त्रीनपुंसकयोर्हि अत्र नेमुत्वस्याऽसिद्धत्वेप्येकारोतत्वमेवाश्रियपूर्वेता
प्रग्रहत्वसिद्धिः ८ तत एव प्रकृतिभावानुनासिकपर्युदासावापेसिद्धौ कार्यकालपक्षेतु ग्रातो अप्यस्यपक्षेपि स्थि
तेनसूत्रेणासंज्ञायां क्रियमाणायां मुत्वस्यासिद्धत्वात् लिंगत्रयेपि द्विवचनेनुनासिकपर्युदासः पूर्वैरेव सिद्धः ८ एत
त्सूत्रेतु बहुवचनार्थं पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थं चेति विवेकः ८ शे अयं प्रग्रहसंज्ञः ८ अस्मे इन्द्राबृहस्पती नयुष्मेवाज
वेधयः आयेचतुर्थीबहुवचनस्य द्वितीयेकवचनस्य आवकुब्बचनस्यवस्या नेषु पांसुजुगित्यादिसूत्रेण शे आदेशः ८
शित्वात्सर्वादेशत्वे शेष्येलोपइतिश्लोपः नचां हे संज्ञावैयर्थ्यं पदपाठकालेइति वाच्यं प्रयोगेसार्थक्यात् एवमस्मे
यत्तवसयोवसूनीत्यादिकमपिबोध्यं काशेऊ शेवेशे इत्यादेलोमादित्वात् शप्रत्ययं ताने हनिशेयभुशे इत्यादौ च
तृतीयाप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोषः ॥ ॥ निपात एकाजनाङ् आङ् भिन्न एकाच् स्वरूपो निपातः प्रग्रहसंज्ञः

से।

सिं स ऽऽ्वय इंद्र उदमेश: ऽनिषेधाधिपयो: इतिसमये ऽनु ऽसुप्रासिषु प्रत्येकारशब्दे कर्मधारय: तो यथा त्व्याहन्तिम
ग इत्यादिनिर्देशात् तेन छेदं ब्रह्मेत्यादेनातिप्रसंग: नन्वेवं एकत्र हेत्वर्थ: निपातस्याऽच: संज्ञेयचसिद्धे: ननु ऽज्ञेनस्य
153 निपातस्येतिषेत्यर्थवारणाय नादित्रिवाच्यं विशेषणतावेयर्थ्यापत्ते: हल्त्वं तस्य प्रगृह्यत्वे सत्यपि हलत्वभावात् नच तु
मोद्वीत्यादेसकारांतस्य प्रकृतिभावेनो ऽनुत्वेन स्यादित्रिवाच्यं संज्ञा प्रति ऽनुत्वस्याऽसिद्धत्वात् नचैकदेशविकृतस्य
यनन्येफेतस्यसंज्ञाप्रसंग: प्रकृतिभावं प्रत्यपि ऽनुत्वस्यासिद्धत्वात् सिद्धकाऽस्येस्थकायांतस्य च सकारे प्रसक्ता
भावात् ॥ ननुऽज्ञेतस्येव संज्ञानत्व ऽमात्रस्यापर्थलाभाय विशेषणतास्यादित्रिवाच्यं ऽऽद्यंतवदेकस्मिन्निति ऽऽ
मात्रस्याप्यऽञंतत्वात् नच विशेषणतासामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावपरित्याग: तदंतविधिपरित्यागेनापितस्य चरितार्
र्थसंभवात् नच विनिगमकाभाव: ऽनाऽऽ तस्यैवानत्वात् व्यपदेशिवद्भावमात्रबाधेहितादर्थस्यात् ऽनुऽ: राम
केवलाच्रूपत्वेन प्राज्ञेनेवाभावात् प्रत्येकाविशेषत्वेनु तदंतविधेशंकापि नेति किमेकपदेनेति प्राचीनभाष्य
कृता: ज्ञानसप्तप्रप्रहणाशंकानिरासायैकग्रहणाकुर्वन्ना नायोज्ञापयति वर्णग्रहणेनेषु ग्राहिति संख्यानव

वस्येते किंतु जातिरेव निर्दिश्यत इति तेन हलंताच्चेति सूत्रे यद् हल्ग्रहणमिति वार्त्तिककारः इत्रे हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति
द्रुमिति तासूत्रे रोव संग्रहो तं भवति तस्यार्थो हि दंभेः सिद्धुमित्यन्वयः किल्वमितिशेषः तत्र हेतुः हल् ग्रहणस्य
जातिवाचकत्वादिति दंभेः सन् सनीवंते मादिविकल्पाद् इडभावः दंभ इच्चेति इत्वं पत्वे ईत्वं च अत्र लोप इत्यभ्यासलो
पः धिप्सन् भूसति दिन्भूसति इति स्थिते हलंताच्चेति सनः किल्वे इकः स्थाने इकः समीपो वा हल् ततः पनः सन् कित् स्यादिति
तस्यार्थः अत्र दंभे च इकः परत्वं नकारे ननु ततः परः सन् भकारेण व्यवधानात् भशब्दात् परः सन् न तु भ शब्द इकः पर
नकारेण व्यवधानात् इति किल्वं न स्यात् जातिवाचकत्वे तु नकारभकारयोर्हल्त्वरूपैक धर्मावच्छिन्नतया इष्ट
सिद्धिः ततः किल्वात् नलोपः भष्भावेन दस्य धत्वं भकारस्य चर्त्वेन पकारः इति धिप्सति धीप्सतीति सिद्धं ननु समुदा
यं तस्य वर्णमिवैकपदः स्यात् डा इ उ अपेहि यत्र हि समुदायस्यैव संज्ञा स्यात् एकाच् द्विर्वचनं न स्यात् नत्ववयवानां
दृश्यं तस्यैव संज्ञा स्यात् ननु पूर्वयोरिति तत्र गुणादिकं स्यादिति चेत् अत्राहुः संज्ञाया विधेयत्वात् ... यानां संज्ञि

सि॰ कु
155

नन्वत्र गणत्वमिति पठ्यमानायडोभोतिविशेषणस्य विशेष्यैव समुदायनिरासः इति यद्यपि समुदायकार्ये गणावयवानां कार्यनिर्वाहस्त्का
त्रिवत्वन्यायेनैव न चात्र तथा समुदायसंज्ञया॰ अवयवानां प्रकृतिभावादिनिर्वाहात् इति न तस्यात्र विषयः तथापि समुदाय
ग्रहणाशंकानिरासायैव बहुत्वमेकग्रहणज्ञापकमिति बोध्यं॥ निपात इति किं चकारस्त्र शालोऽकारस्य प्रकृतिभावे सोमाभूत् न
चायं अकुहरान्यायेन निर्वाहः॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यापृथक्त्वात् केवलयो॥ निपातप्रत्ययोन प्रयोगस्यापि
तुल्यत्वात् सर्व आत् सातत्यगमने आ इन्द्र भो पीतिः प्रत्ययः ष्टिलोपः॥ आ उ गच्छेः स्यात् इति प्रत्युदाहरणं यद्यपि तन्निर्व
प्रकृतन्यायेन तापि आङ॰ भिन्नो निपात एवं गृहीतः तथापि तन्न्यायस्याभिजात्विान्नरदोषः॥ भेदप्रतियोगितावच्छे
दकत्वाङ्॰ कार्यनिर्वाहार्थं ङितः प्रश्लेषो साधारणः स्यादिति तदर्थं नहि एकानुभाव्ये ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिवि
धौ च यः॥ एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् आ उदकं ओं हन्त॥ आङीषदर्थ इति ङितं निर्दिष्टः स्याइतः एत
आसेत्यादि॰ स्पष्टितः॥ आ उदकांतात् ओं दकांतात् आ काशिह छन्नात् आहिछन्नात् आङ॰ मर्यादाभिविध्योः॥ विना तेन तम
र्यादा सहतेन त्वभिविधिः॥ परिक्षेत्रमध्ये अवधेरंते तर्भावे अंतर्भावे वा भये तथा चाऽवधित्वाद्येकपदसमभिव्या राम

तलई नरोमय १

इत्यपदार्थस्यास्यैष्यवछेदपरत्वेमर्थान्तरार्थोन्तरमपयपं वछेदपरत्वेऽभिविधिरितिवोध्य अत्रऽत्वात्नप्रकृतिभावः ॥
त्वऽऽनुयथा आसंवेनु मन्यसे एवं प्रक्रांतवाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनार्थ आकारः पूर्वमेवं नामंस्थाः संप्रतित्वेवं मन्य
स इत्यर्थः वाक्यारंभसूचनायाकार इत्यपरे आ एवं किल तत् स्मृतेः सूचक आकारः ततः स्मृतोर्थोनिर्दिश्यते अत्रच
वाक्यस्मरणायोनाऽऽत्वेएवतान्वयं तेनेदृशस्यार्थाद्दिष्ट तुल्ययानं तभावेपि उभयमिन्नेऽत्वमेवेतेनत्राथगा अपइत्यत्र
सन्नम्यर्थेइतिरप्याकारस्याऽनुनासिकइतिसिद्धं ध्यतानियंप्रकारः आ तस्येवं छेदेनपूर्वाद्धोक्तार्थचतुष्टयपराकार
परामर्श्यन् इऽऽच्छिवात् द्वेषपरामर्शकत्वाभावान्नान्वादेशत्वमित्येनादेशाविरहः संगच्छते उभयमिन्नार्थेऽत्वमि
त्यस्येवचतुर्थचरणेनुस्मारेणार्थासिद्धत्वात् केचित्पूर्वमेतत्रशब्दोनुपाख्यानान्नान्वादेशत्वमित्याहुः तन्नशब्दोन
न्तराप्यन्वादेशत्वस्यभाष्यकृतावश्यमाराध्यत्वात् तस्माद्दीघरर्थाद्दिष्टवत्तेत इतिवृत्तिनविद्येयाकिंतुपर्भवायकृता
मात्रेणोपात्तेतिनतथानिर्दिष्टिता: इत्यत्रविस्तरः ॥ ॥ओँदन्त अकानोतोनिपातः स्वरेप्र आहो इति उताहो इति नि

सि कु: 145

पातइतिकिं निपुत्वाच्चायवागहि विह्व उउ गायेभेते सोमइत्यादौ माभूत् ॥ इन्निति समासानुगविति सप्तमोहोत्यपि स्ततु ह्याह
नेति अत्रवदंति तत्र प्रगृह्यसंज्ञासत्वेपिन इति: प्रकृतिभावविधौ पृहताधिकाराद्देवता द्वंद्वप्रसक्तः गवित्ययमोहप
अव विभक्तिश्रवणाभावा दनुकार्यानुकरणयोनभेदविवक्षया ऽर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्तेरनु
त्पत्याप्रसक्तत्वाभावात् अपदंनप्रयुंजीतेत्यस्यवा ऽपरिनिष्ठितप्रयोगनिषेधार्थत्वा प्रकृतेत्वगोइतिस्वरूप
स्यैवपरिनिष्ठितत्वात् [illegible] लोप: शाकल्यस्येतिनप्रवर्तत इति ॥ नचैवंहलयोः हलयइतिकृतेत्यइत्य
त्रकथं उत्वयत्वयतोपाइतिवाच्यं तत्रभेदविवक्षया [illegible] सुप्रायेत्वाहलइत्यानुषष्ठीतिविभक्तिलोपेन तस्मा
त्रकृतिभावविधौ पदान्तग्रहणात् इतिनाइतीति भिप्रायेणवृत्तिग्रंथो [illegible] पदान्तत्वात् प्रकृतिवदनुकरणा
मित्यतिदेशेनवा ॥ नन्वाहो इत्यादयो निपातसमुदाया ४ उताहउ आहो उताउताह उतु ताहो इत्यादितत्र अपूर्वेणो
वसंज्ञासिद्धा ओदंतत्वाभावेन [illegible] इत्यापत्ति: [illegible] तत्र ग्रहणात् नत्वनि

राम:

नन्वेवमनुकारे मानाभावः तत्रैव भाष्ये बहुप्रमाणात् ॥ नन्वणनुदित्यत्र योगविभागेनादेशो गोत्रप्रत्यय ज्ञातं कथं येन आङ्‌ः
ग्रहणे न तद्ग्रहणे ङानाङिति प्रतिषेधः स्यादतः सुप्तिङन्तासाधेः ङान्यथा ऽनुधातु मन्त्रः ऽयाते ग्रहणीशकारी
च ऽनुविसर्गयोः सरत्वादयं सारव्याप्यं इत्यादेरग्रहस्य संज्ञानापत्तेः न्यायः पनत्वाभावात् तत्त्वेऽपि न विशेष इति वाच्यं
कृस्यापि च्छायां वा ऽनुधातुमिति पाठे विशेषसंभवात् प्रतिषेधार्थोयमारंभ इति भाष्यस्यैव च तत्र प्रमाणत्वात्
न चैनेन ग्राह्यप्रदृत्तो वियत्हितं ङारोऽभवदित्यादौ प्रतिप्रसेगस्याग्रेशेषितत्वात् प्रतिषिद्धार्थत्वेन तत्र प्रसक्तेरेवा
ऽभावात् इति वाच्यं उभयार्थत्वेऽप्यविरोधात् विध्यर्थत्वात् परत्वा ङ्नाङिति प्रतिषेधबाधकत्वस्य च संभवादि
ति समाहितत्वात् ॥ ङाम्बाऽनाङिति पर्युदास एव तथापि आङ्‌ नाङेनैकादेशस्यादिवद्भावेन ङानाङ् ग्रहणो
न ग्रहणात् ॥ तत्किमर्थमिदं सूत्रमिति चेत् ॥ अत्र भाष्यमेकनिपाता इमे इति ज्ञापकं एवं न तु निपात समुदायः
ज्ञातोऽस्य विधिर्वेत्ययं आतस्य रूपयाते मनन इत्यादेः पद पाठकाले एकपद्ये नैव पाठः एवं आमडोहेद्

सि·मु
146

ऽप्येतौ मत्रडामरकौ तस्मान्मंत्रितमिति निघातप्रतिषेधोऽपि ॥ अथ तथापि डा द्दशाद्यात् स्थिप्रत्ययेऽकृ यो दिस्थि डावश्चे
तिगतिसंज्ञायां कुगतिप्रादयः इति समासे डानट् । डाट्ः डाभवत् डाहोऽभवत् इत्यत्राति संगः । धि प्रत्ययानां नानिपातत्वात्
गतिसंज्ञाविधेः प्राग्रीश्वरान्निपाताः इत्यधिकारांतर्भावेन न च लक्षणा प्रतिपदोक्त परिभाषया निर्वाहः वरोऽयं हरो ड्वा
द्द्रहते दुरन्यथाहन्ये इत्याहो सेवोऽयवायाव इत्यस्याः प्रसंगापत्तेश्च क्वेड् द्द इत्यासे चारित्रो थ्यात् ॥ किंच तथापि डा
गोर्गौ न भवेत् गोभवा द्दता हैदौखो डुवंस्नः गमेर्डो इति अकारस्य स्वरूपत उच्चारणेन प्रतिपदोक्तत्वात् इति चेत् ॥
अत्रभाष्यं गोतामुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति ॥ तथा च थागोन नूर्वंधो ऽओत्वीबोमीय इति न बाहीकोऽनुबध्नन्
४ पारि इति ॥ अयमर्थः स्वरूपमित्यत्र रूपग्रहणेनार्थग्रहस्यापि ज्ञापितत्वात् अर्थवत एव कार्येण भवितव्यं ॥ अर्थश्च द्वे राम
धा मुख्यो गौणश्च तत्र पदशक्तिविषय आद्यः ॥ गौणस्तु साहचर्यनिमित्तक वृत्तिविषयः गुणनिमित्तक इति संबंधित्वेन
शब्दवदर्थेऽपि स्वाराधिको गौणपदप्रयोगात् ॥ तत्र प्राथम्यान्मुख्यार्थस्यैव ग्रहणं इत्यपत्रस्य तद्बाधक एव समुद्धासाह
चर्यार्थभानस्यापि तत्राभ्युपगमेन तत्त्वेन वाच्य वाच्यसमवेत गुणाद्यकारकबोधकत्वस्यैव स्वस्याकाङ्क्षा गुपावना

रा १

रूपप्रतिसंधानकार्यतावच्छेदकत्वोपगमात् ॥ ततश्च गोऽभवदित्यत्र अस्तीत्येव कर्तृत्वं ॥ मेघीभवति ब्राह्मणाः पुरीभवति
ततश्च इत्यादौ वचनव्यवस्थायाः त्वन्मते च लिङ्गवचनः मन्मते सत्त्वं ममवाम्यहमित्यादौ अस्मद्व्यवस्थायाश्च तत एवोपपत्तेः ॥ प्र
कृतित्वमत्रानोपविषयत्वं बोध्यं तत्र च गोत्वादिकमारोपितमेव न मुख्यमिति ॥ ननु गोरोपि गुणानामेव वृत्ति प्रवृत्तिनि
मित्तत्वाभ्युपगमात् कथं वाहीकादौ गोत्वारोप इति वाच्यं स्वोत्प्रेक्षाप्रभवारोपविषयीभूतार्थवृत्तित्वं गोत्वाद्यभिमतिम
तेन तदुक्तेः ॥ अत्र हि गवादेः स्वाभिधेयभिन्नान्यत्र गुणतायोगमात्रेण प्रवृत्त्यभावात् आरोपविषयेत्यवच्छेद
कार्यमस्येवारोपः न च विशिष्टत्वेन तदनुपपत्तिः अभिकादौ रङ्गत्वाद्यारोपवत् योषावाव गौतमाग्निरिति पञ्चाग्नि
विद्यायां नैतो मयहविः प्रसेपात् पहोमाधिकरणत्वसादृश्येनायोषायामग्निवारोपवच्च नास्मकृत्वादिसादृश्ये
न वाहीक अरणाव कादौ गोत्वासिद्धत्वाद्यारोपः स्यात् ज्ञाप्रासंगिकम् ॥ तस्मान्न गोरोपोऽत्र स्पष्टसंतीति ॥ नन्वेवं गोऽस्ति
इति गामानयेत्यादौ गोरोपस्थाने त्वादिकमपि न स्यादिति चेत् अत्र केचन यदहः दत्ता इयः पदकार्यत्वं येन्यायेन प्रातिप
दिपदिककार्यस्य इति ॥ तथाहि स्वार्थे वृत्तात् प्रातिपदिकात् विभक्त्याद्युत्पत्त्यायां कार्ये प्रकृते स्वशब्दान्तरसंनिधानात् आरो

वाहीकन्यादिसादृश्येन

मा २

सि.द. त्वं प्रतीयते ॥ गोभवदित्यत्र तु गोत्वं विनापि प्रत्ययशब्दप्रवृत्तिर्भवतीति चेदत्र किंच गुणात्क्रियायोः ४ ओतः ४ क्रियासंबंधः ४ श्वेतत्वा

147 गत्वं भेदेन्यापदेशाक्यीयात् न्यायात् परस्परेण ॥ श्वेतस्य गाश्रयायेन पाध्याक्षिप्तवचनान्यायेन छागपरत्वं छागस्य च गतः ॥

कोष्ठायां श्वेतपरत्वे इति पार्श्विकः ॥ परस्परावच्छेदः ४ शाब्दान्वयस्तु क्रियायामेवेति भाष्यसिद्धांतः ४ एवं गामानये

ति पूर्वे क्रियासंबंधापेक्षयाविभक्त्युपस्थाप्यायां पश्चात्सामानाधिकरण्यपाठेऽरुणा एकहायन्या भवतीति तदेतदुक्तं भा

ष्य एवं क्रियायां तु शब्दाश्रयं तत्र समाप्तं भवतीति शब्दाश्रयेण च द्रव्यात्वे इति ॥ यत्तु वाक्यसंस्कारपक्षे द्रव्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रा

गेव गोत्वार्थानुगतेरानयनकर्मत्वमिति तद्वत् गोत्वार्थत्वगतिमात्रस्याकिंचित्करत्वात् तस्य कार्यप्रवृत्त्यनुपयु

क्तत्वात् ॥ अन्यथा गामानयेति मुख्यार्थे द्रव्यादेः न शक्ति प्रसंगात् यदपि किंचेत्यादिकं न युक्तं सूत्रे पाठ्ये स्यादिति

याञ्चयायैव गोत्वानायासंभवश्रयणीयत्वादिति तदप्यसत् उक्तरीत्यैकहायन्यापिंगाक्ष्या सोमक्रीणात्यादावपि

समुदायाक्रीणातीतियाक्ये गुणमात्रस्य क्रयसाधनत्वानुपपत्त्या तदर्थं प्रागेव क्रयसाधनद्रव्यसंबंधेन क्रया

न्वयापत्तौ तत्सिद्धान्तभंगप्रसंगात् ॥ अयोग्यतानानत्वरण्यादर्शात्प्रतिबंधकाभावेन स्वरूपसन्नेव ज्ञाततरापस्य राम

कायमावमायाम्नवेत्ताते पश्चादेव योगपताकां ज्ञायां अमूर्तत्वेन साक्षात्स्योगपत्वेपि द्रव्य पवि छेद रूपव्यापारद्वाराकर
णत्वयोगपताम्निर्णायक प्रथमं तु कारकांतर वदेवभावनाया मातृणपस्पर्शवेध इत्यादेस्त्रान्निरूपितत्वात् ॥ प्रकृतेपि
तद्धीत्या सर्वगोणत्व प्रत्ययेवीजाभावात् यदप्युक्तं कोपि कर्मभीमाद्योपीति पक्षेउक्तंसंभवेपि सामानाधिकरण्यप
त्तीक्रमादेर्हतीयेतिभाष्योक्त पक्षांतरेत्व उक्तन्या यावता नोनाहीति तदप्यसत् ॥ पार्ष्णिकपरस्पतावच्छेदावस्याभिप्रा
येणोवनतउपपन्या सर्वगोणत्व प्रपयस्यानावश्यकत्वात् ॥ एतत्पक्षे सर्वसामानाधिकरण्यस्येवानंगीकारात् ॥ यद
प्याहु. उपान्मतत इत्यात्वविशिष्टरूपत्रहणोनविधीयमानेगोणोनभवतीति उक्तमहभूत चेद्गमाइत्यादो इहतु कर्म
क्षितिवर्णाउन्नस्कारेणाविधीयमानास्य गृह्यसंज्ञाकथंगोणार्थं स्येनेर्नभवेत् निपातसंज्ञातुतस्यापि सुखेव अतए
वश्वशुरसंज्ञस्य कस्यचिद् पत्ये श्वाशुरिरित्यत्र उपतइत्यत्र वर्णेनेवर्णाश्रयत्वात् न तु नाजश्वशुराक्षितियतविशि
ष्टरूपोपादानात् अन्यथा इत्यतोहल्पयोग क्षेमतेवस्यात् ॥ गोशब्दे स्वद्यात्वे ऊपिवर्णाश्रयत्वाद्वेवनतु प्राप्ति
पदिककार्यत्वात् गोत इति नपरत्वस्यउ कोणतो पलक्षणार्थत्वात् इति ॥ तदपि चिंत्यं ॥ अकारादीनामेकपक्षेवाहु

श० 148 कस्मादेवेतरिनार्थानां नेोच्यते इत्याशीनां यदि कि इत्यादेशप्रहितिर्नस्यादित्याशंकापारां अत इद सूत्रस्य भाष्यादिग्रंथानां विनो
धात् ॥ प्रकृतसूत्रस्थोक्तभाष्यविरोधाच्च ॥ यत्तु राज्ञा श्वश्रुनादिमादित इत्याह ॥ श्वशुरपदस्य हि भार्यात्वेन ज्ञानकत्वेसति
ऽहंस्वशक्यतावच्छेदके सेत्ता श्वशुरस्य तु व्यक्तिस्वरूपेश क्यंशाद्धस्वरूपप्रथाकातावच्छेदके आद्य प्रसिद्धिवशाच्छेद्योप
स्थितिकं न त्वंपमितिविरोधः श्वशुरशब्दस्य स्वरूपेणोपादानस्थले च शीघ्रोपस्थितपर्यवाचकेच निताधशास्त्र
प्रतीयेन प्रवर्तते ज्ञातइन इत्यत्रत्वकारांतत्वस्यासत्त्वा श्वश्रुरेपि सत्त्वात्कथं न इत्यत्राप्यथ प्रवर्तेत ॥ तदुपस्थितो
५क प्रथम श्वशुरपदार्थबोधस्यानपेक्षितत्वेन तच्छब्दस्य प्रथमोपस्थितत्वाभावात् प्रकृतेनु उकारांतनिपातस्य प्र
गृह्यसंज्ञाविधाने उ इतत्वविशिष्टनिपातत्वावच्छिन्नतया विग्रतपर्यांत गोशब्दोपस्थितां गोत्वार्थज्ञानस्य शोकया
र्थज्ञानरूपैकत्वनियमेनाभ्यंत गोशब्दस्य गोत्वात्वं प्रागेव प्रतीयत इति वैषम्य मत्तु तथाप्युद्देश्यतावच्छेदकरू राम
पानुपायादुर्बोधेनैव संज्ञेति चेन्न ॥ निपातत्वव्याप्योद्देश्यतावच्छेदके उ इतत्वं उद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकं न घट
कसंबंधो यद्धि सामानाधिकरण्यमात्रं तर्हि अथोपर्यंत्रास इत्येन [illegible] कादेशस्य सर्वांतत्वेन यदहरादि

संज्ञा न प्रवर्त्स्यति: किं त्वेन एजिविभया पहारे घुसंज्ञातिमित्तस्य आत्वनिमित्तं घि घातापत्ते: स्यादेतत् सूत्रमते प्रणिदादेशा
दोदीङ: आत्वे कृते णत्वं न भवति घुसंज्ञाविरहात् भाष्यवार्त्तिकमते तु णत्वापत्ति: प्रयोगे आदृतत्वात् दाप्रकृतित्वाद्ये
घुसंज्ञास्वत्वादिति द्वयो: सूत्रकृतासह विरोध: एवं प्राणिदीयते प्राणिदान इत्यादौ भाष्यमते नेर्गदेति नित्यं णत्वं तत्र प्र
कृतिग्रहणेन घुसंज्ञाया अनपेक्षितत्वात् वार्त्तिकमते तु शेषो विभाषेति वैकल्पिकं एजन्तानामेव दाप्रकृतित्वोपगमेन
दे इत्यस्याऽप्रकृतित्वादिति द्वयो: परस्परमेव विरोधो रूढः दुर्वासः इति चेत् अत्राहु: भाष्यरीत्या सर्वत्र दीङो नित्यं णत्व
मिति स्थिते सूत्रवार्त्तिकमतेऽपि शेषो विभाषेत्यस्य दीङ: शेषव्यवस्थितविकल्पत्वमाश्रित्य नित्यं णत्वमेव स्वीकार्यं य
द्यन्तं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः इति ननु दाणिति पर्युदासप्रतियोगित्वे दाप्रत्यये न रूपस्यैव स्यान्न तु दे
प: घकारविशिष्टस्य त्वायोगादिति चेत् मैवं अनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे पकारस्यानवयवत्वेन धातोरेजन्तत्वा
नपायात् एकान्तत्वपक्षेऽपि उदीचां माङो व्यतीहारे इत्यत्र समे ङेन निर्देशाननानुबन्धकानामनेजन्तत्वनिमित्तस्य ज्ञा

इति।

सि॰ कु॰ पितत्वात् उभयथाप्याप्त्वप्रवृत्तौ बाधकाभावात् न चायमाङ्॰ मा ने इत्यस्यैव निर्देशः स्यादिति वाच्यं तस्य कर्मव्यतिहारवि
149 वस्पयामेव्यतिहारेऽस्ते मेङ्॰ क्षत्स्वभावदेवत्तत्वीत्वात् तेस्मात्स्वव्यतिहारेऽस्मात्प्रत्ययस्यानेन विधानात् अस्तामनु
व्यतिहारशब्दयोरेकार्थत्वात् भाष्यवलात्स्वेकालान्यार्थेऽस्मात्प्रत्ययस्य माङोऽनभिधाननिर्णायाच्च एवं चमेङ्॰ इति
४७ पठनीयमाङ्॰ इति पाठस्य ज्ञापकमव्याहतं वक्ष्यमाणदेपः पित्त्वमेवात्र ज्ञापकं तद्धि पर्युदासे दैपीग्रहणार्थमेव अत्रा
त्वाप्रवृत्त्यानित्यप्रयासाभावे तु न तु साऽहृय्यर्थापत्तेः लसत्ताप्रातिपदिकपरिभाषाया अप्रवृत्तिर्ज्ञापनेनैवरात्रीति
र्थेभिमानेनु इत्यस्यासिद्धत्वादवस्थैतावन्मात्रस्य व्यर्थत्वात् भाष्यकृत्तदेवावायनदेवत्वीन्याहुः न चैवं दाय
तीतिरूपं न स्यादिति वाच्यं दिवादिस्थपाठात् श्यन्प्रत्ययेन तत्संभवात् न ह्यत्र स्वरभेदः दायतीत्यादौ उभयथाप्याद्यु
दात्तत्वात् तस्यानुदात्तेन्ङित॰ इदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोरिति सूत्रेणाभ्यां ङुपदेशाभ्यां शश्यनयोरपि रामः
सतिवादेरनुदात्तत्वाविधानात् न च माध्वीतिकेयानशिदायमान इत्यत्र स्वरभेदः स्यात् यानशोऽस्मादेशसार्वधा

गतानामप्यंचतुष्टयमपेक्ष्य अनादिदेशिकस्य प्रादिवत्वस्य तत्र सत्वादिति तत्र वदंति अत्रैकग्रहराभावेपत्र मध्य
माद्दत्वान्नाप्तिसन्नवेत्थानं देशविशेषयः स्यात्। न तथ्य यथासाधितेनानहृदुत्वं। तथासभासेन नयन स्यापि न स्यात्। अ
सहायवन्मध्यागतेपि मुख्यादित्वव्यवहाराभावात्। तत्कथं उक्तेवेष्टस्पमिति। न्यासहृतस्वयमभिप्रायः प्रवहेर
नुरोधेन लक्ष्मणाकरणं। तदुक्तमाचार्यैः सिद्धानुगममात्रंहि कर्तव्यं नुपलीसकैः नलक्तोकांप्पकृस्पस्वृ रोतानव
तेनमितिः ततश्चायमाहिति स्तुकेन दुग्गरस्यः अतरस्तु अचरत्वस्यनियमतत्राकोज्ञानतः परिभावस्योत्तराभावस्य
मतिसर्वसिद्धं पूर्वत्वांतत्वयोः तत्र पूर्वमात्रनिरूप्यत्वात्। कदाचित्कापेक्षायाश्च शादृशात्प्यव्यवस्थापकत्वात्। ए
तद्युगमासेपि स्पष्टमेवोक्तं द्वितीयाद्येकसहायमपेक्ष्या घंतशब्दो प्रवर्त्तते। तथाहि लोभिकः सतिपरस्मिन्महा
यत्पूर्वमादिविधिव्यवहरतीयादिना न्याएव देशिकयोः परत्वापरत्वयोः तृतीयापेक्षत्वं कालिकयोस्तु पर
स्परापेक्षापेक्षत्वमिति दीधितिकाराः ६ यः न हि भरतो लक्ष्मणात्पूर्वः लक्ष्मणो भरतात्कनिष्ठ इत्यनयोर्योगोत्थं

सि॰ छ
150

नचैवमाद्युदात्तत्वं मध्यमस्यापि स्यादिति वाच्यं । प्रत्ययाद्युपदसमभिव्याहारादेव प्रत्ययत्वाद्युपाध्यवच्छिन्नाद्यसी
तैः इत्यादेश्च स्याद्युदात्तत्वं इत्यादौ तत्र स्वपतादुदात्तत्वावच्छिन्नापेक्षया प्रत्ययत्वात् । इत्याद्यं प्रासंगिकं ननु व्यपदेशि
वदेकस्मिन्नित्येव युक्तं इत्यायन्नादेशमात्रे इराः इत्यधातोश्च धात्ववयवत्वे प्राथम्यं एकाचत्वं वाश्रित्य एकारइकार
कारयोर्द्वित्वं यथास्यात् एकाच इति हि बहुव्रीहिः एवं सेदवान्यथा इत्यादौ यद्येः पंचमलकारे सिद्धचूले
लोपितिधित्वं एतस्य सत्वं च यथास्यात् प्रत्ययस्याद्यवयवो यः सकारः तस्य षत्वविधानात् आद्यंतवादेकस्याच
आदित्वोनत्व प्रयुक्तकार्यसद्भावप्रयुक्तकार्यं शास्त्रमसिद्धेः व्यपदेशाह्न मुख्यो व्यवहारः स च सनिमित्त यथा
दक्षिणस्य परशीयमन्न व्यपदेशाह त्वभावेपि कार्यं प्रवर्तितं तद्भावे व्यपदेशिवत् तथा च एकस्मिन्नपि
मुख्यस्य कार्यं स्यादिति वचनार्थः इति चेत् अत्र भाष्यकाराः अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धमिति वचनानि राम
इपेक्षा लोकव्यवहारात् सिध्यान्याद्यंतवद्व्यपदेशवत् इति वोन्यथमपि नोहीमराजीयं इति धातुर्हि प्रयोग

मद्वेऽस्या दावपि यथा स्यात्· ननु सकस्य ऊत्त्वदर्शिन नुम्· मिद्धचोऽन्त्यात्पर इत्यनेन कुञ्जानीत्यादाविव यानीत्यादावपि अरो
ऽयथा स्यात् अचो ञ्णितीति सञ्ज्ञया -- आत्मनेपदानां टे इ इत्येत्वं कुर्वाते इत्यादाविव कुर्वे इत्यादावपि स्यात्
इपिनेत्यकारान्तस्य अङ्गस्य दीर्घत्वे घटाभ्यामित्यादाविव आभ्यामित्यादावपि यथा स्यात्· येन विधिस्तदन्तस्य
विधीयमानो यतऽेयमित्यादाविव अध्येयमित्यादावपि यथा स्यात्· तथाहि· पूर्वस्मिन्सतीति यस्मात्पूर्वं नास्ति स आ
दिः· पूर्वस्मिन्सतीति यस्मात्परं नास्ति सो अन्त इतीति निरूढो व्यवहारः· सत्यनुसारे राघवेशानामा घटत्वयोर्निरूप्यमाणयो
स्ववृत्तिधर्माश्रयप्रागभावाधिकरणकालवृत्तित्वे सति तद्धर्माश्रयध्वंसानधिकरणकालवृत्तित्वमादित्वं· स्व
वृत्तिधर्माश्रयध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वे सति तद्धर्माश्रयप्रागभावानधिकरणकालवृत्तित्वं चान्तत्वम् फलिते· स्व
वृत्तित्वपत्वाभिमततद्धर्मिपदं· तद्धर्मिधर्मश्रुत्या तद्धर्मानुद्देश्यतावच्छेदकीभूतो ग्राह्यः तद्धर्माश्रयभूततत्स्वप
यथात्वंतं गतास्ववयाहो ऽन्यथा तदसिद्धाऽऽपत्तेः· मध्यस्थे ऽतिव्याप्तिवारणाय अयत्र विशेषः· तदेवादा

सि सु

151

वृद्धिनकारान्तरे· अतो गुरुलोपेचरि तार्द्धशनहे· अनुनासिकत्वात् पूर्वस्य पूर्वेगोगामदित्वमन्तलं चायमकेवलेन प्रवर्त्तते:
अतेन इदं सूत्रं यत्नुवार्त्तिके· अपूर्वानुनासिकत्वमात्वहायतयो: सिद्धमेकस्मिन्निति अपूर्वत्वमेवादि· अनुनासिकत्व
मेवात एवैतेन सर्वत्रापि मताख्यातावादयसिद्धे सूत्रमेतद्यार्थमिति· तत्रभाष्य गोनदीय इवाहसमसेत यस्मिन्निति
तथाच· स्वारसिकप्रतीत्यनुरोधाद्गुणविशिष्टं भमेव आयनपदशकानावच्छेदकइति औपनायिकमप्युक्तमितप्यर्थ:
एकस्मिन्निति किं सभासन्नयने भव: साभासन्नयत: अत्र भशब्दोत्तरस्याकारस्याश्रित्य वृद्धिर्यस्याचामादिरिति
वृद्धसंज्ञा माभूत· अथ वृद्धिर्यस्याचामादिरिति वृद्धसंज्ञासूत्रस्थेनैव आदिपदेनात्र तो नाप्रीतिचेन्न तत्रत्या
दिशब्दस्य मुख्यादिपरत्वाभावात्· अन्यथा [illegible] नाति इति ज्ञापकराशी इत्यादेरप्यपदस्यापि वृद्धत्वानापत्त्याज्ञी
य इत्यत्र वृद्धत्व प्रयानापत्ते: इहैकग्रहणोत्तुमध्यावसानस्थानां आदित्वातिदेशविरहात् आवर्त्तकतया तत्रत्य राम
स्य आदिशब्दस्य सार्थक्यात्· अत्रत्यसकार: आदिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृद्धसंज्ञासूत्रमादिग्रहणाम
नादिदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थमत· असहायानोज्ञादीनामेव वृद्धसंज्ञा वारयेत्· सभासन्नयनेतु स्यादेव· सो तोरस

लुकश्चाभावेन अनुदात्तत्वाभावात् शपनिमित्तस्वरेणाधातोराद्युदात्तत्वं । शपि लुप्ते सति तस्यानुदात्तत्वं वा न शङ्क्यमिति स्वरेणा
नोदात्तत्वमिति वाच्यं शपः स्वरस्य सतिशिष्टत्वेपि अन्यत्र विकरणोभ्यपतिपद्युदात्तेन तत्राप्यतो दात्तत्वात् । सतिशिष्टो
पि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधते यद्यं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति लसार्वधातुक
वा ज्ञापकं स्यान्नेत्याह अविशेषेण ज्ञापकमिति । आत्ममाने खश्चेति सूत्रे भाष्यदर्शनात् । ततश्च यथात्र स्वरः
स्वरेण शपः स्वरस्य बाधक एवमिहवाशप स्वरेणापि इत्यर्थप्रतीतिरित्याहुः । नचैवमपि दापयतीत्यस्यापि पर्युदा
सापत्तिः यथोद्देशपक्षे अनेकान्तं गावादेत्युक्तागमात् एवमेव घुसंज्ञा प्रश्नोः ननु कार्यकालपक्षे णत्वघुसंज्ञयोः समान
देशत्वात् पूर्वं त्रिनिन्योरसिद्धत्वेनान्तरङ्गत्वाद् बहिरङ्गयोरिति न्यायान्नवकाशात् प्रागेव प्रवृत्तत्वाद् घुसंज्ञा तस्यास्तीति
चेत् अत्र भाष्ये दाधाघ्वदापिति निवर्त्यमिति तथा ग्रभे इत्यादि योगितावच्छेदकं पित्त्वं तस्य दापयतीत्यत्राभावान्न
दोषः यद्वा अंशभाक् तवकारोत्तरं एव सूत्रमपि चकारेण च इत्यत्र वर्णाग्नेतानंदोष इति ॥ आद्यन्तवद
देकस्मिन् अनसहाद्यपि आदाविवान्त इव च कार्यं स्यात् । एकस्मिन्नेवानुपमेये सप्तमी दर्शनादाद्यन्तवदिति

सि सु सप्तमीसमर्थाद्वृत्तिः मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ तथा दर्शनात् एकस्माद्वच्चाऽसहायवाचीन तु संख्यावाची एकत्व
152 स्य वृक्षमात्रे सत्वेनाव्याप्यवृत्तिकत्वात् असहायत्वं चात्र तत्कार्ये द्वित्वप्रतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्याश्रयत्वे सत्येकत्वपर्याप्त्य
नसंख्यावाचीत्वस्य चोक्तविशेषणाश्रानिमुक्तसंख्यायाभावाच्छेदकत्वमवच्छेदतापर्यः भवतीति हि आद्युदात्तविधावु
देश्यतावच्छेदकस्य प्रायपत्वस्य पर्याप्त्याश्रयः ओपगव इत्यादौ अकारादिः तत्पदस्तेनुतावदूरीत्वा इति विशेष्य
दलेन तद्वारणात् तत्रादिवन्त्वे प्रयोजनानि प्रत्ययाद्युदात्तत्वं तैत्तिरीय इत्यादौ वैशेष्योपगव इत्यादावपि यथा
स्यात् प्रियादिर्नित्यं आहि वुवकायनिः आग्निवेश्य इत्यादावपि गार्ग्यः इत्यादावपि स्यात् आद्युदात्त
कस्येदुलाद्वीद्वीति इट् करिष्यतीत्यादावपि वृक्षोऽभि सूत्यादावपि स्यात् यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति अजा
दौ विधीयमानोऽयडु वेदं अभ्रियोभुव इत्यादावपि अभ्रियो भुवो इत्यादावपि स्यात् आडआदीनां हे विशेषत्यादा राम
विवस्थिते इत्यादावपि यथा स्यात् अर्थात्र तत्त्वे प्रयोजनानि ईद्वेद्द्विवचनमिति प्रगृह्यत्वं पचेते इत्यादावपि

ए कृया० प्रगृह्यमेवाधीयते तैत्तिरीया स्वप्रगृह्यमिति हरदत्त ०॥
पा२

कानां तवंनिपातत्वं चास्त्वीम् अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादावप्यथ शब्दस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् तथा च यस्याप्यकोऽर्द्धंतत्व
निपातत्व यो० समानियतत्वे तत्र्यो कृ विधि प्रवृत्तिमिति वक्तव्यं गोषादे च निपातत्वाभावदशायामप्योदंतत्वमस्त्येवे
ति न प्रवृत्ति० आहो इत्यादौ तु उभयमपि आहीति नाप्याप्ति० एते नर्मिर्ति संज्ञानस्यापि प्रसंगो वेप्यपास्तं उक्तं नात्या
६ उंश्यतावच्छेदकरूपवैकल्यात् संज्ञामात्रस्याकिंचित्करत्वात् एतेन गोशानुरव्ययोपीति भाष्यं सव्यत् शाकल्यस्ये
तावन्नार्थे ॥ ऋषिवेद० न उक्रमस्विरोत्यादि दर्शनात् ऋषिवे देवसिद्धाताविदभिधानाच्च आवेध्वेकेशीतरा देपरे संबुद्धिनिमि
त्तकः ओकारो वा प्रगृह्यः विष्णो इति विष्णविति आनार्षे किं ब्रह्मबंधवित्यब्रवीत् इत्योत्विं विष्णो च ॥ ॥ उञः ऊं ॥ इत्येवैरूप्यं इ
दं आदेशविकल्पे प्रगृह्यत्वविकल्पे च ऊँ इति उ इति विति उभयाभावपक्षे यणादेश० तत्रैकस्मिन्सूत्रेण सिद्ध्यति उञ
इत्यस्य भंगेनादेशेन संबंधे शाकल्यपदानुवृत्त्यापु दर्शविकल्पे तदभावपक्षे निपातत्वर्वर्जनात् उञिति प्रगृह्यसंज्ञाया
नित्यतयाद्रूपद्वयस्यैवापत्ते० अतो योगविभागे कृत्वा व्याख्येयं उञ० शाकल्यस्येति इतो प्रगृह्यमितिचानुवर्त्ते
ते आस्य इति शब्दे प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यात् अ इति विति तत ऊँ इति द्वितीयो योगः अत्र यदि प्रगृह्यस्य शाकल्य
स्याप्युभयमपि नानुवर्तेत तदा प्रगृह्यस्य उञः ऊं आदेशो उन इति समुदायाश्रयेरातत्र विधित्वाभावेन स्यानि

वा

सि॰ उ॰ वचनेन तस्य प्रगृह्यत्वे ऊँ इती सिके इष्टं अप्रगृह्यस्य ऊँ आदेशयति। हन्ते आन्तरतम्येन सानुनासिकोकारयुक्तं ऽदितीयत्वनि
153 रूपमपि न स्यात्॥ यदि तु प्रगृह्यस्य उञ इत्यस्यैवानुवर्तनं तेन तद्वा प्रगृह्यस्य उञो ऊँ निमित्तमादेशविधाने ऊँ इति विति
इति चेदेवं रूपं स्यात्। यदि तु शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्तते॥ तदा प्रगृह्याप्रगृह्ययोरादेशविकल्पे ऊँ इति उ
इति द्व्यप्रगृह्यस्य उ अप्रगृह्यत्वपक्षे च आदेशस्य यथा आदेशे सानुनासिकवकारयुक्तो अप्रगृह्यस्य यथा आदेशे चानि
नुनासिकवकारयुक्तं चेति द्वे रूपे इति मिलित्वा रूपचतुष्टये सानुनासिकवकारयुक्तं रूपमपि न स्यात्। आ
त उभयानुवृत्त्या प्रगृह्यस्यादेशविकल्पे सति इष्टरूपत्रयसिद्धिः॥ तेन प्रगृह्यस्य उञः ऊँ आदेशो वा स्यात् इत्य
र्थः॥ ननु शाकल्यस्यैव मते प्रगृह्यभावः तत्रैव ऊँ इत्यादेशः ततश्च उ इति इत्येतद्रूपं न स्यात् आदेशनिमित्तस्य प्रग
ह्यसंज्ञायाः मानाभावादिति चेन्नैवं शाकल्यपदस्य विकल्पमात्रतात्पर्यकत्वात्॥ एतदर्थमेव योगविभाग राम
करणात्। अत एव ऊँ वा शाकल्यस्य शाकल्यस्याचार्यस्य मते शैली ऊँ अयमादेश इति भाष्ये शाकल्यस्य श्र
ते नैव फलं वा ग्रहणेन प्रतिपादयतीति व्याख्यातं॥ केचित्तु शाकल्यग्रहणस्य यथाश्रुतत्वे पि निपातएका

७ पदेऽत्यनूं इति एदकारे उञ्यन इत्यनुकरणेऽनु नासिक इत्यनुनासिको रेफ इति हरदत्तः ७

जिए विसिद्धे ऊँ इति सूत्रं नियमार्थं शाकल्यभिन्नमते उञः प्रगृह्यत्वं नेति तदर्थः ऊँ इति सूत्रेण च प्रगृह्यस्य उञ इत्येतावतैव शाक
ल्यलाभे उञः शाकल्यानुवृत्त्या इतरेषामपि मते पाक्षिकप्रगृह्यो ह्रीतपनमीयते ऊ ननु उ इत्यनीति सिद्धमित्याह ८ तद्भिं
धोतानियमवित्तु ज्ञानमानस्यामूले छेदयनाहतत्वात् धानघ्नरोधेनानुवृत्तावपि मानाभावोऽप्रसङ्गात् पृथग्यत्नमाह ऊँ इ
ति सूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यात् शब्दाधिकाराश्रयणात् एवं सूत्रानुवृत्त्या शाकल्यादन्य एव शाकल्यो गृह्यते शब्द
स्य स्वरूपस्य च रपत्व्ययसत्वे बाधकाभावात् ॥ नच द्वितीयशाकल्यमते प्रगृह्यसंज्ञाया अनुक्तत्वात् आदेशस्य प्रगृह्य
त्वेन स्यादिति वाच्यं प्रगृह्यस्य उञ आदेशविधाने ऽनुवादस्य सामर्थ्यादेव तेषां भावात् ७ किंलोपइत्यादेऽग्रहत्यनुवा
द सामर्थ्यादपि यदर्थप्राप्तेः स्वीकारादिति तदपि चिंत्यं पक्षे पैवलाभे त्वर्यंतानु साम्यानो विस्पादितो। ॥ इदूतौ च सप्त
म्यर्थे विकल्पस्य इति शब्दस्य च निवृत्तिः ८ सप्तम्यर्थे वर्तमाने ईदूदन्तं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् अध्यस्यां मामकी त
नू उभयत्र सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् पदपाठकाले इति शाकल्यस्यत्र प्रयोगानुदाहरणान्तं सोमो गौरी अधि
श्रित इति संहितायां तु दाहरणं ईदन्ताविति श्रियः सूर्ये प्रियो अग्नावभवाति अग्निशब्दात् सप्तम्या आदेश ८ सप्तम्यर्थे
केः।

सि.कु
154

किंषीति सखि स्वबुती तृतीयायां ईकाररूपः पूर्वसवर्णः अत्र वार्त्तिकं ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तमर्थग्रहणात् येन पूर्वस्य
ईसवर्णो साम्रा प्रसभावः प्रसङ्गवचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसीयन्त्रिनापक्षस्यान्तवन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य
भूत् अत्र यमर्थ० ईदूतौ सप्तम्यामित्येवाहानिकामर्थ्यमर्थयेग्रहणं स प्तमी सहचारितया दीर्घ दृष्ट्वेते यह्नासप्तम्याः परत
स्तत्र ग्रहणसंसं इत्यर्थे सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ लुप्तायामपि सप्तम्यां प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यत्व सिद्धेरिति प्रत्यक्ष ४
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणाभावादर्थग्रहणं विना सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वाल्लुप्तायाश्च कार्याभावात् प्र
त्ययं निमित्तीकृत्यान्यस्य कार्यविधान एव प्रत्ययलक्षणे नागंशासनाच्चकार्येति भावः गौरी इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा
न स्यात् अतोऽर्थग्रहणं तेनच संज्ञायामर्थनिर्देश नैत्वे च प्रत्ययश्रवणात् न पेक्षत्वात् लुप्तायामपि सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञाभा
गस्य संज्ञे त्यभिप्राय इति ततो नैतं तत्र इति ननु गौरी इत्यत्र न सप्तम्या लोपः पश्चिं तु धीती मती सुष्टुती त्याद्विवडाकः राम
सवर्णा इति एकादेशस्य शरस्पद्वादित्वकल्पनया पूर्वरूपेव ईकारः सप्तमीति नेदं प्रयोजनमित्याह पूर्वसवर्णे चेदित्या
दि दृष्टयती उ ा उ भावः इति एकादेशं वाधित्वा संगत्वाच्च उ ाशनाद्या इति उ ात् डे० नाम्नश्चाद्यस्त्रीभ्य इति सप्त

स्या ऊ॥ म इत्यादेशश्च स्यादित्यर्थः॥ ननु सक्थ्यमीलोपविना ईदेतत्वाभावादन्यत्रत्वसंज्ञायाः॥ प्रयोजनाभावादेता इशस्थूलेन
लोपस्य स्वभावे त्रिकल्पात्तत्र प्रवृत्तिं विना संज्ञायां वैयर्थ्यप्रसंगात् तत्सामर्थ्यादेव लुप्तायामपि सक्थ्यम्यां संज्ञा भविष्यत्येवेत्या
ह वचनादिति॥ यत्र सक्थ्यम्या॰ छांदस ईकारादेशः तत्रैवं संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वात् पर्यासामर्थ्यस्यापक्षीणत्वात् सक्
मीलोपस्थले संज्ञा न स्यादेवेत्याह यत्र दीर्घत्वमिति यथा दधिनेत्युक्ते सरसीशयानमितिपूत्र सरःशब्दात्परस्य सक्थ्यम्येक
वचनैस्य इत्याजीयाजीकानां तृणामुपसंख्यानामिति ईत्यादेशः॥ तत्र सक्थ्यम्याः॥ अप्रमाणत्वेन संज्ञाविधानस्य चरितार्थ्य
दिति॥ ननु तत्रापि न सक्थ्यम्या ईकारादेशः॥ प्रयोजनाभावात् किंतु सरसीशयेन तरसक्थ्यम्यालोपस्यैवेति संज्ञाविधेः सामर्थ्य
मह्येवेत्याह तत्रापीति यदीत्यसंदेहे संदेहः॥ शास्त्ररीतिश्चेत्प्रमाणास्वनिरूप्यास्थित॥ सरसी तु महासर इति शिष्टप्रयोगावात्
दारिराणा पथे महांति सरांसि सरस्य इत्युच्यंत इति भागवतदृक्तेः साधर्म्यं दधातीति महासरस्य इत्यादिदर्शनाच्च॥ ननु तथा
पि सरसीशब्दस्यैव लुप्तसक्थ्यमीकस्यायं प्रयोगो न तु सरःशब्दस्यापत्रकिमानं तन्मात्रार्थे ङार्थपदेषोपादानस्य संदर्भे वि
ञ्द्धत्वादिति चेत् ङ्याद्यु॥ सरसीशयानमिमत्रांतोदात्तपाठ स्वमानं गोरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठान्तरं दंत॥
पातिनोऽडि छेल सरसीशब्दस्यैव ङांतोदात्तत्वात् ङास्तु न्यप यांतस्य सरःशब्दस्य निस्वरेणाद्युदात्तत्वापत्तेरिति॥
नस्मादर्थं ग्रहणं माद्विति सिद्धं॥ ननु प्रत्ययः संज्ञाप्रकरणोऽप्रत्ययलक्षणत्वानाशीतिज्ञापनार्थमेतदस्यादि इत्या दु

सि॰ मु लोपकं स्यादिति अकार्थस्येति शेषः॥ तस्य प्रयोजनमाह तदंतत्वे शत ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति सूत्रे ईदूदंतद्विवचनांतं शीति
155 ईदूदेदंतं यत् द्विवचनं तदंतमितिपक्षे धुसिद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ननु तत्र तदंतविध्यभावादेव तोपक्षाद् यजिर् संज्ञा तत्र इत्य
लोपन मनुपयुक्तमेवेत्यत आह मा वेति पूर्वपदस्येति वा प्या मध्यो वा प्यश्वः॥ नद्यां आतिन धातिहितिसमासे द्वंद्व स
प्तमी कयोर्वापीनदीशब्दयोः॥ त्रपयलक्षणेन सप्तम्यां तत्वात् प्रगृह्यत्वं माभूदित्यर्थः सार्थं सार्थकमेवार्थग्रहणाभिप्रायं
नन्वर्थग्रहणोपि तत्राऽगतिष्वाद्यपि द्वैधानां सप्तम्यर्थस्य प्रतीयमानत्वादिति चेत् मेवं जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे समासे विशिष्टस्या
निःष्विकारेण पूर्वपदस्यानर्थकत्वात् अ॰ जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षेऽपि पूर्वपदे सप्तम्यर्थे लक्षणैव अर्थपदोपादाने
तु विशेष्यतासंबंधेन सप्तमी पदजन्योपस्थितिमत्वस्य लाभात् समासे प्रतीयमानस्याधिकरणत्वादेस्तथा
त्वाभावात् न दूषणावोध्यं अत्रेदं मनवधेयं अयं योगश्छांदस एव तेन यद्यपि पपीवान् प्रमीणानां सप्तम्येक
वचने ईकारांतानामपि न प्रगृह्यसंज्ञा अन्यथा सख्यामेव अयमाणां सप्तमीकाना ईदंतत्वसंभवेन तत्रापि स दाम
दसीयदित्येतत्पर्यंतानुधावनं वैयर्थ्यापत्तेः एतेन उकारांतस्य भाषायामसंभवात् दनुसारं इत्यपि न हलं
हदत्तोप्येवं अत एव प्रसद्धाकारेणावैदिके क्रियायामेवेदं सूत्रमुपन्यस्तं॥ ॥दाधा ध्वदाप् दाम्रूपाधाद्

पाभ्र्यान्तबोघुसंज्ञाः घुः दाण्देपोविनाः अदेशानेग दनदेत्वादयः दारूपाश्चत्वात्ः उदाज दानेदाण देदोऽवखंड
डनेः देङः पालने ॥ धारूपोद्धोः ङ धाञ् धारणपोषणयोः धेट् पाने एदंतानां आदेच उपदेश इत्यात्वेन दारू
पत्वं अनेमिमि क मात्वं शिनितुओ नित्येष्व इतिसिद्धांतात् नचानुकरणस्यधातुत्वेनाप्नीतिवाच्यं प्रकृतिप दनुक
रकभिमतिदेशेनतत्संभवात् नचकृतावेवकृतात्वानामनुकरणस्यमकृत्किमिति देशेनेतिवाँमिवाच्य तेषांआ
त्वाभावस्थलेप्रणिदापति प्रणिदय इपासेघुसंज्ञानापत्तेः तत्रश्चतुर्णां दारूपाणांद्वयोश्च धारूपयोरेकशेषो
नरट्‌द्दः प्रातिपदिकसंज्ञा प्रतिमालिद्देशाच्चतन्याश्चयेणविभक्तेः नन्तत्वात् ॥ निरनुबंधकग्रहणेनुसानुबंध
कस्येत्यस्यालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाश्चेनेहप्रवृत्तिः विशिष्यैवसर्वेषामुपादानात् ननुदाविनिकिं द्वा
२ एलवने दातेर्वाहि छिन्नेमिपर्थ्थः दोहद्योरितिदप्तदेशाभावः देएशोधनेः अनताजवं घुत्वाभावादय उपसर्गा
त्वादित्यनप्रवृत्तिः उद्देश्यसमर्पकेः दाइत्यन्त्रानयोरप्यनुकरणाह्वोकानिशसार्थ्ज्ञेरः तेनानयोरनुकृतात्वा

सि·मु
156
भावेपि न क्षतिः नन्वदाप्दैपोरपि कथमत्र नोपदानां मीनातिमीनोतिदीङां ल्यपि चेति तस्याप्यात्वं प्राप्तमिति वाच्यं· न स्वरूपानु-
करणेऽप्यात्वानुपपत्तेः· तेनहि घुरणेन तस्मात्त्वं विधीयत इत्यार्त्तिकमतं· गुरणादिनिमित्ते प्रत्यये परे इति तु भाष्यमतं
उभयथापि नैमित्तिकत्वया अनुकरणे प्रसक्त्यभावात् आदेच इत्यात्वं तु अनैमित्तिकत्वादनुकरणेऽपि प्रवर्त्तत इति
वैयर्थ्य वार्त्तिकं तत्र प्रत्ययानुकरणाभावाद्दैवमात्र प्रयोग एव येप्याकाराः ताः प्रयुज्यन्ते· नह्यनुकरणामेवा-
यमेकशेषेण निर्देशः दाधा इति एकपदत्वात् सामान्यानुकरणं· नन्वेवं प्रणिदायति प्रणिदयत इत्यादौ घुसंज्ञाभावे
णत्वं न स्यात् शिति आत्वनिषेधात् कृत्वानामेवचनत्वयात् घुसंज्ञास्वीकारादिति चेत्सत्यं· वचनेनैव समाधेय-
त्वात्· तथा च कात्यायन वार्त्तिकं· घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थमिति· भाष्यकारीया तु शिद्विकृतार्थमितिप- राम·
ठंति· अयमर्थः दाधा प्रकृत्या घु इति सूत्रं कार्यं· तथा इत्येतेन प्रयोगे आदेशानां घुसंज्ञा· प्रकृति पदं च सम-
भिधानात् दाधा प्रकृति परं· तथा च तत्र स्थले आत्वाभावेपि येषामात्वं यत्र कचिद्विहितं तेषामपि घुसंज्ञा

आसन्नानुपधानेऽपि तत्प्रकृतित्वस्य आत्वादेशस्थानिनामवच्छेदकरूपत्वस्य सत्वात् तेनैव प्रशिष्यतीत्यादिसिद्धेः भा
ष्यकृतन्त्वानुः नेगदेति सूत्रे घुमास्थेतीपत्रमाशब्दोऽव्यवहितोत्तरप्रकृतिपदमेव रूपं पठनीयं युक्तमिति । अथाथा
प्रशिमयतमस्यत्र रात्वानुपपत्तेः । नासंशितकत्वेन मेङो माशब्देन ग्रहीतुमशक्यत्वात् । प्रकृतिग्रहणोनु प्रकृतिप
दस्य सन्निधानात् माप्रकृत्यर्थः कत्वेन मेङः ग्रहसिद्धेः न चैवं मीनातिमिनोत्योरपि मीनातिमीनोतीत्यादिनाकृतात्वयो
दात्वाविरोधेन तयोरिमपि माप्रकृतित्वात् स्यात्त्वोसिद्धेः (न चैवं मीनातिमिनोत्यो) माङि ङितिङः कारानुबन्धस्यापि पा
ठत्वादन्यथा मामानेकृतस्यापि ग्रहणापत्ते । एवं घुमाङ् प्रकृतीति पाठमपहाय घुप्रकृतिमाङित्वादिपठनी
यः घुप्रकृतिश्च माङि । चेतिङ्के प्रकृतिपदं सन्निहितत्वात् पूर्वेणेत्युभयप्रकृतिपरं प्रशिष्यतिप्रशिष्यतइत्या
दौ घुसंज्ञाविनापि रात्वं सिद्धमिति घुप्रतीयुक्तेः प्रयोगाकस्था यामाकारान्तमीनामेव । एवं च घुसंज्ञायां प्रकृ
ति ग्रहणोपार्थं घुशब्देन दाधारूपाणामनुपस्थितेः । तत्प्रकृतित्वेन धात्वनुस्वरूपलाभात् । एकुभाष्यकारोक्तेः

सि. सु. ओं विकल्पार्थमिति तदीपन । गामादाग्रहणेष्वविशेषग्रहणात् परिभाषया लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसंज्ञा सिद्धेः अस्याश्चैवं वाप्य
157 त्वमेव लिंगं तद्धि तत्र दाविषयत्वार्थं दाप्रतियोगिकत्वोद्देश्योपि निवेशो व्यर्थः स्यात् । न च सत्यां प्रतिपदोक्तपरिभाषायां गामादाग्रहणा
प्रवृत्तौ तु दैपवदात्वस्य लाक्षणिकतया तस्य प्रतियोगिविधिर्भावव्याप्तस्वत्वस्थ एव स्यादिति वैयर्थ्यं स्यात् ननु तथापि घुरो घु
संज्ञा न स्यात् । न च व्याप्तिः । प्रकृतिशब्देन शात्वसिद्धावपि घुसंज्ञाप्रयुक्तकार्यान्तरालाभात् प्रसंगात् सापदेशोऽस्य
व्यर्थे यो निषेधोऽर्थसंकोचेन दारूपत्वे न तस्यापि घुसंज्ञाज्ञापनात् । घुत्वाभावे स्थानितावच्छेदकानोक्तत्वादेव तस्य दैपत्वात्र
संकोचनिरर्थकत्वं यत्ता नो भिधिपात् न च दैवात्ताकिनिरर्थकत्वेन सार्थकत्व । स्यात्तेऽशितितस्य यात्त्वेऽशविधानात्सामान्यविशे
षन्याये नैव घुशब्दस्य दैपात्वस्य परत्वोपपत्तेः न च हेड् । यङ्गोरीशिष्विहापि तिष्ठापयतीत्यत्र हाधात्वेकत्वात् तत्रापि प्रसंगो दु
स्था न्याकारे हते हाधाइत्यतयोरर्थकत्वात् रपरत्वस्य पश्चादेव प्रवृत्त्या तदंगभूतत्वेन तदन्यत्वाऽप्रवृत्तिकत्वात् शतवा
च । सिद्धं तु प्रसंगे रपरत्वादिति वार्तिककरीत्या आत्तु इत्यादेशस्यैव दुग्धाभिधानात् तद्ध्रान् इत्यनयो रेवार्थवत्वात् त
देवयवो हाधाइत्यनयोरत्वाऽनुपहारात् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति न्यायात् शापयति भापयतीत्यादौ तु युगा राम ।

गमप्रपूर्वं मेवघुसंज्ञाप्रहणेोभ्विशिष्टस्यापि घुग्रहणेो न ग्रहणं । आभुपेत्यापिप्लुमः तत्र धातुरूपेनतदवयवयोदाधारूपयो
घुसंज्ञायामपि - निदास्यतीत्यादेो न णत्वप्रसंगः घुसंज्ञानिरूपितत्वस्योपसर्गत्वं तत्परस्य नेर्णत्वविधानात् सतत्र रेफवि
शिष्टे प्रत्येयेोपसर्गत्वं न तु तन्निमर्के एवं भागनिरूपिते यत्क्रिया युक्ताः प्रादयः इति सूत्रेण गत्युपसर्गसंज्ञा इति नियमात् न
न्वेवं ज्ञापयति धापयतोरपित्वस्यापि सिद्धेन्त्र ॥=॥ पूर्वं प्रणेणत्वे संज्ञाया आगमोप्यजनीपतस्वस्थत्वात् यद्यप्यनु उपसर्गस्य
त्रपर्थविशेषकत्वं तदादाधारूपे प्रत्युपसर्गत्वाभावान्निर्णेयं तात्वेन भवत्येव । किं तु शेषे विभाषेति वेकल्पिकमेवेति तदेवं मत
त्रयं पर्यवसन्नं शर्वेत्कारादाय आदंताद्यथ एङ्नाविशिष्टाद्युसंज्ञा इति सूत्रकारस्य प्रयोगे आकारांतानां दाधारूपा
णां तत्त्वतोनांवेति वार्त्तिककारस्य प्रयोगे आकारांतामेव संज्ञा तत्वनिनानुत्वविधो प्रकृत्यहणात्तावमात्रेन तु
घुसंज्ञेति भाष्यकारस्य मतमिति एवं स्थिते उपादीयत इत्यत्र ङीङः स्य प्रयोगे सति मीमाघुरभेमादिनाइत्वाभावः
स्यात् मीनातिमिनोतिदाङां त्वपिच्चातदोडः आत्वविधानेन तस्य दाधाति शब्दत्वात् तिक मेघुसंज्ञत्वात् अन्यमतद्ध
तु नायं दोषः इति स्वयमेवेतिचेत् उच्यते यदि ईकारान्तस्येव दोडः आत्वविधानं तदा अयं दोषः स्यात् नत्वेवं किंतु

दि-मु·

158

उरोदत्ते इत्कारान्तस्यैव आत्वं विधीयते । ततश्च टाप्रकृतित्वे ह्रस्वस्यैव न नदीरूपस्य उपदिदीय इत्यत्र चरणे ऽन्तत्वाभावेन टाप्रकृति
त्वेनाप्रीतिघुसंज्ञाविरहात् टाभावनिरूपितस्थानिवत्वस्यात्रयोऽप्यनिर्दिष्टप्रतियोगित्वं रूपस्य ऽन्त एवाविज्ञाते । न चै
वं आदन्तविभिन्नकघुचक्रत्वयाद्यसिद्धिः आकारान्तलक्षणाः ३।८ त्यपाविविधिरिति विशिष्टैव वार्त्तिकस्थानात्स्वविहि
तत्वात् । नन्वेवमपि वार्त्तिकभाष्यकारयोर्मते उपात्तात्मत्र स्थाघोरिञ्चेति इत्वे स्यात् । स्थो प्रयोगे आदन्तत्वस्यात्र स
त्वेन भाष्यमतेऽपि घुसंज्ञत्वात् । अत्र वार्त्तिकं तावत् १।३। घ्वसोरेद्धौ स्थाघ्वोरिच्चेति तथा च वार्त्तिके एवं तद्भावः भा
ष्यकृता तु सन्निपातलक्षणपरिभाषया येन समर्पिताः । तथा हि । एवं ... एजन्तानामात्वविधानाभ्युपगमे घुत्वप्राप्त्या दिदीषि
इत्यर्थं वार्त्तिकोत्तरकरणे गौरवं स्यात् । एजन्तविषये आत्वं विधीयते गुणात्पूर्वमेव निमित्तप्रत्यये एव विहितेति यावत् । तथा च प्र
त्ययोत्पत्तिपूर्वमेव दीङो दीधीनामादन्तत्वास्ति कुत्रचिद्गुणाप्राप्त्या इति लाघवं एवं सति आत्वे ऽकित्वसन्निपातनिमि
त्ते । कित्वे सति गुणादीनां निषेधेन सन्निपातानुपपत्तेः । ततश्चाकित्वसन्निपातलक्षणमात्वं स्थिरं । कित्वप्रवार्त्तिकाद्यसं राम·

ऊ॒त्प्लुपोन्तमभित्यत्राप्यर्थाधिकारेणायऽर्थप्राधान्यस्यैव प्रहृतेनुष्ठितत्वात्। यतएव चातुरः सामीतिसूत्रे ब्यंजयः प
रयोर्जश्शसोर्लोपविधानाद्द्विवचनान्तराणां च हलादित्वनियमात् तदर्थं षट्त्रिचतुर्भ्यइतिसूत्रस्यस्य हलादि
रित्यस्यनोपयोग इत्युक्तं भाष्यकृद्भिः गोरसोपि तत्र ह्रस्वोक्तौ द्विवचनान्तरत्वाहित्यर्थेऽप्यसंभवात् तदसंगतत्वापत्तेः
परमार्थभिरितापादनीयम् उपदिष्टोयोविहितत्वाभावाद् प्रहृतेः षट्त्रिचतुर्भ्यइत्यत्रविहितविशेषणस्यहृस्वेनोक्त
त्वात्। इत्यादेः स्वयमेवोक्तत्वात्। वस्तुतस्तु दीर्घग्रहणेनहलान्तत्वस्थलेषट्स्वरसंज्ञाज्ञापनपक्षेऽपि याख्याभिरित्या
दिप्रयोजनस्यादेव यतज्ज्ञास्वरप्रहृतोऽर्थप्राधान्यादरनपेक्षितत्वात्। अथ षट्संज्ञैवानेनज्ञाप्यतेतमोऽऊ
प्लुपोन्तमभित्यनेनेवस्वरप्रहृतिरांशक्यतइतिचेत्नहिसिद्धमस्मोदृष्टम्। ऊत्प्लुपोन्तेमोपास्यनेनस्वरविधानए
वतस्यापेक्षितत्वात्। तस्मात् ऊक्तपुजेवषट्स्वरप्रहृतिर्नज्ञाप्यतइतिबोध्यं। यत्तुग्यान्तचपक्षेषट्स्वरस्यैयतद्भा
वज्ञापनेनापिदीर्घाद्विपस्य सार्थक्याधिगमनादिरहादुभयज्ञापनतापत्तिरिति। तच्चिंत्यं। स्वरतिसूतिसूयतीत्यत्र
ऊदुगित्करणाल्लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैवलुग्विकरणस्य एवग्रहणमित्यस्यापि ज्ञापनापत्तेः। तेनाप्रु

सि कु भयनिर्देशोवैयर्थ्यापुरात् इष्टाणसार्थोज्ञाप्यत इवस्यापुभयसावारस्यात्वात् यत्किंचिदर्थज्ञापनेन सर्वज्ञाप
कानामपिसार्थक्यसंभवात् सर्वत्रापि ज्ञापकानामन्यदर्थविशेषविषयं कृत्वोपक्षेपभेदश्च यदप्युक्तं दीर्घादिप्
159 रूपयोगविभागार्थतया सार्थक्यं तत्राह दीर्घेतिद्रुतपंचम्यन्तं आदितिप्रथमांतं दीर्घाक्षिप्तनुहृतस्याद्वयोविशे
षणं अत एव दीर्घादच्पन्हानितस्मात्रितं आदितिप्रथमांतेनविशेषणाविशेष्यघोदीर्घाच्यनोप्यंवधानापतेः
दीर्घादितानेच्यनोनुवृत्तेनसंभवाच्च दीर्घातादच्यनशहात्परस्याश्चसवेनामस्थानविभक्तेनाकारउदाहरणम
र्थः इत्यावानामिपत्रोतोपात्वार्थइति तदपिनसत् इदंसृच्यनआविभक्तविषयहलोपपकर्षः पदेतादृशा
वेवा नाथः नोतत्वसन्निपातस्यनस्यचुरस्त्राद्वघातकमात्वं प्रतिभिन्नमित्वानुपपत्तेः नचतस्या आनित्यत्वान्दे
सः अकृतव्यूहपरिभाषयानुदेकुलभत्वात् भाविनाश्रीवेनाभनुमित्तस्यविनाशोन्मुखत्वात् नोपाध्याया राम
इतिदीर्घेरानकारलोपेनचयपञ्चानामित्यादिवदसूनामिपस्यापिसिद्धासंनिपातन्यायाःप्रवृत्तिस्वीकार
वयर्थ्याज्ञापितस्य इष्टत्वात् एतेनोक्तयोगविभागोपिनिरस्तः अप्रत्ययतुभ्योहलादितिपनेनैवविभक्त्याको

सं

रस्योदात्तत्वसिद्धेः यत्तु उक्तं योगविभागे आदिनयनेनाद्भुत आधिभज्ञा किं आत्वस्य ग्रहणं प्रति परोक्षत्वात् ननु नोप
धाया इत्यस्याविलंबित प्रतीतिकत्वात् न च सन्निपातपरिभाषाया अयं गो दुर्लभमिति नात्र संनिपातपरिभाषाप्र
वृत्तिरिति तदसत् अयं न इत्यात्व प्रत्वान्नरोधेन संनिपातेन्याया वाध्यतां उत नोपधाया इति दीर्घ प्रसक्त्या
सिद्धत्वं वाध्यतामित्यत्र विनिगमकाभावात् न चैवं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया असिद्धत्वस्य चेत्तु भयो र्वाधा
पत्तिः त्वन्मते प्रकृतसूत्र संनिपातपरिभाषयो र्वाधात् यत्तु उक्तं नलोपस्यासिद्धत्वेन अयं नो दीर्घांतरत्वाभावा
नोपधाया इति दीर्घ प्रवृत्तौ नो क्तयोगप्रवृत्तिरिति तदप्यसत् नलोपः सुप्स्वरेत्यादि नियमात् न चायं स्वरवि
धिभवत्येवेति वाच्यम् नकारांतस्य स्वरे विधेयत्वेनांगीकारात् पंचानामित्यादौ तथैव दृष्टत्वात् कार्यांतरा या
मपि तत्प्रयोगसंवेधित्वात् अत्र च विभक्त्याकारस्य स्वरविधाने न चैवमस्यात् नापि द्वितीयः तत्र नोपधाया इति दीर्घ
स्यैव वाच्यत्वात् प्रतिपदोक्तस्य आत्वस्य दुर्लभत्वात् स्वेच्छया योगविभागेच्छा दुस्साध्यत्वमनेबीजाभावात् स

२

रा.सु वे नामस्यानविभक्तिपरत्वयोः प्रथमान्तयोः षष्ठीकल्पनेपि प्रमाणाभावात् इदं चाभ्युपेत्योक्तं अव्ययानामिमप्रविभक्त्या
कारोत्तरत्वमात्रस्योक्तरीत्यैव सिद्धत्वात् उक्तयोगविभागस्य बीजाभावात् तत्र प्रतिविचारस्यातिरवकाशत्वात् यद्वाम्
160 एवं न प्रत्येकसूत्रस्य प्रतिज्ञाएनमस्य फलं ज्ञस्य प्याप्यत्वाभावेपत्तेतोदात्तत्वाभाव इति तदसत् अप्रमाणिक
कल्पनानुरोधेन कल्पनान्तराश्रयासात् त्वन्मत्याश्वेद्व्या योगविभागे व्याख्यानेषा पाणिनीनां ज्ञापयितुं शक्यत्वात् न समा
त्वत्वस्य सूत्रं स्वैव ज्ञापितेरिति सिद्धं नन्वेवं दीर्घग्रहणेन व्याचविकल्प ज्ञापनानुपपत्तिः उक्तरीत्याचरितार्थ
त्वात् मैवं स्ववैयर्थ्य प्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः कस्यानेकस्यवा ज्ञाप्यत्वात् उभयं ज्ञापनं विनाहि दी
र्घग्रहणावैयर्थ्यानुदात्तत्वभावपक्षे मध्योदात्तवाधो माभूदित्येतदर्थस्य दीर्घग्रहणस्य व्याप्त्याभाव पक्षे विना
वैयर्थ्यतावर्थ्यता वस्थ्यादितिदिक् यद्वा व्याकारप्रश्लेषोप्यत्र बोध्यः प्रकारेणन्तकात् व्याकारश्लेष यस्याः प्रायः राम
नन्वेवं द्वाभ्यामिमपारो क्रमपुपोक्तमामिति साधयविप्रत्यक्षमभावात् तदुक्तिचतुर्भिरिति विनाभु दात्तेनातोदात्तत्व

स्यात् नचेदापत्तिः आहाभ्यांहिस्थोमिद्ध्यासायापादवाघुनातस्यैव तथात्वात् अत एव पुंसेज्ञात्मत्रे नेमिदे तत्र घुप्रकृतिमा
त्रमितिपाठेव प्रकृतिपदेन दृश्यतिप्रकृतिपरामर्श इति सिद्धान्तः वस्तुतस्तु दुलोपयमायमिलोपइति द्वितीयनकारप्रश्लेषे
णान्नकारस्थानिकयाकारोत्र व्याख्येयः उक्तं च दीक्षितोपन्यासपरिभाष्यत्वमभ्युपेत्य वादमात्रे एतेन एकारादेशे इति प्रसं
गशंका परास्ताथापि व्याख्यातः अथवा सप्तमे योगविभागः कर्तव्यः घुस्थो लुगपि च ठप्रत्यति अथवाष्पर्थो शिशस्य चा व्याख्या
हानि घुप्राप्य दुक्तेनात्तकताकारादचनोपि भवतीति तदर्थः तेन नु दुसिद्धः नच यदुक्तमिति मध्याहारे समाना भावः भाष्यास्ये
व मानत्वात् न चैवं जसशसोर्लुगप्यनिर्दिश्यते इति वाच्यं शोः त्वविधानवैयर्थ्यापत्तिः एतेनानुमानिकत्वानोपपत्तिः
व्याकारान्तेषटं से ज्ञाविरहकल्पनमेव युक्तमिति निरस्तं अतिदेशस्य लुग्विधेश्च कल्पं नाध्यासस्यैव कल्प्यत्वात्
नानात्वावस्थायामेव व्याकरणार्थत्वं तेनैव विधिसामर्थ्यस्यावश्याश्रयणीयत्वात् नचाद्य नो यदुक्तं तत्र ज्ञापि
स्याद्दितिविपरीतार्थापत्तिः योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वनियमात् अन्यथा योगविभागमात्रेण देशापत्तेः एतदर्थ

सम्

न स्याद्विभक्तावित्यनेन तद्देशाय इति योगविभङ्गेऽपि हलीत्युभयशेषतया व्याख्येयं तेन हल्यादावेव विभक्तौ परतः स्यात्त्वविधा
नात् । किंतु एवं प्राथम्ये मध्ये चं अरशासे राज्ञेन स्यादिति वाच्यं । अत एव इत्वात्वविशिष्टनिर्देशो न तत्र तद्रूपमानात्
|6| अन्यथा अष्टाइ इत्यत्र इति वाच्यं नात् न चैवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टाः इत्यत्र आत्वानुपपत्तिः प्रियाष्टानो प्रियाष्टान इत्यादे
रसाधुत्वापत्तिरिति चेत् । यत्र अष्टन् यथालक्ष्यं प्रयुक्तमिति । तस्य साधुत्वमित्यर्थ इति केयटः । केचित्तु भाष्यमत्रात्र
मिति भाष्यार्थ इत्याहुः । तत्रिंशयं चोक्तयाः अष्टक एकांष्य पदत्वविषयकत्वेन तत्रैव समाधानस्य प्रयुक्तत्वात् तत्र च हल्यादि
त्वाभावेन स्यात्त्वप्राप्तिविरहेणात्त्वेय व्याख्याया एव युक्तत्वात् । तदयं फलितार्थः प्रथमं तु यथोद्देशात् दीर्घा
दाकारो विभागाभ्यां अष्टानामिति शरे समाधयः पंचमर्यं वस्यति अयं चात्र विशेषः ओड् सोते सा म
ड् । देस्तु नात्वं गोरो मेतनिमे भवत्येव तु तत्राधमाधे पदत्व चतुष्टयेः तथाहि । हल्यादिविभक्तावात्त्वविधान राम
मिति प्रियाष्टाष्टा इति बहुव्रीहौ ओड् मारभ्य सप्तपर्यन्ते अष्टसिड् ङसि ङस् सुङिषु ईसद्ध्येयत्वात्वेन प्राप्तौ

भि· एवमसमासित्वात्· नच ग्रहणवता प्रातिपदिकेनात् इतविधिनिषेधात् स्त्रीत्वप्रसक्तिरेव नेति वाच्यं पदांगाधिका
रेतस्य च तदुभेरप दस्य चेयपनेननतस्त्वात्· नच लुक् हे द्विवाच्यस्यापि गोरोन प्रहणितिरिति वाच्यं· तद्धि धोवहुवच
ननिर्देशादर्थप्राधान्यलाभात्स्त्रीत्वविधौतु एकवचननिर्देशान्नेति वैषम्यात्· नहि हकुत्र भास्यतास्येमिति चेत्
मैवं· स्त्रीत्वविधौ एकवचननिर्देशान्स्वरूपस्यग्रहणानार्थस्येतेनोपसर्जने प्यष्टनिर्भवति· तत्रापि विकल्पितत्वा
त्प्रियाष्टाः प्रियाष्टानो प्रियाष्टान इत्यपि भवतीति वक्तव्ये हह इत्येन हलीप्यपकर्षे मा भूस्यतास्येनाष्टीति
स्यष्टमेवोपात्तत्वात्· यत्त्वष्टाभ्य इति सूत्रे तदंतग्रहणात् परतौ माष्टैः प्रियकाष्टिया न रायस्त्रीत्वस्याभावादेशनभ
वतीति हरिकारग्रंथविरोधात्· यथा पुनर्गौरणताद्या मात्वेन भवतितथा तद्विधावेवव इयत इति तत्र स्पष्टइद
त ग्रंथविरोधाद्धोकग्रंथोन युक्त इति· नत्वपि· वइस्यत इत्यत्र हरिकारोरोपस्य विवक्षितत्वात्· स्त्रीत्वाभावे ग
योऽष्टकश्चहलीमपकर्षे सूत्रस्यष्टएव· यथाश्रुतप्रति ग्रंथस्यचानुपपन्नत्वात्· अष्टाभ्य इत्यर्थे प्राधान्य

सि०सु

162

कार्येदेशेन च गृहीतेगो शैत्वस्येतो भावप्रयोजकं नत्वात्त्वाभाव इत्यस्य स्फुटत्वात् तत्त्वाभावस्योशभावं प्रत्य प्रयोजकत्वात्
ननु तथापि हलीत्यपकर्षे भाव्यतां तत्पर्येनाष्टी त्यस्य कथं सिद्धिरिति चेन्न उच्यते पक्षद्वयं तु च्यवयविरोधस्यैव तत्र हेतुत्वात्
वतुभिन्नर्थमात्रस्य तात्पर्यस्यैकेन वाध्यानुपपत्तेः उपस्थानामपि भूयसामनुग्राह्यतया समानकर्त्तृकाणां सुतरा
मेव तथात्वात् न हि वरमोक्ते बलवद्विरोधं नियमः कर्तुं शक्यते इति सर्वत्रस्तोकापोसहः स एव पर्यस्यतामित्येव भवति
अपि मतस्य पश्चादुपन्यासेऽपि न त्वयं स्थितः परशीतिकेर्य्यादेनोक्तत्वात् न्यायवत्तानुगृहीते प्रमाणानां पर्यस्य
कपिञ्जलाधिकरणादिव्यवस्थितत्वाच्च हलीत्यपकर्षपक्षेवसंनिपातपरिभाषादिवाधस्योत्कटत्वात्स्य स्फुटत्वात्
दीर्घग्रहणेन फलत्वात्तस्य षष्ठसंज्ञाज्ञाप्यतदशिपक्षे च तदभावात् यत्वाकारान्ते षट्संज्ञायां फलाभावः नच
जुडवफलं हलीत्यपकर्षेऽतानुटः स्वेमात्या प्रवृत्तेः क्रियाफल इत्यर्थे तस्यावकाशत्वादिति न दस्तः हलीत्यप राम
कर्षे विसर्जमाने प्रति उक्तप्रयोगेऽनुपपत्तिरनुपपन्नत्वात् अन्यथा आकारान्तस्य षट्संज्ञयैव सिद्धेह

ढीपपकर्षेफलाभावद्व्यवस्थापनिर्वार्थत्वात्· श्रियाकृह्यपस्यश्चात्वाभावप्रसङ्गउपपत्तेः वस्कोपहलीत्युभयशेषात्व
विकल्पायोरायशृङ्गोराहलिविभक्त्याविपकमेवसूत्रंकुर्यात्भाष्यस्याप्येतपक्षेनिर्भरितायांतथैवन्यासः कारणात्शेष
वावस्यात्·यत्तुरैशब्दः छांदसइतिपक्षेऽग्रहणोपिछंदस्येवात्वंस्यादिति· तन्न· छांदसशब्दसहरपितत्रानोत्तरस्या
पिछंदस्येवकार्यमितिप्रमाणाभावात्· सत्त्वंलोपनिषेधस्यापिछंदस्येवापत्तेः· कथंतर्हिरैशब्दः छांदसइ
ति केयस्तेजोध्यापदवदति· रैशब्दैर्यात्वविकल्पात्चिरिति· तदप्यसत्· विकल्पवोकपक्षाभावात् दीर्घग्रहणेनज्ञाप्य
मानस्यात्वात्वविकल्पस्यालिंगलिंगिनोः समानाधिकरणापानियमाद्व्यञ्जनशब्दमात्रविषयकत्वात्· गोरीदिवमाता
महशब्दपाठेनक्षितार्थिअनित्यइतिज्ञापितेपिगोत्रादिष्वनित्यत्वानंगीकारात्· एतेनाच्त्वस्याविभक्त्याव
तिसूत्रेहलीत्युपादानेरायइत्यत्रदनुक्रमेनस्यात्· योचीत्यज्यहणोनोत्तरत्रहल्ग्रहणमनुवृत्तेज्ञापितत्वात्·
युष्मदस्मदोरनादेशाइत्यात्वस्यहलादिविभक्तिविषयकत्वार्थंतदुपादानादितिपरिस्तं एकयोगत्वेतु

३

अ० सु० कं तेष्वानवस्थानात् । वस्तुतो यावन्मूर्त्तस्य गुरुत्वस्य ह्लादावात्वमपवाद इति नन्वत्र मन्त्रग्रहणं अपावर्त्तासोन भाष्य
कारे तावुष्मदस्मदोः स्मदोरित्यत्र हल्स्यदानुवृत्तिरेवशाप्यत इति बोध्यम् ॥ पराप्याहुः आत्वभावपक्षेऽत्र
लोपस्त्वात्वप्रियाद्युः इति रूपमिति हल्ग्रहणाक्षिरपि चिंत्या एवं स्मादिधावित्यत्रोपस्यस्थानिवद्भावादका
163 रेणाव्यवधानात्पुत्वस्य दुर्लभत्वात् । न च पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति वाच्यम् । तस्य दोषः संयोगादिलो
पलत्वणत्वेष्विति निषेधात्स्यात्व वितादृशप्रवृत्ते । न च तत्र इत्याभ्यां इति प्रतिपदोक्तमेव णत्वं गृह्यते प्रत्युत्व
विधिलापस्य विलंवित प्रतीतिकत्वादिति वाच्यम् । मृडयन्त्यहणानु इत्यादौ तत्रत्यलोपग्रहणास्य भाष्येप्रत्या
ख्यातत्वात् । न चैवं वृहण इत्यादावपि णत्वानुपपत्तिः अट्कुप्वाङिति येनैव तत्र णत्वसिद्धेरिति । तद्विंत्य
णत्वमात्रविधानविधेयतावच्छेदकताकत्वेन तथापि प्रतिपदोक्तत्वस्य सुलभत्वात् । यस्य विधौ णत्वश राम
देशादनं तस्यैव णत्वस्य प्रतिपदोक्तत्वं इति रात्वाक्षेपापाख्याने पिस्पष्टत्वाच्च । अपाख्यानाभाववि शिष्टोप्या

३
२८

भावेन यस्य कृतभावादिति वाच्यम्· एकदेशउदात्तेनोदात्तः इत्यनेनैव सिद्धार्थत्वात्· अस्वरितशब्देनोदात्त इत्युक्तत्वात् अत
न इति ह्रस्वेऽन्तोदात्तादनुदात्तपदादिपरतो नोदात्तपदानुवृत्तेः नाकरसंमतत्वात्· एतेन कदाचिन्नित्यस्याप्ययमेव पक्ष
इति स्वरितादिषु दात्तत्वाक्षेपाविति शङ्किविभक्त्यनुदात्तत्वस्यावकाशो नितिशङ्काप्यपास्ता तत्रोदात्तत्वाभावेनाक्षेप इति
विभक्त्यनुदात्तत्वस्य प्रा· स्यानुपपत्तेः यद्यपि मनोरमायां ह्रस्वनोड्दीर्घादिति सूत्रे तोदात्तपदेनानुवर्त्तते उत्तरत्र मेडू कालु
मात्रानुदात्तस्यानुपपत्तेरित्युक्तं· तथापि तदभ्युपेत्यवादमात्रेबोध्यं एतेन षट्संज्ञापेक्षया लाघवात् कृतात्वस्याक्षेपः षष्ठी
इस्वरस्यैव ह्रस्वान्त· ज्ञापकस्य -- इत्यकरणास्यत्वात् तत्र षट्संज्ञायामनुपस्थितत्वात्· बाधकषष्ठ्यस्वरनिमित्त
योरनुपस्थितो षष्ठ्यर्थस्वरस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात्· अर्थापत्तेः स्वात्मानुपपादकविषयतया औत्सर्गिकत्वात्· इ
त्यपि निरस्तं· यत्र निर्केरकेणानुपपत्तिप्रतिसंधानं तस्यैवार्थापत्त्याकल्प्यत्वात्· तदुक्तं अनियमस्यनायुक्तिर्नो
नियतोपपादक इति· अत्र पक्षे यदिष्ठ्ट ह्रस्वान्तस्यान्तोदात्तादीर्घादिति व्यर्थस्यात्· इष्टापत्तेः न च यदि षष्ठ्ट स्वरो

सि॰ सु॰

169

तस्यादित्येवापादकमभिहितवाच्यम्‌ अट्‌संज्ञानिमित्तकस्वराभावस्याप्लुतसंज्ञाव्यतिरेकप्रयुक्ततया तस्यास्तव व्यथ
मेपस्थितत्वात्‌ अट्‌स्वराभावस्यापादकत्वेतु तदभावस्यैव साध्यत्वस्यात्‌ अन्यथापि पृथया पृथ्वग्रसानान्
आपादव्यतिरेकमोध्यकप्रमाणएवतर्कस्यसहकारित्वात्‌ तत्र प्रमाणमनुमानमर्थापत्तिर्वोपन्यस्येत्‌
तथाच यदिप्लुतस्वरएव अर्थापत्तिविषयस्तदाहीर्घात्पित्स्यैव यर्थमेवस्यात्‌ आद्यपक्षेमध्ये त्रायोपसा
अप्लुतस्वरस्यानिष्टत्वात्‌ इद्वलेप्लुतनशतिसकलस्यैव सूत्रस्यैव यर्थापत्तेश्च तस्मात्प्लुतसंज्ञैवज्ञाप्यतेतन्नि
षेधतस्वरः प्रसक्तेः इद्वन शतिसूत्रोपपुक्तयास्तत एवनिर्वाहात्‌ नुट्‌ प्रवर्त्तकतया तद्वैयर्थ्याभावाश्चेतिसर्व
निर्वाहात्‌ अतस्वभवताप्लुतेष्टट्‌संज्ञोपिवभाष्यकारैर्नुक्त अतएवचप्रविष्टत्रेऽटिपरेविधीयमाना आ
गमाऽटोनिर्वाहक संख्यात्वेज्ञापयतीत्यपिवोक्तं अन्यथात्रऽट्‌ एवज्ञापनापत्तेः आकारान्तेप्लुतस्वरस्याज्ञा राम॰
पनेत्रयोजनाभावाच्च अख्यामिश्रिणरेन्द्रप्लुतशतिविभक्त्युदात्तस्यैव प्रवृत्तेः श्रियाख्यामिश्रिरंधोनगोरात्वा
त्‌ प्लुतस्वरानुपपत्तेः अट्‌त्रिचतुर्भ्यशतिबहुवचननिर्देशात्‌ अन्यथात्मोहारद्वंद्वत्वेकवचनमेवब्रूयात्‌

लुक् संख्येति किं । विंशतेः पामानः । नन्वत्र संख्यापदं नास्ति न च पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तिः तस्य संज्ञात्वेन लौकिकसंख्यावाचक
त्वाभावात् उच्यते अतिदेशपक्षे संख्यापदस्यानुवृत्तेः सुस्थत्वात् संज्ञापक्षेपि स्वातंत्र्ये त्र स्त्रीलिंगविशेष्यस्याकांक्षि
तत्वाद्बहुव्रीहिस्यापि संख्यापदस्यानुवृत्त्या शब्दाधिकारेणात्र तस्याभिमतार्थपरत्वसिद्धेः एतच्च पूर्वसूत्रे भाष्ये स्प
ष्टं नन्वत्रोपदेश इति विकल्पं प्रत्ययोत्पत्तिकाले इति तदर्थः अन्यथा शतानि सहस्राणीत्यादौ नुमः एकावयवत्वेन सं
ख्यावयवानां तत्वसंपत्त्या षट्संज्ञायां जस्शसोर्लुक्प्रसंगादिति चेन्न सर्वनामस्थानसन्निपातकृतस्य नुमः तद्वै
प सकलैकषट्संज्ञाप्रतिनिमित्तत्वानुपपत्तेः अथ तेथापि अष्टन्नाम इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च अष्टन आ
विभक्तावित्यात्वे कृते नांतत्वाभावात् षट्संज्ञानुपपत्त्या षट्चतुर्भ्यश्चेति नुडागमो न स्यादिति तदर्थमेवोपदेशग्र
हणमावश्यकमिति चेन्न यथोद्देशपक्षे अंतरंगतया विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव षट्संज्ञाप्रवृत्तेः तस्या एव स्थानिव
द्भावेनाकारांतेपि सत्वसंभवात् अथ कार्यकालपक्षे नुड्विधौ कवाक्यतापत्तौ यायाः षट्संज्ञाया अपि विभक्तिसापे
क्षतया तदंगत्वाभावात् तस्या एव प्रथमं प्रवृत्तेर्दोषतादवस्थ्यं यथोद्देशपक्षेपि षट्संज्ञायां नकारस्योपजीव्यत्वा

सि. स. अत्वादल्विधित्वादतिदेशदोर्लभ्यमितिचेत्साप · अष्टनोदीर्घादिति स्वरसूत्रे दीर्घग्रहणेन ज्ञापयिष्यामि षट् संज्ञाज्ञाप
नात् · तथाहि · अष्टन्शब्दस्य अः सेरप्यायाइत्यादुग्रहणप्रसंगेपिघ्तादिपाठं दतोदात्तत्वेन स्यात् · इभिरितिमध्योदात्तत्वं
अष्टाभिरित्यंतोदात्तं चेति रूपद्वयमिष्टं तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेः सदात्तत्वप्राप्तं तद्बाधित्वाद्यत्स्वपोत
165 मभिमितिमध्योदात्तत्वं प्राप्तं · षट्त्रिचतुर्भ्यः परायाः हलादिर्विभक्तिष्वदंते पदे उपोत्तममनुदात्तं भवतीति तस्यार्थः त
द्बाधनार्थं पष्टनोदीर्घादिति सूत्रम · दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानभिन्ना विभक्तिरुदात्ता स्यादिति तदर्थः आत्वा
य भावपक्षे तत्र हृत्तिर्भाषेदित्यदीर्घपदेपादानं त्वात्वपक्षे षट्संज्ञा न स्यात् दात्पष्टन इति विभक्तरुदात्तस्यातत्रैव साव
काशात्मया आत्वाभावपक्षे ऊत्प्रुपोत्तममभिमितिपिनेन परात्वादेवविभक्तेरुदात्तबाधा पष्टनोदीर्घादिति वस्यैवेयर्थं स्यात्
आत्वपक्षेपिषट्संज्ञायां तु विभक्तेरुदात्तस्य ऊत्प्रुपोत्तममिति यत्निर्मुक्तविषयाभावाद्येन नाप्राप्तिन्यायेन तद
पवादत्वादात्वाभावपक्षेपि मध्योदात्तबाधः स्यात् · अष्टनोदीर्घादिति सूत्रं · तथा चाष्टभिरित्यत्र विभक्तेरुदात्तस्य प्राप्त्य राम
भावाद्यत्प्रुपोत्तममभिमितिमध्योदात्तसिद्धिः न चाष्टाभिपत्रांतोदात्तत्वस्सावकाशं तत्र विभक्तेः इलादित्वाभावेः नम

नुरोधेन तद्ग्रीकारात् एतदनुरोधात् सूत्रमेतदथ पञ्चमिति योभाग तः अत्र शब्दो नरा गामपि संख्याकार्यविशेष
सिद्ध्यर्थानि वार्त्तिकानि · अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं · अर्द्धेनाधिकमध्यर्द्धं एकदेशार्थकार्द्धशब्दस्याद्धिशब्देन
समासे योगिकार्यप्रत्ययेन संख्याप्रत्ययाभावात् त्रिभागादिरूपवत् संख्यात्वाभावादिदं विध्यर्थं · अध्यर्द्धं नभूर्पेशाक्रीतं
अध्यर्द्धं शूर्पं द्विकंसं खोड्यनुवर्त्तमाने तद्धितार्थेत्तरपदसमाहारे चेति क्रीतार्थे कृत तद्धितविवक्षायां अध्यर्द्धं नभूर्पेशाक्री
तं अध्यर्द्धशूर्पशब्देन सह समासः ततः शूर्पाद ञन्यतरस्यामिति अञ् अध्यर्द्धं एवंभिति तस्य लुक् अध्यर्द्धं नक्रीतमध्य
र्द्धकं संख्याया अतिशदन्तायाः कन् समासविध्यर्थमिति संबन्धसामान्ये षष्ठी तेन समासस्य समासनिमित्तककार्यस्य
वा विधेयत्वे इत्यर्थः तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि सिद्धः एवं च अध्यर्द्धं पूर्वाद्द्विगोः इत्यत्र अध्यर्द्धग्रहणं पार्थक्ये द्विगुत्वादेव
सिद्धे न द्विगौ त्वर्थकिचार्यग्रहणमिति अन्ये तु एकः अध्यर्द्धः द्वौ इत्यादिरीत्या लोके गणनदर्शनादध्यर्द्धशब्दोपि संख्यार्थः इ
त्याहुः तद्व्याख्यासाध्वीति नाशद्रानो संख्यात्वव्याप्तत्यर्थं तथा अध्यर्द्धनिवार्त्तिकनियमार्थं वाक्यभेदेन चार्द्धीयोपि नियम

सि॰ कु॰ अन्यकार्ये द्व्यस्य वसंख्यात्वेन तु कार्यान्तरे तु तेन ह्यत्व स्त्वाद्यो नेति कैयटः अर्धं द्वूर्व्यपदस्थांश्रं स्वराप्रत्ययान्तः संख्यापदं
समासश्चन्द्वितयार्थाभिधायानुवर्त्तते एतराप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अर्द्धशब्द एव पूर्वपदे यत्र तादृश समास पूर्वपदस्यांश
द्यान्तेरा समासे कन्प्रत्यये कार्ये संख्यासंज्ञा इत्यर्थः अर्द्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतं अर्द्धपञ्चमशूर्पं अर्द्धपञ्चमेन क्रीतं अर्द्धपञ्च
166 कं इत्येवं समासादि अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थं अधिकपदस्य संख्याविशेषणत्वेनपि संख्यात्वाभा
वादयमपूर्वो विधिः अधिकया षष्ट्या क्रीतोऽधिकषाष्टिकः अधिकसाप्ततिकः तद्धितार्थेति समासः प्राग्वतेष्ठञ्
अलुकीति वचनात् लुकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीति संख्यापूर्वो द्विगुरिति न द्विगुसंज्ञा तेनाध्यर्द्धपूर्वेति ठञो न लुक् राम
संख्यायाः संवत्सर संख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः अन्यथा षष्टिशब्दस्य संख्यापरत्वाभावान्न स्यात् ननु उत्तरपद
वृद्ध्यर्थमिदं न एव लुगभावस्यापि हेतुसंभवात् पृथक् ग्रहणं व्यर्थमिति चेत् अत्राहुः अर्हत्यर्थात् परेस्वर्थेषु ये
प्रत्ययास्तेषां लुग्प्रसंगे तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः सावकाशत्वं तन्मात्रे ग्राह्यः लुक्याह्येतन्मशक्यत्वादिति ॥ ॥
द्वित्रादयः संख्यायाः बहुसंज्ञास्यात् अपूर्त्तिसंहीति बहुपरस्यः पंचसः प्रोप्याद्दि बहोर्लुगिति जश्शसो

त्वमात्रेणाभवंतीत्यर्थः देवोवः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्यत्र छांदसत्वमभिविधिः भाष्यं तस्यानुकूलं
अन्यथा स्वार्थिकत्वेनैवोपपत्तेः॥ ॥बहुगणवतुडतिसंख्या॥ ॥एते संख्यासंज्ञाः बहुत्वेपि संख्यायाः क्रियाभ्या
वृत्तिगणने कृत्वसुच् बहुधा संख्याया विधार्थे धा बहुभिः क्रीतं बहुकं संख्याया अतिशदन्तायाः कन् बहुशः
संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् एवमुत्तरेष्वपि यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् आ सर्वनाम्न इत्यात्वं यावत्कृ
त्व इत्यादि किमः संख्यापरिमाणे डति च कतिकृत्व इत्यादि ननु एकादिशब्दानामपि संज्ञेयं विधेया अन्य
था प्रदेशेषु कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायेन पारिभाषिकसंख्यैव गृह्येत न च तु लोक
सिद्धा सर्वार्थप्रत्यायनशक्तिमती शब्दस्यार्थविशेषव्यवहाराय निमित्तमात्रपरत्वात् अन्यथा संज्ञाविधा
नवैयर्थ्यापत्तेः न चैवं नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इत्यत्रापि तथापत्तिः पौर्णमास्यादिशब्दोपादानसामर्थ्ये
न तत्र कृत्रिमनद्या अनुपादानात् नैवं संख्याकार्यातिदेशार्थत्वादस्य संज्ञाविधायकत्वाभावात् वतिमत
रेणापि बहुशः इत्यर्थप्रत्ययात् यद्वा अत्रापि न्यायानियमाभावात् कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे शब्दवैरकलहा

सि॰कु॰ रे शब्दे एकत्वहास्रकराव मे ऽभ्य· करराेऽ इत्यादौ व्यभिचारात्· ये द्वौ· अत्रैषोपि न च तत्र सामर्थ्यात् तथात्वं अत्रा
पि यत्नविशेषसद्भावात्· संज्ञाया अतिशदेनायाः कन् इत्यत्रातिशदान्तायाः शत्यन्तायाश्च संज्ञाया· पर्युदासे
न लौकिकसंख्याग्रहणस्य ज्ञापकत्वात्· विंशत्यादि· त्रिंशत्यादेश्च पारिभाषिकत्वात् च न· कतीति पारिभाषिके
व संख्येति शब्दान्तात्रीति वाच्यं अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया ऽत्रापि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् इतियोगित्वेनानुपादानात्·
167 पारिभाषिकानामस्याः तदंतत्वविरहात् न तु अं· उभयथापि नित्यशास्त्रं भवतीति· अत एव बहुगणयोर्वै पुल्पसंख्यार्थयोर्न ह्
ह· किंतु संख्यार्थयोरेव सम्यनियमार्थः अनियतबहुत्ववाचकानां मध्ये ऽनयोरेव संख्यासंज्ञा न तु भूयःप्रभृतीनां तेन ब
हुत्ववाचकत्वाभाववतोरेकद्विशब्दयोर्नियतबहुत्ववाचिनां त्र्यादीनां च न व्यावृत्तिः विशेष्यविशेषणताभावाभ्यां
तेषां निर्धारणाप्रतियोगितावच्छेदकानां ज्ञातत्वात्· भाष्ये तन्न द्व्याकुः बहुगणयोः संख्यापि स्थित्वा उत्तरेषु कृत्व
द्वकनियच्चानुरोधकृ इति सूत्रे· उभिपरे आगमानां विधानसामर्थ्यात् तेषां संख्यात्वज्ञापने· अन्यथा संख्यात्वं राम
विनाऽदर्शनानुपपत्तेः· तथा च दृष्टसूत्रं न कर्तव्यमेवेति· नचैवं बहुगणादीनामपि कृत्वसुजादिकमपि संख्याकार्यं स्यात्·अ
जगणशब्दयोः कार्यसामान्ये संख्यात्वज्ञापने· बहुगणादीनां तु विशेषापेक्षमेवेति वचनमानाभावादिति वाच्यं· लक्ष्या

ऽमेदाद्हृद्रूपः स्फितरतः यंनीत्यादि इत्यादेस्त्रापरस्य द्वयव इव मासते । यद्वाप्यर्थं वतो धातोर्वैरापौ यमेकोऽस्व
इति क्रियावाचकतावच्छेदकतदन्यधर्माभ्यामेदव्यपदेशः एवं भिन्नप्रत्ययोनोक्षिप्य दित्सा द्वाविद्ससौहितः वस्त्वा द्वित्वा
दोकेवलोपीति प्रत्ययस्यायं सकार इति । लोकेऽपि बहुपुत्रदेकपुत्रोऽपि अयमेकोऽपत्रः पुत्रौ यम यमौ यंकनिष्ठ इ
ति । अस्मत्तायामसौ स्वमातां च प्रथमगर्भे स्थिता हतेति सर्वत्र रूढतैति । न च मे गोणवव्यवहारः अपत्यस्य प्रत्युत
रव्याहृत्ति तात्पर्यकत्वात् द्वितीयस्य च तत्सर्भं धं सासमानान् कालीनत्वे गर्भे शोत्पथात् । शास्त्रेऽलङ्कारवैव पितार्थ
कथं गोरोषव तेतति चेन्न निरूढं कृपामुख्यनुल्पकत्वात् । अत एव दोषवति अनुकार्थापित्वाच्च । आधु ह
त्वाऽप्रसक्तोन्तद्वायन्तार्थस्यतस्य वेयर्थ्यात् । ह्रट इद्दीति ज्ञापकार्थः । अन्यथा सिद्धः सकारमात्रस्य बुद्धे रूपत्वे
६२ नवलाद्वित्वाभावादित्वेनुपपत्तेः ॥ ॥ तरपतमपौ घः ॥ एतौ संज्ञौ स्तः ४ च इत्यति सूत्रे शोभितमिति ताकुमा
हितराखे । द्वन्द्वे पत्तने नैतस्मिल्लादिसंख्यानिसाप्य पुंवद्भाववाधित्वात् ह्रस्वः न घातेति सूत्रेण नभीतोरइत्यत्र तु नः

नार

सि॰ तु तमश्चत्यय साहचर्यात् तमशब्दस्यापि प्रातिपदिकस्य संभवेत्तु एकानुबंधस्तामर्थ्यात् बहुत्रतस्क: घसंज्ञायां सत्यां

मभिन्नमिति समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे परे कप्रत्ययविधानात् समानाधिकरणं पचस्वार्थिकस्यैव ननु तरतीति विगृह्य पच

168 स्यन्तरादेः भाष्येतु यद्दासेवनदीसरव तरस्राहा ज्ञाप्नोतीत्युक्तं तत्र भावे स्त्रियां क्तिन् प्रत्यये नीरोरिति भाष्यमि

त्याशंक्याकेयरः तीर्यते तरइति सामान्येन पदं व्युत्पाद्य पश्चात्तु घविशेष्यत इति तत्र परिहारः स्त्रीलिंगेषु

घादिष्वित्येवं तदिति तरशब्दस्य च स्त्रीत्वाभावात् अन्यथा महिष्यपीव रूपं महिषीरूपमत्रापि ह्रस्वापत्तेः सु

स्रुपेति समासः महिषीविध मा कप्रत्यय इत्यर्थः अत्रवदंति आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरण एव तादृशं:

पितो घ इति वास्तत्र मपहाय प्रकरणपरित्यागेनोक्तस्यारंभः स्वार्थिकोपि तरप्प्रत्ययो स्त्रीलिंज्ञापना

र्थः तेन अल्पां तरमित्यादि सिध्यतीति केचित्तु सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य ईयसुनोपि स्वार्थिकत्वे तेन

न अहो महीयसं वरमाह स्मिकामित्यादि सिद्धमित्याहुः वामनस्तु हस्यालेकारे शब्दशुद्धिप्रकरणं महत्वप्र राम

तियोगपदस्य यायथातिशायनिकाइत्याह यद्दपेक्षया अतिशयः प्रत्यारव्यातेन द्वयोरपि तस्यांगम्यमान

येनैव व्याख्यानप्रवृत्तेः इत्याह संविस्तारः उभशब्दः पर्यायाद्वित्वविशिष्टस्य वाचकः अतस्तस्मिन् संख्यिवचनोऽतः नन्वेवं सर्वादि
२९ पाठोऽस्य व्यर्थः बहुवचनयोरेव सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तकार्यविशेषदर्शनात् उभाभ्यां हेतुभ्यामिति तृतीयायां योऽधुनिमित्तका
रणो हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनामिति हेतावितिसूत्रस्य सर्वनामसंज्ञानपेक्ष वार्त्तिकादेव सिद्धेः काकजोऽपि विशेषाभा
४र्थो वादिति चेत्सत्यं उभकाविति अकजर्थीत्र पाठः न ह्येषां तकौ प्राप्येन सिद्धेति अयचो उभयकाविति प्रयोः द्विवचनानि सिद्धि
स्थले उभयीशब्दाद यत्तु न्यप्रेक्षिनियमात् तथाहि उभाडुदात्तोनित्यमिति यत्र उभाविति योगो विभज्यते अवयवशब्दतेः
संख्यावाचिन उभशब्दात् स्वार्थे अयचवयात् उभयौ योऽसौ शरपाम लौहित्याभ्यां भागाभ्यामारब्ध इत्यर्थः नतो नित्यं
उभशब्दान्नित्यमयचवयात् अर्थविशेषानिर्देशात् स्वार्थे उभौ पुत्रौ यस्यासावुभयपुत्रः नन्वेवं द्विवंशवादिषु भाहसीतस्या
उपपत्तिः तत्र पाक्षिकाय भावनिपातनेन तत्सिद्धेः तदुक्तं वार्त्तिककृता अयपाभावो द्विवचनटाब्विषयत्वाद्भियोगप्रते
ति अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे इत्यर्थः तथा चकप्रत्ययेन व्यवधानात् द्विवचनपरत्वाभावात् अयचस्यात् अक

सि॰ मु॰ विन्तु तस्य मध्यपातित्वात् उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमस्त्येवेति न तत्प्रसंगः आत्मपदं तत्ख्यात्कुः राय स्वार्थिकत्वात् उभशब्दतुल्यार्थ
कत्वात् तद्रूपद्विवचनपरत्वमस्त्येवेति अवश्यं वक्तव्ये एवकारप्रयोगस्यापि द्वित्वार्थप्रकृतिकस्य द्वित्वाविधायकत्वापत्त्या त्व
169 द्रूपद्विवचनत्वसमानाधिकरणस्य रस्मि परे अयवेति न प्रसंगः परिभाषिकद्विवचनमात्रस्यो आनर्थके तु पादानात् अतः स्वरा
रशावित्यत्र कर्मशब्देन क्रियाया ग्रहणं अत उभशब्दो वचनपरनीयस्यैवेति एवं च नित्याभिनियोगस्य व्याख्याने द्वित्वमात्रे
द्वयस्य प्रसह्येयो निर्मूल इति बोध्यं यत्वेवं उभयत उभयत्रापि पाठात् वयप्ययवोनुपपत्तिः न च अत्र तत्सोर्विभक्तितावद्विनाद्विभ
नपर्थम्यारगाधिकस्याविभिधानात् द्वित्वमात्रवाचकत्वं नास्तीति वाच्यं कथमपि यस्याप्यशातलाद्यर्थबोधकत्वापेक्षकं
प्रातिपदिकार्थ इति पक्षेऽधिकवाचकत्वाद्योतितयाप्ते द्वित्वमात्रवाचकत्वाहीन द्विवचनत्वं कर्मत्वादेरपि ततोबोधात् राम
अथ द्वित्ववाचकतावच्छेदकरूपेण द्वित्वान्यावाचकत्वं द्वित्वमात्रवाचकत्वं तत्र तु द्वितीयात्वादिना कर्मत्वादि
वाचकत्वं औपादिना तु द्वित्ववाचकत्वमिति चेत् कथमपि यस्यापि द्वित्वार्थकप्रकृतित्वेन द्वित्ववाचकत्वं तद्

र्थविहितत्वेनाज्ञातार्थवाचकत्वमिति सांप्रतं· बहुव्रतकृत्वसोरप्यपत्यात्· द्वित्वमिधानसामर्थ्येनाप्राप्तीति केचयो

केन न यौगिर्कत्वं च तत्वं स्वार्थिकत्वेपिस्वस्वभावविरोधित्वेनार्थस्याभिधानार्हत्वात् यावत्स्वत्वमप्यर्थः-- स्वार्थिकतायाम

नुपयोगात्प्रमाणाभावात्· प्रकृतभाष्यस्यबाधकत्वाच्च· उभयशब्दस्यव्याख्यानात्· सर्वावयवद्वयास्तेवयवि

निवर्तितेतस्यभिन्नाराणाभिन्नाश्चेयेच येचोभयेन्नपाः भिन्नत्वाभिन्नस्वरूपधर्मावच्छिन्ना इत्यर्थः· धर्मद्वयेचविशे

ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यक्तिभेदसामानाधिकरण्येनभासते· ननुपरस्परं सामानाधिकरण्येनेतिविशेषः· अम

भेवव्रर्द्दतिमनीषिणा इत्यादौ हेतुरंद्रस्य रथरूपमवयव द्वय मात्रायत उभयस्य समुदाय उभय पदेनविवक्षितः

यदा तु उभयोमणिगरित्युपपादितादृशं मणिद्वयं सहभिव स्यातेन तदैकशेषेणाद्विवचनं प्राप्त मन भिधाना

न्नियाणीयं· नद्युक्तश्चासर्वविभक्तिरितिसूत्रे अय शब्दस्य द्विवचनानुत्पादाद सर्वविभक्तित्वमिति केचिन्नेतेः

तथा च तस्याऽप्ययत्व चारणायपरिणामान्तर्भावमिति तदर्थः· द द ननुकृपदातिकल्यमिताधिकारकेन न

सि. सु. पारिगणितसामर्थ्यस्योपसर्जनीभूतत्वात् उभयशब्दाद्द्विवचनं भवतीत्येवं सूत्रे· न त्वस्मात्तयप्प्रत्ययस्याप्यादेशे त्वेन अ
सर्वरमेत्यादिसूत्रेणाजि सर्वनामसंज्ञाविकल्पापत्तिरिति चेन्न मैवं· व्यवस्थितविकल्पात् पूर्वविप्रतिषेधाद्वा
170 तत्र नित्यैव संज्ञेति केचित्· विभक्तिनिरपेक्षत्वात् दन्तरंगया नित्यसंज्ञया विभक्तिसापेक्षत्वाद्बहिरंगा विभाषा
बाध्यत इत्यपि· भाष्यमतेनत्वाहुः· अयच्प्रत्ययस्य तेन एव प्रत्ययः तद्धितो तयपो न संज्ञामानाभावात् -- मैवं उभय
तीत्यप्रत्ययरहितशब्दाभिति सूत्रेण नयवं तत्वप्रयुक्तो दोषः न तस्यादिति वाच्यं तत्र तेमात्र पदे मात्रशब्दमारभ्य अ
वयवस्थाकारपर्यन्तं प्रत्याहारस्य ग्रहणान्न तदन्तर्भावस्य वोपि स्यात् तेनेशाङ्गसिद्धेः एवं च तयप्ग्रहणमपि
तत्र न कर्तव्यं· उक्तप्रत्याहारान्तर्भावेणैव सिद्धेः यच्चाद्वयसज्जातिप्रत्याहारः तेन दध्नस्यात्रचे -- इयरणामपि त
कार्यं प्रमाणं मात्रच्द्वयसच्दध्नच्चेति सूत्रपाठं तु मात्रजित्येव प्रत्याहारः नन्वेवं कतिपिति यद्वीप्सादे श्रौते राम
प्रसंगः उभयपि ति उभयोरपि नदेतः पातादिति वाच्यं न सूक्ष्म स्वस्यादिभ्य इति निषेधात्· एतेनाक्षुपत्रस्य न इत्य
उभयेषु न चेयमपि तेनमान्यादेशादि प्रसंगः प्रत्याहारस्य सेचकारस्य मात्रशब्दं प्रविशेषणत्वा

ऽकारान्तमात्रपदग्रहणे प्रमाणाभावेन त्यामा कत्वसिभ्भसिभ्यां त्वं मितस्य तन्त्रस यान्तमात्रपरस्यापि ग्रहणापत्तेरि
त्येवाञ्च सहशस्यापि प्रत्याहारेऽनेनभावात् प्रमाणेन च नैमान्त्वाक्षिप्तस्य प्रमेयत्वे नैवमात्रशब्दस्य ग्रहणात् अत्रयाज्
करणानयामात्रशब्दस्य यथोक्तप्रतिपत्तिहेत्वाभावात् ननु यथा द्वयेषामपि मेदिनी भक्तामिति प्रकथं सर्वनाम
संज्ञैवेत् सत्यं उभयेत्यर्थे परोऽनिर्देश इति केचित् यस्तद्वयायगुणणोऽस्यादिविरोधान्नेदं युक्तं किन्तु द्वयं द्वैवरस्यं तित्र छ
तिद्वयेषु मप्रेक्षो द्वयेषामिति कथंचित्समाधेयमित्यपरे वाक्यवमेण व्याकरणे द्वयशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपगमा
न्नदीतित्वम्भेऽ उन्नतमोप्रत्ययौ ततश्च तदेता शब्दा ग्राह्याः संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावेऽपि केवलयोः
संज्ञाविधानवैयर्थ्यात् अन्यपदं समासेन्याभाववदर्थके तदेकशेषसमभिव्याहृतपदार्थस्य घटादेरन्वयात् घटाद
यस्य ततो बोधः अन्यतमन्यतमशब्दो यमुपमत्तोऽस्वभावात् द्विवहुविषयेऽनिर्धारणे वा ततः इति स्यशाखायां केयवै
तत्र द्वितीयस्य सर्वनामसंज्ञा विहितानन्तकार्यं तेऽस्मिन्नेव ननावन्मामान्यादिष्वन्यतमत्म इत्यादिप्रयोगाः

३८

से·सु

शाकटायनेन उत्तरइतमंतं विनतयोष्युत्पादनेपि अन्यतमरशब्दपाठस्यानियामकत्वादन्यतमशब्दस्यगणकार्या
र्थभाव इति व्याख्यानात् इतरश्च अन्यतरोचयोरिति समः अथ कथं पक्षेतरेरित्यत्र प्राप्ते अ्येतिउपाधिवादेनेयाधिका
इति चेत्सत्यं पक्षभितर यतीतिक्षदंतं इतरपदमितितत्र प्रोक्तं पक्षइतरोयस्मादितिवहुव्रीहो ऽसर्वनामत्व
मित्यन्ये पक्षेतरपदं पक्षेतरत्वेयारिभाषिकेनतच्च साधुनिकइतरसंज्ञस्याइवास्यापिन सर्वनामत्वमि
तिमिश्राः सोतनवस्येतराजानपदेपदाभिरित्यादिव्याख्याने नत्वइतिहावष्यकारांतोऽन्यपर्यायो एतत्त्वमये
त्येदशयेत्रमुक्तमिताउत्तरात्सय उतरः पक्षप्रितित्यादिरवहृतस्येतिकेचित् प्रथमस्याकारांतः द्वारीसत्वम्भवति
सूत्रउत्तरादित्रिमे त्रोत्वहित सर्वनामस्तु पठितोऽनुदात्तोऽन्यपर्यायइतिवेदभाष्योक्तेः त्वदधरमधुरमधूनिपि
वंनमितिमिउत्तयदेवस्ययोगाच्च त्वतोऽन्यस्याप्यधर इत्यवेनदर्थाः पयपातिदिशिदिशिरहसिमवंतमिति
पूर्ववाक्यालोचनयात्तवा धरश्च दधरइतिविग्रहायोगात्इत्यन्ये एवमेवप्राप्तोरायेपिउनोत्वसमेत्वत्वं
विसत्वेइत्यनुदात्तस्य सामान्यादिदर्शनात्तस्यसर्वोदिलनिर्णयः उदात्ताकारांतस्यानकारांतस्यवाऽत्र

171

राम

३०

पाठेनु संदेहः ध्याघ्रस्य समासादिके उत्तरस्य त्वजादिके क्वचित् व्याख्यायां दृष्टानुविरोधियं वक्रतो भिन्नस्वरयो रप्पका
रान्तयो रेकश्रुत्यात्वे शोव पाठसंभवा दुभय पाठस्ता मर्थेन प्रथमस्य तत्कारान्तत्वमेव युक्तमिति केचित् नेमद्दश्यकु
र्थः प्रमेन्तस्मिन् दृहृशे सोम इति दर्शनात् समसिमृसि मशब्दो सर्वपर्यायो मानकः स मस्य हृद्यः उरुष्यारो व्यथा
यतः समस्मादित्यादि दर्शनात् आदाशी वासहानुते सिमसे इति दर्शनाच्च त्वत्समसिमेत्यनु ज्ञानीति फद्रूस्त्वा
स्तुत्तात्वे प्रान्ते सिमस्याथर्वणे उदाहृतत्वं इति वचनादु दात्तत्वं प्राथर्वणापदस्यो फलहरणार्थतया व्या
ख्यातत्वात् ठल्य पर्याय समः शब्दस्य तु नेयं संज्ञा यथा सेव्यो मृनु देशः समान्ताभिमिति ज्ञापकात् सर्वप
राधर दक्षिणोत्तरापराधरासी व्यवस्थायाम संज्ञास्व मत्तानि धनाख्यायां अन्तरं बहियोगोपसंख्यानयोः पू
र्वादय पंचदिक्कालयो स्वदवच्छिन्नेच पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्यां वाप्यां पूर्वस्मिन्काले पूर्वस्मिन्रात्रि वित्यादि दक्षि
णाय स्यादेशे शितदवच्छिन्नेच दिशः सपत्नो भव दक्षिणास्या नन्वार्थ नियमेमानाभावः व्यवस्थाया

हि सु भिन्नस्येव मानत्वात् । स्वाविधेयापेक्षविधिनियमो हि व्यवस्था । इह तीव्रमात्रेण कार्यस्य नियमेनालोवधि ... ऋवाह
172 सर्वं इत्यादावुभैकस्मादित्याकांक्षायाउत्पन्ने : दशिरास्याद्दत्यत्रापि च सत्वे तो : वधिर ह्येव प्रसिद्धे — न द्वयो
ग : न च सेन्नायामिति निषेधः आधुनिकसंकेतद्वाहिसंज्ञा न चाद्ह्स्तु साह्वीति पंच ते व्याख्यातार : व्यवस्था
यां किं दद्दिरागाथका : प्रवीराः अधरे तां तूलनाग : उद्धे उत्तरेशकाः प्रातिवाक्योत्यादिश थः अथ कथं
तथा परे प्रायुध्धे चेद्दिकालिदासादय इतिचेत् सत्यं । व्यवस्थाविषयस्येव पर्यादिशब्दस्य तत्र हरायावे या
२ दो प्रयोगः न चैवं उपसर्जनतास्वार्थविशिष्टार्थान्तरपर्यवस्येवोपसर्जनत्वात् । अत्र व्रतहौराद्यावेरित्या
दि प्रकारक बोधेपि शब्दार्थस्य तत्र नन्वयात् । अत एव पद्ये तरद्दमुनेत्रेतरपदस्य भावप्रधानत्वेपि स हाम
र्वनामकार्यं प्रतीतादृक्हृत्वत्रीहि हि त्वेव भाव प्राधान्यमाश्रयणीयं इति दीधिति व्याख्यातारः । यत्तु स्मादिक्रि न२
माधि ... तत्रापत्तेपि सर्वनामकार्यमिति । तच्चिंत्यं स्मादिनिहनुपटकथमपदे ... स्वीकारे

त्वस्याः प्रयोजकत्वात् वचनविशेषपरिग्रहे यत्किंचिन्मात्रे णत्वस्यायोगात् अप्राप्ताख्यातानामपि वचनानां ज्ञापकता
या भाष्यकारेणाभ्यासात्तत्त्वनियमानपेक्षस्योपलक्षणत्वस्य सुतरामुपपत्तेः निवार्यत्वे ... सूत्रस्य भाष्यकृता
अप्राप्तख्यातस्यापि तत्रापसंग्रहीतिपदस्य पूर्वस्मात्षिद्धौ स्थानिवद्भावमानित्यमित्येतज्ज्ञापकतया सर्वसंमतत्वात् अ
पदांतस्थानिकादेशसाहचर्याच्च संयोगस्य पदांतत्वापेक्षायामपि लोपस्य तत्रेति योगिनोः सकारककारयोश्चाऽप
दांतत्वात् न च निलयत इति लत्वे पदांतस्थानिकमेवेति वाच्यं तत्र स्थानिवद्भावेनात्तत्रेति अध्यो रजहको: साहचर्य
स्य नियामकत्वमनित्यमित्युक्तौ तु पंचमीसमासस्यापि तथात्वमिति तुल्यत्वात् अटक्रोरौत्सर्गिकत्वमित्यस्या पुभय
साधारण्यात् इवेविधाविति पंचमीसमासस्य तस्य दोषः इणत्रणत्वप्रसंगस्य च भवद्भिरेव निरस्तत्वाच्च न चास्ति
डुं वहिरंगमंतरंगे इत्यपदत्वोपस्थानासिद्धत्वात् तथापि न कुत्वमिति वाच्यम् यथोद्देशपक्षे तस्याः कुत्वविधावप्रवृ
त्तेः कुत्वस्य तदा सिद्धत्वात् यत्तु फलैक्याय कार्यकालपक्षे एवं हन्यायाप्यस्तीति तन्न फलैक्यं हि इत्थाभ्यामित्यत्र
पंचमीसमासतत्पुरुषाख्यानयोर्वा तस्य दोषः इणत्रणत्वग्रहणात्तत्पुरुषाख्यानयोर्वा अचः परस्मिन्नित्यत्र

पंचमीसमासतावयोर्व्याख्यातयोर्वा नाद्यः गणग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तदभावे जनस्येहोप इतिणत्व प्रसंगात्व्या
नेनष्टत्वस्य सत्त्वभवात् न द्वितीयः गणग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषया तदभावेऽपवादाभावादेव कुत्वस्य निश्चितत्वात्
न तृतीयः पंचमीसमासपक्षे प्रतिपदोक्तन्यायेन तदभावे च तत एव कुत्वस्य प्रतिनिवृत्तत्वात् नदेकप्र - पादकन्याय यथा
दृशापदस्यैवात्रग्रहणात् वह्नि न ह्नि न पदं तेनिसर्वेत्यूर्ध्वनादीनि वर्णलोपस्वरवर्णनिमित्तवार्त्तिकभाष्याभ्याम्
173 तथा वर्णाकारादिसाधारणधर्मो यत्र विधेयतावच्छेदकत्वस्यापि तस्य दोषाः इप्रत्ययणत्वपदेनोपादानेऽसिद्धत्वापि
तत्र हल्या पत्या सर्वत्रासिद्धत्वं स्थानिवद्भावस्य प्रसक्त्यनुपपत्तेः तदप्रसक्तवर्णग्रहणस्य प्राप्त्याख्यानेन स्यात्
अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इप्रत्ययणकारस्यापि विधेयत्वेन द्वितीयणत्वविधित्वात् २ तथा च प्रत्ययणात्याम् व्युच्छिन्न
प्रतिमात्रपर्यवसन्नमोदेशत्वेन दैवतावादेरग्रहणे तद्वर्णाभ्यामिप्रत्ययणकारग्रहणे मूर्द्धन्यानुदीयो वा‌त्‌ राम
त्वमेवेत्याहुः ॥ उगितश्च इत्यन्तानां संख्यासंज्ञा स्यात् कतिसंख्यकाः पञ्च ही अस्य इति अत्र रासोऽलुक् अत्र भा
ष्यं बहुगणवतुडतिसंख्या उगितश्च ज्ञाताभ्यां डतिसमासः कर्तव्यः यथा समासे उभयत्र डतिग्रहणे तगोरवात् डति

ये सप्तसंख्यामनुवर्त्तते· सांताम्ब्रिस्यत्र तु संख्या ऽ तीतुभयं· नैवेव पाते ऽति रितेसो तारिकस्यापि संख्याप्रसंगे पत
य इत्यासो विभक्तेर्लुक् स्यात्क्षितिवाच्यमर् संख्या साचेह चर्येता तद्धितस्येव चातेर्ग्रहणात् यथान्यासे एवमेव वाच्य
त्वात्॥ ॥क्तक्तवतू निष्ठा· एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः क्तः क्तवान् तिष्ठेत्युभयोर्विधानं· विहितयो· संज्ञासंज्ञयोः च
ग्र विधानमित्यस्योर्न्यैव तत्रैव परि – – ख्याम· साधु पयोर्ग्रहणं किं लोनः जातः इत्यादेर्माभूत् स्यादेतत् अनुबंधा
नां कार्यार्थमुपादाने नतु प्रयोगसमवायः तथा चानुबंधलोपे कृते यत्रावशिष्टभागस्यापि तत्तद्रूपं तत्र
तत्प्रयुक्तकार्यव्यवस्था न स्यात् न च यथा उत्पत्तिनेपिकावेदव दृष्टग्रहस्येत इत्यादित्रिवृद्धिस्तथात्रापिस्या
क्षितिवाच्यमर् तत्र संस्थानविशेषादेरिवात्रोपलक्षणतावच्छेदकस्य रूपे तस्या ऽभावात् व्याहत्यैव इतिधर्मात
ते पस्थापनद्वारा क्वा दृष्टाधी हेतोरेवोपलक्षणत्वात् तदुक्तं निष्ठासंज्ञायां समानशब्द प्रतिषेधः इति मेवं का
त्वकारकविशेषादयोर्थात्स्यात्संस्थानविशेषाद्विस्थानीयाः तद्दर्शनानुबंधसमतो सायातमदनुबंधनिव
चनानां कार्यार्थतां साधुत्वविज्ञायते तथाहि देवदत्तेन लूनः शालिरिति प्रयुक्तेऽन्नत राज्ञस्यकर्मभूतका

सि.सु

लावगमात् कप्रत्ययोपि निमिधीरुदेति लोतमालभेते स्वके तु मेत्यत्र चौलोतशब्द इति हलि सर्वेषामिति सूत्रे मिलु
शब्दं क्षिपन् हलादिपुरस्तात् दिसन्नात् अथं आजिघ्रासि भव इत्यत्र राहो अत्र कं धने सितमिपत्र विहितस्य कस्यापि संज्ञा
स्यात् न चेष्टापत्तिः निषेधस्य अनाक्षिप्य युद्धा प्रतेः निषेधं च संज्ञायामापुनरनेन वैराकार आदिरिति
175 नित्यर्थः न चेष्टापत्तिः इत मिसि उत्स्वादावनोदग्नपाठविरोधात् अत्राहुः इत्यादयः क्वचित् सु प्रति कार्य
न लभन्ते अतः सकमीति सूत्रे कमेः सइति युत्पन्नस्य कंसशब्दस्य कमेः पृथगुपादानात् यत्वाघतादीनां
चापि तोदात्तत्वमिति ॥ ॥ इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकं ॥ ॥
सर्वादीनि सर्वनामानि सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः प्रादेशात् सर्वनाम्नः स्मै इत्यादयः
ननु सर्वशब्दस्य संज्ञा न स्यात् गणादौ सर्वशब्दपाठाभावात् सत्यं सर्व आदिर्येषां तानि सर्वादीनीति बहुव्री रान
हिः सर्वश्चासावादिश्च सर्वादिरिति कर्मधारयः आद्यादिशब्दस्य प्रयोजनाभावेपि सामर्थ्यात् संपादनमात्रार्थ
मुपादानं बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य कृतिस्वरत्वं कर्मधारये च तोदात्तत्वं स्वरभिन्नानां [illegible] छिद्यत इति

बहुव्रीहितत्र [illegible] स्मयोरेकदेशेनतद्गुणसंविज्ञानो यः वस्तुतस्तद्गुणाद्बहुव्रीहिः [illegible]त्वंतो ज्ञानं स्वरभिन्नानाय
यदेनाद्वित्वा) हुश्यतस्वजन्मायस्यतश्शितह्रवेजन्मनोपिद्यस्वत्व इत्यात्वमितिभगावत्याहादयः अधिकं बहुव्री
हसं[illegible]ज्ञासूत्रेवक्ष्यामः अत्राहि उभ[illegible]वावयवभेदः समुदायः समासार्थः तस्यचयुगपत्त्र योगाभावान्कार्यार्थं त
माप्यायाः संज्ञाया ह्रदवयवेषु निवेशाद्विशेषास्तव शब्देपि निवेशः अतएव सर्वादीनीति बहुत्वं संगच्छते समु
दायस्य संज्ञित्वे एकवचनप्रसंगात् महासंज्ञाकरणमन्वर्थविज्ञानार्थं तेनसञ्ज्ञोपसर्जनानां व्यावृत्तिः तेषां
धर्मिविशेषमात्रबोधकत्वात् ननु किमिदं सर्वनामत्वं नयावदर्थबोधकत्वं पूर्वादिपदानां घटादिवाचकत्वाहः
नचपूर्वत्वादिरूपेणानद्बोधजनकत्वात्तदर्थत्वं केनचिद्रूपेण यावदर्थबोधकत्वस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यं विमृद्द
यारागुणादीनां च सर्वत्वादिरूपेणाप्यबोधनात् ओमप्येषां स्वयुष्मदस्मत्प्रदेष्ववा [illegible] अत एव [illegible]घटे
न सर्वेषां नामानीति भाष्यव्याख्यायामविचारादस्तु पासर्वनामत्वं यथा जात्यादेः स्वविषयापत्रं सर्वगतत्व

53

प्र सु भमुक्तं नाप्यनेकार्थबोधकत्वं सर्वपदस्यापि संज्ञाभूतस्य तथात्वात् तदाद्यवस्थानावस्थाभेदेन भिन्नत्वात् नापि
विजातीयानेकबोधकत्वं स्यादिपदेष्वव्याप्तेः आतिमात्वेन तेषां साजात्यात् प्रियसर्वौ चैत्रमैत्रावित्युपसर्जनसर्वपद
स्यापि तथात्वादतिव्याप्तेश्च तस्मात्संज्ञोपसर्जनव्यावृत्तमवयवार्थतावच्छेदकं दुर्वचमिति चेत्सत्यं अन्वर्थसंज्ञ
175 येवोभयव्यावृत्तिरिति भाष्याभिप्राय किंतु तत्र तात्पर्यग्राहकत्वमात्रं व्यावृत्तिस्तु संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः
इति वार्त्तिकवचनादेव न च तत्राप्युक्तानुयोगः आधुनिकसंकेतः संज्ञा इति प्रवेश उपसर्जनत्वमित्युभयं सम
तत्वात् अत एवात्रैते यद्येवरूपाः उपसर्जनप्रतिषेधो वाक्यकारस्य न सूत्रकारस्य न बहुव्रीहावित्यस्यारंभादि
तिः संज्ञायामनन्वर्थत्वाश्रयणादपि व्यावृत्तिरिति तदभिप्रायः ननु सर्वनामपदे पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं स्यात्
निपातनस्याकारे सगात्यस्यासाधुत्वापत्तेः न चोभयप्रामाण्यादुभयोः साधुत्वं निषेधस्थलेपि विकल्पापत्तेः विशे राम
षशास्त्रेण सामान्यशास्त्रेण सामान्यशास्त्रसंकोचस्य तुल्यत्वात् सर्वसगात्यस्याऽसाधुत्वमेवोक्तन्यायात्

नचक्रियासातत्यरूपत्वेन संज्ञात्वाद्बाधापत्तिः एकदेशानुमतिद्वारान्तुपेदेवशप्रमः इत्यपेक्षितिर्ध्वाचार्यश्लोकस्यैवज्ञाप्य
त्वात् नच पुरातनशोक्षे ध्वनितुडागमाभावनिपातनात्पुरातनेत्यादेरसाधुत्वापत्तिः इत्यत्वाहितेकेचित् [illegible]
दिषु तस्य पाठात्वादिति केयटकोशकादिभिः पुरातनेति निर्देशेन श्रागमशासनस्यानित्यत्वान्नामात्रे टिलोपस्य
यानित्यत्वमात्रं ज्ञाप्यते इत्याहुः तेन पुरातने त्वोपसंख्यं पुरातनि इत्यादि सिद्धं संज्ञोपसर्जनयोः संज्ञाप्रतिषेधप्रकार
माहवार्त्तिककारः पाठप्रयुदासः पठितानां संज्ञाकरणाभिति: अयमर्थः संज्ञोपसर्जनानां सर्वादिमध्ये पाठो नास्ति
तिवचनमानरूप तेषां पाठवहिर्भावं कावापठितानां संज्ञाविधेयेति यद्वा नेदं संज्ञासूत्रं किन्तु गणार्थ कृन्मात्रफल
कं यथा तिङ्गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्णयोरिति सूत्रं यानि कुत्सनाभीक्ष्ण्यप्रत्ययानि योगी त्रादिशब्दरूपाणि तानि
न्येव गोत्रादिगणे पठ्यन्ते न त्वन्यादृशानीति तेन न सिद्धिव गोत्रादिलक्षितानि [illegible] कुत्सनेव सुप्य गोत्रा
दाविप्रत्ययादृशानामेव ग्रहणं न त्वर्थ [illegible] एवमिहापि यानि सर्वा [illegible] यानि च कानि तान्येव सर्वादिगणे
पठितानि न तु संज्ञोपसर्जनभूतानि तेषां विशेष्यवृत्तित्वात् तथा च तेषां गणे पाठाभावादेव न संज्ञाप्रसक्तिः

३८

सि॰सु मित्यर्थः नचैव संज्ञाप्रयुक्तकार्यसिद्धिः सर्वनाम्न इत्यादेर्यौगिकार्थस्यैव ग्रहणात् वक्तुं न एवं सकलस्य स्मादिशब्देष्व
प्रियादिः तस्मात्सर्वादीनामत्रोभयत्राप्येकशेषः यानि सर्वेषां नामानि तान्येव सर्वादीनीति गणात्सूत्रार्थमेके या
चं वार्त्तिकस्थमाव चनं तत्रेराशौ सर्वगणात्सूद्धिः सुतराभाष्यस्थतात्वनेन प्रकारेण तोपि विशेषः यानि सर्वादीनिता
176 नि सर्वनामसंज्ञानीति संज्ञार्थकृतीय मिति नकोपि दोषः नचैवं सहविवक्षाविरहादेकशेषानुपपत्तिरर्थद्वयस्यो
द्देश्यविधेयभावे परीतेनात्वयायादिलक्ष्यं आतिपक्षे प्राप्तमाख्यातस्य समूपस्थत्रस्य प्रक्रियायादशायां सहभावविव
क्षाविरहेप्येकशेषविधायकत्वस्वीकारात् येषां सर्वनामत्वं नेष्यते तेषां नबहुव्रीहाविति पत्रनेतियोगविभागेन
संज्ञानिषेधो व्याख्येयं इति चतुर्थीसमासाभाष्यसूत्र समाधानमप्यत्र संचारणीयं वार्त्तिकमते एकदेशोपदे
शिनी संज्ञिसंज्ञा संज्ञया सर्वनामसंज्ञायाः प्रत्यासत्तिविकसंज्ञारधिकारेव स्यमात्रा शीत्यापि संज्ञाशेष समाधेयमि राम
ति दिक् तेन तेषां संज्ञाकार्यमेव तगताकार्यं वचनः संज्ञाकार्यं यथाः सर्वनामकार्येत् तस्मै सर्वाय प्रतिका
त सर्वमति सर्वं ते सर्वे प्रतिसर्वाय प्रतिगताकार्यं यथा त इनामकार्येत् त्यदानीनामिपात्वेन तमिति

पायस्यापाद्यां तदानपवादत्वात् ॥ अत्र च · तदपीति नोभादेवावयवार्थसंज्ञाश्रय । णीमित्याहुः च द्वन्द्वे तद्वदन्वर्थसंज्ञापक्षे आसर्वन
त्वाद् द्वन्द्वस्यावयवार्थस्य दुर्वचत्वात् तत्र भाष्यस्य न तात्पर्यं द्वन्द्वे चेति नन ज्ञाप्यमानस्य इति विधिश्च यत्र सर्वनाम्नः प्राधान्यं तत्रै
व लक्ष्यानुरोधात् धर्मिग्राहकप्रमाणानुरोधाच्च तेनातिसर्वे इत्यादौ नातिप्राप्तिः न च द्वन्द्वे इति विनिसृ चेत्तु अलौकिकवाक्ये
संज्ञानिषेधार्थं प्रमाणाभावे वैयर्थ्यापत्तेः इति तत्र द्वन्द्वे गाधिकारलभ्यत इति विधिप्रवृत्तौ निषेधसंगतत्वात् विहितविशेषणतोऽनपारि
हरिष्यते ॥ अन्यथा तेनापि तत्परिहारानुपपत्तेः तत्र विहितविशेषणेन तद्दोषपरिहारस्य च सर्वाभिमतत्वात् ॥ अन्यथा
वयवसंज्ञानिषेधार्थेन तद्वचनोपपत्तेः इति विधिज्ञापकत्वानुपपत्तेः चेद् इदमेवाभिप्रायः अतिसर्वायेत्यादौ
त्वविशेषणकार्यमपरिहृतमेव तद्दोषस्यानुपसर्जनादिरित्येकपक्षे एकदेशे तत्लिखितत्वात् ॥ अर्थद्वारकविभक्ति
विशेषणतापक्षे तद्दोषाभावस्य तदभिमतत्वात् ॥ अविशेषणकार्यं सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तमित्यर्थः तस्मादर्थद्वारकविभक्ति
विशेषणता एव भाष्यस्य तात्पर्यं ननु चेत्यकः ॥ एतत्प्रश्नस्य प्रयोजनाधिकत्वात् अर्थप्राधान्यात्वक्षेऽनु क

सिसु स्यादितिभेदनः॰ प्रत्ययविशिष्टस्य शब्दं रूपत्वात्तत्वाभावश्चायं संहितविरहा॰ ननु युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशिति किमर्थमुपसर्ज
नेन स्यात्॰ युष्मदाद्यर्थनिष्ठसंख्याद्यनभिधाय कत्वात्तत्रापि निमित्तोऽशितिचेन्न तत्र करणेऽङ्गस्यार्थद्वारा युष्मदस्मदोः
अपरत्वमात्रेणाविभक्तेर्विशेषणीयत्वा॰ अङ्गनिष्ठसंख्यावि भक्तिर्याऽयुष्मदस्मद्भ्यां परस्याङ॰ सा द्विविभक्तेरशास्यो
177 भवतीत्यर्थः॰ अनुवृत्तवादिभ्यः इत्यत्र संज्ञाधिकाराभावाद् उत्तरस्मिन्योगे विहितं इत्यर्थे द्वारकविधानमाश्रयणीयं तेन परमे
वत रक्षमादेरेऽपि कतरमित्यादेरेव नाव्याप्तिव्याप्ती॰ अस्य दधि सक्थ्यादीनाम नङ॰ दानाः॰ इत्यादीनाम इत्यादेरत्वेङ्गस्य
तिअस्याऽपि सत्त्वाद्दध्यादिभिरङ्गेनवाविभक्तिर्विशेष्यत इत्युभयसंभवात्॰ अस्थीत्यादेरङ्गस्याविभक्तावस्थ्यादी
नामनङ॰ स्यादितिवाक्यार्थः तेनप्रियसक्थ्नेत्यादौ नाव्याप्तिः॰ अत्र शकरावयवत्वात्सीसक्थिशब्दः॰ अन्यथा बहुव्रीहौ
सक्थ्यक्ष्णोरितिषच्प्रसंगात्॰ इदमित्यादौ तु इदमादिकं विभक्तौ विशेषणं अङ्गस्य इत्याकारस्य इदमाद्यर्थनिष्ठसं राम
ख्याद्यभिधायिन्यां विभक्तावङ्गाकारेणादेशः स्यादित्यर्थः तेनातितरःअतितरइत्यादौ नाव्याप्तिव्याप्ती॰ नद्यानेरो

कोतोऽतितरः अकृतगदिस्यस्य कुद्देशोऽनः नच संज्ञायायोगेरामुत्वेयादेवजारत्। नयुष्मा सर्वे यथ्य इत्यापन्नेरितिहरदत्तादयः तस्य
पदकार्यमात्रविषयकत्वादितिकैयटः युष्मदस्मदोः सोऽशिण्याधिकं तु अतियुष्मादिः पत्ते भयेवशब्दरूपमात्राश्रयतया
गताणाहानपेक्षत्वात् नच युष्मयुपदेशे इष्या हावण्या पत्तिः अभिव्यक्तपदार्थाये इति न्यायात् सिद्धार्थपरतायामेवस्वह्ये त
त्त्वशब्दपरत्वात् अत्र भाष्यं संज्ञाप्रतिषेधोऽयमर्थः पूर्वे परावरेत्यत्राऽसंज्ञायामितियोगविभागतस्पष्टेदितिहरशेखरतयाव्या
ख्यानात् एवमुपसर्जनस्यापि अनुपसर्जनादीतिसूत्रस्य प्रत्याख्यानात् तद्धधिकारे प्रयोजनाभावात् नचतत्रैव बहुव्या
मः किंतु तदन्यथाव्याख्येयः अनुपसर्जनेनिमित्तस्यान्तं कादेस्सहानष्टोपि अश्व अतव आरउक्तोस्येत अनुपसर्जनस्य
भवतित्यर्थः नचैवं अतियुष्मादित्यस्याऽसिसि अकारान्तरं प्राप्तिप्ये तेन पूर्वेण कृतदेशयोर्हिणोपरत्वात् अकारात्परेयो
अकारोऽकारोर्हितिव्याख्यानात् न हाथात्वमद्वडादेशश्च अकारात्परतो विधीयते इति तत्र परिभाषोपस्थानं नन्वतियुष्मा
दिपत्र पंचम्याश्चादित्यत्रास्य युष्मदस्मद्भ्यां परस्येडस्यादेशविधानात् तयोश्चाऽकारान्तत्वाभावात् नन्वेवं प्रियोहावस्य
तिवहुव्रीहौ प्रियाद्विरित्यत्रेऽस्यहाथत्वं स्यात् इकारस्थानिकस्याऽकारादेशस्य वकारात्परत्वाद्धकारात्परतो विधा

व.स. नाभावादुक्तपरिभाषया अग्रहणे स्वंतहे॥ सः सावर्णं स्यदो इति सोऽपि त्वमप्युपसर्जनत्वं स्यात् उक्तपरिभाषायां सत्का
रस्यानुपादानात् मेवं त्यदादीनामिव त्रो क्तपरिभाष्यानुपसर्जन यहरोऽसिद्धे सारूचर्यात् तथाभूतस्येवाद्दिशब्दस्या
पादानात् सत्वविधावप्यर्थाधिकारेणात्तथाविधानामेव त्यदादीनां ग्राह्यत्वात् यद्वा अंगाधिकारकार्येषु शब्दांकार
११८ मेषणामान्वयराशीये तदुक्तं अंगाधिकारेयदुत्पन्ने गृह्यमाणाविभक्तेस्तत्र वर्ततीति गृह्यमाणानां त्यदादीनांतराधीनां
चार्थद्वारेणासंबंधिनी याविभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मत्वाभिधायिनी न स्यादित्यर्थः गृह्यमाणाद्धिहितायाविभक्ति
रित्यर्थं तु परमप्रंचेतादौ लुगस्यात् तथाच सर्वनामार्थ एतिसंख्याकारकाभिधायिनोऽङ्‌ सेर्मे स्यादिप्रादिर्थ प्रिय
विश्वायेत्यादौ तु अन्यपदार्थेत्वन्ये एवं संख्यादयो विभक्तेर्यतेननु सर्वशब्दार्थेन्यपदार्थस्य परमसर्वस्मै इत्या
दौ तु सर्वशब्दार्थ इत्यन्ये विभिन्नाऽव्याप्तिः ननु हे बेति सापकामस्त्वं नाम संज्ञायां तदं तविधिरस्ति तथाच तदंतस्यापि प्रि राम
यविश्वादेः सर्वनामत्वात् सर्वनामार्थ एति संख्याद्यभिधायित्वं विभक्तेरहत्वमितिचेत्सत्यं सर्वादिगणपठितत्वे सति स
र्वनामत्वस्याद्य निवेशात् तदंतस्य च सपामपि संज्ञायां तदभावात् न चैवं बिलिति विशेषणो नैव सिद्धिरितिवाच्यं उ

पि: तस्मादिति सर्वनाम्नामपि तेषां एव एतज्ज्ञानस्य बोधयितुं शक्यतया तत्र लक्षणायां प्रमाणाभावात्: तत्त्वमसीत्यत्र तत्प
देन स्वेऽपि कोऽप्यात्मन एव परामर्शो नास्त्वित्येवं तु हेतुत्वेऽथापि के नु च्यत इति विरोध: यत्तु राजत्वादिप्रकारक
बोधो मानसस्त्वत्व: शाब्दस्तु देशान्तरनिष्ठत्वादिप्रकारक एवेति तन्न तद्विधं तदुत्तरं मानसस्साम -- प्रमाभावात् अ
संज्ञायां किं उत्तरा: कुरव: स्वमेतत्सर्वं धीरा: पोगरा शब्दस्य कृत्स्नसंज्ञात्वपि संज्ञात्वाच्च सर्वनामत्वं न चोदितुं संज्ञा
नाम्नी: उत्तरपूर्वस्यामित्यत्र मानाभावात्: अविच्छिन्नसंप्रदायमूलकव्याख्यानवचनस्यैव मानत्वात् स्वोऽज्ञातौ वा
त्मनि स्वमित्रिस्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने इत्यमर: आत्मनीयस्य पुंलिंगस्य शब्देनान्वय: ज्ञातिधनयो: संज्ञानिषे
धात् तस्मादात्मीयेषु वाच्ये सर्वनामत्वं व्याख्या ग्रहणसामर्थ्याज्ज्ञातीयत्वेन ज्ञातिधनयोर्धितात्पर्ये सर्वं
नामत्वमेव यथा स्वपुत्रा: स्वगाव: विशेष्यनिष्ठं विधेन ज्ञातिधनयो स्वपदजन्यबोधविषयत्वे यत्र पदैव नास्ति
सेधात् यत्तु निराकृत: स्वस्यामतन्नामित प्रयोगाय वा यनिमित्तके शिष्टप्रयुक्ते तदपि न नागिता हि स्त्रीलिं

गं विशेष्यपदमाहरैरा आत्मीयार्थकस्वशब्दस्य व्याख्येयं केचित्तु स्व मात्मात्मीययोरेव पठनीयं॰ नच स्वामि
सिसु मैश्वर्यपि मित्सूत्रे स्वस्य स्थापितदर्थाभ्यां तरसंग्रहापत्तिः तस्य तन्मात्रविषयकत्वात्तदर्थे मतवर्थेयमा
179 मित्यत्र यं विना प्रयोगान्न हि त्वादि स्यात्॰ अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्यच्छिद्रात्मीयविनाब
हिरवसरमध्यंतरात्मनिच॰ तस्यार्थद्वये संज्ञा॰ तत्र बहिर्योगेन बाह्यो देशो वा ग्रं विवक्षितेन सहयोगो वा य
स्य भवति अंतरे अंतरा वा गृहाः नगरबाह्याश्चांडालगृहा इत्यर्थः बहिः शब्दस्य तद्देशवृत्तिपरत्वे तु बहिर्वर्त्ति २५
नास्तिहामंतरस्ययोगात् नगरस्यांतरा गृहा इत्यर्थः उभयस्याप्यत्र ग्रहणात् उपसंव्यानशब्दोऽपि करणा
व्युत्पत्त्या उत्तरीयं कर्मव्युत्पत्त्या वेत्तरीयमभिधत्ते अपुरीभवनमिदं अंतरायां पुरि अत्र सर्वनामत्वाभावा राम
त्तत्कार्यं॰ लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वात्र प्रसक्तिः नचैवं बाह्यार्थकं असि
विभाषाविधेरेव शेषसूत्रे पठितव्याहितिवाच्यं अंतरत्वाभावादेव दावं नजसः शीभावाप्रसंगात्॰

प्रकारान्तरमन्तरे वहिश्चूडे शाटकपुरः क्रियमाणा न्याडभयोपपत्तिः उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं वहिर्योगेणाकृता
त्वात् अन्तरीयपरत्वे वहिर्योगशब्दस्यायमर्थः अन्तरीयपरत्वे तु द्वितीयमर्थमादाय सिद्धमिति तदर्थः न्याशाटक
युगाद्यर्थमपान प्रमाणे शाटकयुगे अपरिहिते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमित्यत्रनवोधाद्धपरिधानदशायां
वहिर्योगेणाभिवीहारुपसंव्यानग्रहणमिति वार्त्तिकाभिप्रायः भाष्यकारास्तु उपसंव्यानत्वमप्यपरिधान
दशायां नास्ति तु आप्यवस्थापन्नं तु वहिर्योगस्यापितुल्यमित्युपसंव्यानग्रहणं व्यर्थमित्याहुः केचित्तु शाट
कयोर्द्वयोः शरीरे साक्षात्सम्पृक्तस्य स्वसंपृक्तेन बाह्येन तृतीयेन सह योगो नास्ति नच मध्यवर्त्तिनोपि तद्रूप
सयाबाह्यत्वात् योगेनोपपत्तिः यावान्समुदायो यत्र बुद्धिस्थस्तदपेक्षया बाह्यत्वस्य ग्राह्यत्वात् एवं बाह्य
स्य शरीरसंयुक्तेनाभ्यन्तरेणापि योगो नास्ति मध्यवर्त्तिना उक्तन्याये नाभ्यन्तरत्वाभावात् एवं च तु
द्वयोरपि योरप शाटकयुगाद्यर्थमिति न्यायोदाहरणेन नवार्त्तिकस्यैतादृशाभिप्रायलाभादित्याहुः
भाष्यस्य तु न्यत्र यमाशयः वहिर्योगे तत्पक्षस्य रिक्त्याने नव गोराणार्थस्यापि ग्रहणात् परसंयोग मा

सि·मु· दयन्तत्रापि बाह्याभ्यन्तरयोर्गौणमुख्ययोरिति । अन्तरशब्दस्यार्थद्वयं सर्वनामत्वं स्यादिति एवं पूर्वोक्तपरामर्शको ऽन्या
यम्भुक्तं दृशः एतस्य च्याऽत्यादि प्रयोगात् लोके चादर्शनात् केचित् स्वभं ददसीति सूत्रे छन्दोग्रहणात् सामर्थ्याच्चो
180 कोऽपि नाप्ये यद् पदं तु देशपार्थके एतत् इदमोऽन्वादेशेऽपि स्थिते अदसः व्यवहिते एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे के
वले तथा संख्या वा एकोऽसमाने न्यसंख्यावाचक प्रयुज्यते प्रमामेकारस्याहर्ज । नेके पत्नामन्यार्थः एकवीर इत्यादौ प्रधा
नार्थः एकेऽल्पप्रमाणा इत्यादौ प्रथमार्थः अन्यत एकहल्मध्ये इत्यादौ असहायरूपे केवलार्थः एतानेकधनो
द्वावित्यादौ साधारणार्थः तेनैकदिक् इत्यादौ समानार्थः एको द्वावित्यादौ संख्यार्थः इति । सोनाभाष्ठिति सूत्रे स
ख्यायामसहाये ऽन्यत्वे त्वर्थं अयमस्य भाष्येऽप्युक्तं एकेभ्यः संख्या त्येकेवलाः इपमेव मुख्यत्वमप्युक्तं । नह
मत्र लक्षणया प्रयोगः शक्तो मानाभावात् । अन्यत एवाङ्गितं चेद्रिकायां एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यस्य व्या राम
ख्यायां समानाद्यर्थबाधकत्वं निरस्तं तेनैकादिकश्चेति सूत्रे एकानि यत्वेन समाने गौणोऽपि इह प्रयोगः सु
दाम्नाऽएकदिक्षु सोदामिनी सुदमा रत्नपर्वतात् एकदिक्समशब्दि केऽपि यावद् नेत्रमेत्राणेकधनो इत्यत्रा

पिथ्यर्थे च विनियोगार्हत्वरूपतां दर्पेनचैतो मे त्रीयपर्थेषु विनियोगार्हं च नैव पर्थेषु विनियोगे नियावत् इत्युक्त
त्वात् सेनाघने कविम्मयोगुणस्यार्थ ऽस्वारपि च तथहन् स्मदे : अलिंगतत्वं तु भयत्र समानं उच्चारस्त्र प्रत्वे च यत्र
मा ग्रामनेत्मत्रहता पर्थ किं तत्रैव वेनेनवाच्यत्वमा मह्वनात्मराजे पाठे मच्छन्दे न कालिदास परामर्शो भावे पिन
लिनिः सीता भिप्रायेण तद्वाक्यसमुद्दे खात् अतः एव च सुमोऽहं लोतस्यामभूवं भविष्यामीत्यादिसंस्थान वक्त
गेनपाद्यार्थैः तदेवं न च तुस्याभिप्रायो ऽनुमपुरुषस्याऽस्मदर्थसामानाधिकरण्यप्रनियमात्मदाक्षेपः अहं च तुस्या
भिमनन्यतात्पर्यकास्मच्छब्दत्वेन हेतुना तस्य वक्तृपरत्वं साधयित्वा ईश्वरः साधितः अस्माभिः तेसोभगवानाह
भूमि पाठे व्यभिचारवारणाय अनन्यतात्पर्यकत्व प्रवेश इति वह्नि मानाद्येस्पष्टं अतः च्छब्दस्य एवमस्मच्छब्दसमाना
र्थे पदं तु लिंगयोगी अतः च भवच्छब्दादौ सं बोधन व्यभिचार इति विशेषः भातेऽहं न तु इति सुत्रादि इति नन्वसा
हलेन त्वेन स्मायादिनामभावः तृतीयान्तु निमित्त कारणोत्पादिनैव गतार्थमिति चेत् अत्राहुः फिजादेमयटः

सि· ए सूर्वनिपातनवत्स्यछसोनथा· अत्रावशेषमनभ्यासिरहा अत्र कथं भवतः फल:· अत्राऽकजाद्वेकशेषाभाष्ये कठे का:· अत्र
नेउत्तरत्रागात्यासंगहीताइति· ··भवतो· पर्वभावनायनि:स्प ... त्वेनवकुसंज्ञायातुदोषाह इति
181 पिकर भवेन मेवनिभवप्रवृ: विशेषेद्वयोश्च टेऽप्येवतावत्प्रत्ययेऽइति यकारेणासर्वनामग्रहणात् टेरूपादर्शो·
भवत्प्रत्ययशपत्रनिषेधःकुशरादिप्रशीमयट् भवत्प्रित्र: सर्वनामसंज्ञयोरीति सर्वनिपातः· भवत्शब्दस्य सा
पित्र शानुप्रत्ययान्तभवछ वृत्निहोपर्थेसर्वनाम्न इत्यनुवर्तनात्: भवतोभिति पाठेनापि निर्वाहात् क्रोदनियत
भिनिवृत्ते भवानितवद्रूपेणभवा ... सर्वनाम्न इस्मात्वं देवदत्तश्च भवांश्च भवंतौ· यत्तदादीनि सर्वे
शेषकशेष: भवतोभावो भवतेपत्र सर्वनामसंज्ञया गुणवचनसंज्ञाया धातुगुणवचनस्य ल शा
दिप्रत्ययभावः गुणवचनसंज्ञासर्वनामसंज्ञेयेकसंज्ञाधिकारे वानिकद्वा पठितावाह: भव राम
कानिपत्राऽप्यसर्वनाम्नाभिप्रकरण कप्रत्ययेभवत्क इत्येव स्यात्: सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति भाष्येच

यन्नानुपपन्नत्वेऽपि फलं भवन्मते ध्यायतिनानवनीय मितिरिति श्रीहर्षः किम् शब्दः प्रश्नाक्षेपयोः प्रश्नोऽपि द्विविधः जिज्ञा
सामूलकोऽपि प्रतिपत्तिमूलकश्च आद्यो यथा किमेकं दैवं न लोके कि वाप्येकं परायणमिति द्वितीयः ईश्वरस्य
नानेकं किं प्रमाणमिति अयमेव कथा प्रतिहेतुः आद्यस्योपदेशमात्रेणाजिज्ञासानिवृत्तौ विश्रामान्न आक्षेपो य
दे था को नाम संस्वितु उदयति निक्षेपः स्वरूपेण तस्याऽतोदर्शनात् एवं अनेकं किं प्रमाणमित्युपन्यस्य विशये देश
मात्रेऽपार्थो वा कुत्सितार्थो वा निरर्थको वा प्रश्नार्थो वा स्यादिति विकल्पचतुष्टये उक्ते अभाव प्रतिपादनार्थत्वं
ना तुच्छत्वप्रतिपादनार्थत्वं संदेहार्थत्वं जिज्ञासाविषयत्वापादनार्थत्वं इति चक्रमेणाननुगारत्वात् ईश्वरस्यान्ये
प्रमाणानामुपपाये कुत्सितं प्रमाणमिति द्वितीये प्रमाणमन्यदुक्तमिति तृतीये प्रमाणजिज्ञासाविषयइति चतु
र्थे अर्थपर्यवसाने अत्रैव नाफलितार्थे मा सायेति वो व्यवहृतम् सर्वादिगणो बृहत्समासइत्यर्थः गणपा
ठे वृहद्वदस्य समासेऽपि परिभाषितत्वात् यत्नुयादिं तत्र आवमसं पारि थिवं मध्यमस्यां परमस्याउत्तमस्य इत्यादि
कत्र आदिपदावच्च आदिपदानामपि सर्वनामकार्यं स्यात् सकोदसत्वादेयोगिनेर्यरादयः इत्येतस्मात्

शि·सु अन्योन्येषामिष्यादेरनुक्तेः प्रयोगो पुर्वचनमिति परे तदन्ये विधिना सिधें द्वंद्वे चेति ज्ञापकेन सर्वनामसंज्ञायां तदंत
182 विधेरंगीकारात् स्यानेर्वचनपक्षेतु स्यानिवद्भावेन सर्वनामत्वं संप्रयोगशिष्टत्वेनांतरंगमपि द्वित्वं बाधित्वांत
रंगानपीतिन्यायेन समासवद्भावकृत्यमिति समासवद्भावकृत्यमिस्य लुकः श्रवंप्रसक्तेः अन्यथा सुवंतस्य द्वि
त्वसमासेन सर्वनामत्वाभावेन तन्निषेधोपि न स्यादप्रसक्तेः न चैवं पदत्वाभावात्तदधिकारीयद्वित्वानुपपत्तिः प्र
त्ययलक्षणेन तथात्वात् अंगाधिकारीयत्वाभावाच्च लुमतेति निषेधाप्रसक्तेः अन्योन्येषामिपदत्वं तु समा
सवत्त्वाभावेपि सर्वपदस्य प्रथमैकवचनांतत्वं द्वितीयादयस्तु परपदस्येति वचनबलात्प्रकृतिप्रत्ययविभा
गसिद्धेः अत्र स्वधिकमन्त्र संधेयं तथाहि सर्वनाम्नां बुद्धिस्थत्वरूपप्रशक्तिग्रहः न चैवं बुद्धिस्थत्वप्रकारक
वो एवबोधः स्यात् ननु घटत्वप्रकारकशाब्दबोधस्य नावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति गाम अत्रता राम
त्पर्य्ययागात् कल्पनाया फलानुरोधित्वात् अनन्त सर्वनाम्नि तल्लहरोतिप्रवाहः यात्मेयतत्सर्व

कारकबोधापत्तिरिति चेन्न । अन्यत्र घटत्वादयो धर्मा एव शक्यतावच्छेदकाः नानार्थत्वस्य इष्टत्वात् । न च लघुसमनियतगुरु-
धर्मे प्रकारस्य शक्यस्य लघ्वनुगमकाभावे ऽनुभवविरोधः कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य घटत्वापेक्षया गुरुत्वेन शक्यताव-
च्छेदकत्वासम्भवेन निः प्रकारकम्बुग्रीवादिबोधोपगमेन घटादिपदान्निर्विकल्पकानङ्गीकारे नियमतो बोधापत्तिरिति वाच्यं घटादिपदान्निर्विक-
ल्पस्वीकारपक्ष एव तादृशनाराधात् तन्मतेऽपि निर्विकल्पकसिद्धेर्माहुः । मिथ्याज्ञानेऽपि पदवन्निपार्थत्वे प्रमात्वाभावाद्बुद्धि-
स्थत्वस्यापत्यलाभात् यथा शक्यतावच्छेदकतासामान्येनगमक बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने मेयत्वादिशक्याभिन्नेत्वेव श-
क्तिग्रहात् एवं च यद्धर्मे यत्पदार्थतात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वेन ग्रहो तत्र तद्धर्मेण शक्तिग्रहजन्यसंस्कारस्य
तद्धर्मारोपे उद्बोधात् तद्धर्मप्रकारकोऽपि पदार्थस्मृतिमात्रबोधो । एवं च घटत्वादीनि प्रकारतानां बुद्धिविषय-
त्वरूपप्रकारतावच्छेदकेनैवानुगमः विशिष्टघटत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे तु तन्निष्ठप्रकारतानां नानात्वे
न गौरवं स्यात् शक्यतावच्छेदकैक्ये शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकैक्यस्यापि शक्तेरेकत्वस्यापादकत्वात् इत्याहुः ।

सि. मु.

183

यत्रैतदेवमपि कदाचिद्घटत्वप्रकारको बोधः कदाचित्तु पटत्वप्रकारक इति तदुपपत्त्यर्थं घटत्वप्रकारकबोधं प्रति बुद्धि
स्थत्वावच्छिन्नघटप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुता वाच्या एवमत्रापि पि मनं न हेतुताकोसे तु बुद्धिस्थत्वावच्छिन्नत्वनिवे
शे गौरवं न इष्टापत्तेः अर्थं न मे वस्वीकृतमपि तु बुद्धिस्थत्वस्य प्रयोगोपाधिकत्वकल्पनमेव युक्तमिति प्राहुः नन्वेवमपि सर्व
नाम सर्वनाम्नां पर्यायत्वं स्यादिति चेन्न बुद्धिविशेषणतानस्याभावात् सर्वपदस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वे सति यावतां प्रका
रतांता बुद्धिविषयत्वं तेषु शक्तिः न चोद्देश्यतामपेयथार्थं विधेयानां तदर्थत्वाभावात् न चैवमपि यत्तत्पर्यायत्वाप
त्तिः तत्राप्येतदर्थतया क्वचित् साकांक्षत्वाभावात् वाक्याद्देशतुं बुद्धिवधितत्वात् अत्र प्रकारस्यानेकत्वेन विशेषणता
ताय स्माकाशः सशरा अयमत्र इत्यादौ यत्पदजन्यबुद्धिप्रकारस्यानेकत्वव्यभिचारात् एतेन तत्पदस्य साधार राम.
णमपि निरस्तं यत्रपदान्तरसमभिव्याहारस्यापि नापेक्षा सर्वप्रात्ताराइत्यत्र प्राप्तताण्त्वावच्छिन्नपर
त्वस्य सर्वेश्वयमाणे प्रमेयत्वावच्छिन्नपरत्वस्य वक्तव्यत्वात् प्रथमे -- बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेपि पदशक्तिः नन्व

ज्ञाने इच्छानुदयात् ज्ञाने तु जिज्ञासानापत्तेः कथं प्रश्न इति चेन्न एकमेकं दैवतं लोके इत्यादौ प्रश्नजनकज्ञाने ज्ञातत्वाव्यै
कत्वज्ञाने च विषयतावच्छेदकधर्मस्यैकत्वस्य तथा चैकदैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानं मम भवतु विषय इति प्रश्नवाक्या
र्थः अत्र विष्णुत्वैकत्वनिष्ठा प्रकारता एकदैवतत्वावच्छिन्ना विष्णुदैवतमिति प्रत्यक्षत्वानवच्छिन्ना तथा चैतद्भिन्नो भिन्नावच्छि
न्नप्रकारताकं ज्ञानेच्छायाः प्रश्नवाक्यं तद्धोशे किंचिदवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानजन्यमिति न दोषः किमयं स्थाणुः पु
रुषो वेति संशयाभिलापे कोयमिति पाशेपे च यद्यपि यथोक्तमव्याप्तं तथापि तत्र शाब्दं परेकल्प्यं तत्पदघटि
तवाक्यसाकांक्षावान्तरवाक्याद्दृश्यपञ्जुद्धिविधायप्रकारतावच्छिन्नविषयतापदस्य यत्पदघटितवाक्यसाकांक्षावान्तरवाक्या
र्थेयाद्दृश्यपञ्जुद्धिविषयेत्तत्पदस्य शक्तिः न च योगतोऽसावागत इत्यादावव्याप्तिः तच्छब्दसमानार्थपदस्यापि विवक्षित
त्वात् अथ यत्तु विशेष्यः प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकत्वच्छेदेन च पदसाकांक्षत्वं क्रमेणैव यथा कान्तयैकेवला नी
तिः योऽयं भापदत्वेषितं भवनाशिद्धिः समेतां भामान्विये यस्य अत्रातिशिसंबोरता प्रक्रान्तः इयं गतेस

सि॰ मु प्रतिशोचनीयतां समागमप्रार्थनया कलापिनः कलावल्लाकांतिमती कलानामस्वमस्य लोकस्य वने अकोमलीमत्र

184 चंद्रकलाप्रसिद्धा उत्कंपिनी भयपरिस्खलितांशुकांता ते लोचने प्रतिविशंत इति लिपिकृताः कृरराहनहत्तारातयास

हसैव दधार माकुले तदहनेन नवी[illegible]हितानि त्रिः सारिकानेअवासराजेन इदं मनुभूते इति काव्यप्रकाशे किंच उत्तर

वाक्यांतर्गते पदद्वये भियमेन इदं वाक्येन द्वयोपादानेनापेक्षते उदयति स्मनन्द तमाल्लिनि भि वर्हिशाभ्द्रुवितत्र

निरवद्यपाश्यपादेन तत्तेपि साधु चंद्रमसि प्रत्यक्षैः इत्यनमीलितं पद्यमिरामताधिके इत्यादेन सभाषात् अतके

नहुक्रस्थलेपि साधु चंद्रमसीपादेयाप इदं नोद्वयबोधत उत्तरमेव इत्याक्षेपः इत्याहुः अन्येतु अत्र पृथगेव शक्तिः

अवांतरवाक्याद्देश्यविषये नयद्वि मित्येव मिद्धेनकं - - - प्रथमपादजन्यबोधान्महावाक्यार्थबोधः तत्पदार्थे राम

पेराः पुनः प्रथमपादजन्यबोधकल्प्यतेगोरवात् एवं उत्पत्तिविशेष्यपदानि फलेव इत्यादिविनिद्रा नलिनी नयने या

दावपि तत्पादाख्यात्तरे इंद्रत्वविशिष्टोपस्थितौ पीनत्वं पापमेव विनिद्रनलिनी इदंनाभावविशिष्टत्वेनत

९४

बो।

प्रसादोपः यत्र दार्थस्यैव दर्शनविशेषणात् यन्मीलितमित्यत्र यथापरेणापि मीलितस्यैवोक्तेः संभेदे गान्यतरस्यैव
स्वाभावात् नचयत्र स्वे पर्यायछदयोगः प्राथम्यमितिशीतोऽदेशपत्वला भार्थत्वात् इत्याहुः समीपवर्त्तिनि अत्य
न्तविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने इदमेतत्पदयोः शक्तिः अतएव प्रापज्जलियामुषा इति उपात्तस्य मानपयस इदमाभिदे
शानुपपत्तेरितिवर्द्धमानोपाध्यायाः नादृशप्रत्यक्षयोग्यधर्मावच्छिन्ने शक्तिः उपात्तस्य मानंजलीनामध्येतद्विति
निर्देशइतिनिबंधकारोक्तेरेकमेववाक्यमित्यन्ये मानसप्रत्यक्षविषयेपीतनीघट इत्यादेकारदस्य दप्रयोगात् उ
पात्तस्य मानपयसोइदमानिर्देशः संभवत्येव परंतु तदा तत्प्रयोगेन तत्रतत्र ध्वंसोनभवति उपात्तान एककाले त
त्रस्वत्वानुपपत्त्याऽनुपपन्नस्यधर्मतायोगात् इत्यपरे व्यवहितवर्त्तिनिधर्मसन्निविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने अदस्पद
स्यशक्तिः व्यवधानंतु देशकालाभ्यां इदमादिनांप्रोवेक्ष्यते ततोविप्रकृष्टे तत्प्रयोगात् प्राथमिकप्रत्यक्षवि
षये अयमिति प्रयोगात् द्वितीयप्रत्यक्षविषये सोयमिति प्रयोगात् उभयत्र यथायोगं प्राथमिकं द्विती

न्या॰ सु॰ यत्त्वं च प्रपन्ने विशेषणाभिमिति कश्चित्· यद्धर्मावच्छिन्ने संबोध्यत्वबुद्धिस्तद्धर्मावच्छिन्ने युष्मत्पदस्य· यद्धर्मावच्छिन्नेय
1185 दा क्वेोच्चारयितृत्वबुद्धिस्तद्धर्मावच्छिन्ने अस्मत्पदस्य शक्तिः· अभिमुखीकरणानुकूलज्ञानविशेषाश्रयत्वं संबोध्य
त्वं तच्च देवदत्तत्वेन तत्पदानुपेक्षानमुच्चारणानन्तरनुकूलव्यापारवत्त्वमुच्चारयितृत्वं मोनिसाधारणात् उच्चारणाच्च
अनन्यतात्पर्यकत्वगर्भमिति प्रागेवोक्तं· अथैवं काष्ठोदाहवचेत्तत्ते त्वत्पदप्रयोगो न स्यात्· एवं वयं गच्छाम इत्या
दावपीति चेत्सत्यं· उच्चारयितृत्वविषयकं यदुच्चारयितृतात्पर्येण द्विवचनावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्
उच्चारयितृत्वारोपस्य तत्रापि संभवात् अन्ये संबोध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने उच्चारयितृतावच्छेदकावच्छिन्ने च यु
ष्मदस्मदोः शक्तिः तदवच्छेदकं चश्चेत्राद्दिशरीरावच्छिन्नात्मत्वं अस्य संबोध्यादेहस्य क्रमाच्छाव्दबोधशक्तिश्च मेरा राम
समर्थनीयः अत एव तस्याः ऽस्मामारोपकः स्नभोः बाधयामि देवहा केमां विद्धि साक्षात्काराभिप्रायो हि न मा संभवेत्के
ह्वराणामरूपार्थान्वयानुपपत्तेः सर्वे प्यहंगुणानीतिकेशीयाद्यर्पितथा· बोध्यत्वोच्चारयितृत्वयोरुपपत्तेर्यथा

योगं प्रयोजनत्वात् वयं गच्छाम इत्यादौ मत्यूतौ वेदाणे विरूपैकशेष इत्याहुः नन्वेचैत्रत्वादिना बोधे अस्मदो रात्ममात्रश
क्त्वमिति येथ विरोधः तत्त्वमसि अहमात्मा गुडाकेशेति श्रुतिस्मृत्योरात्मन्येव प्रयोगात् चैत्रत्वादेः शरीरवृत्ति
जातित्वात् जातस्य नामकरणेऽतिशरीरस्यैव नामकरणविधानात् चैत्रः पण्डित इत्यादि प्रभाक्तत्वात् अत एव
मृतस्यापि चैत्रादिमदेन निर्देशः गोत्रात्वयार्थ उक्तप्रकारस्यावश्यकत्वात् सत्यं शरीरघटितपरं परासंबं
धस्येवात्वादेरात्महत्तित्वोपपत्तेः रिति दिक् ॥ ॥सर्वादिगणव्याख्याने सप्तर्दा ॥ ॥विभाषा दिक्समासे बहुव्री
हौ अत्र सर्वनामसंज्ञा वा स्यात् उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं उत्तरपूर्वा दिङ्नामान्यन्तराले इति बहुव्री
हिः तस्मै उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै प्रतिपदोक्तदिक्समासग्रहणान्नेह पार्श्वी सोत्तरायस्यां मुग्धस्यस
उत्तरपूर्वः तस्मै उत्तरपूर्वाय देहि यत्तु सोत्तरा सा सहर्षा यस्यां पत्र विग्रहे युक्ता × यथा पूर्वनिपातनैव परीत्यापन
मितिन्वकैयटः बहूक्तगोया स्वीयोऽस्ताय स्यो तरत्वप्रकारकज्ञानविषय इत्यत्र उत्तरस्यैव विधेयत्वात्

सि॰कु
186

उत्तरविशेष्यकत्वं च प्रकारक भ्रमविषयत्वं तु पूर्वोत्तरयोः स्यापि इष्टत्वात् एवं बहुव्रीहाविभिन्नकार्यं इति सिद्धो
न्तरस्य बोधाभिमिति इहस्य प्रतिपदोक्तपरिभाषये तथापि लिप्यतात् ननु स्त्रसूत्रे एव बहुव्रीहिविषयो बहुव्रीहिरस्त
त्रैव निषेधो यथा स्यात्तत्वाति दिष्ट बहुव्रीहाविषि इत्थं तत् अन्यथा एकैकस्मै देहि पाहो एव बहुव्रीहि
वत् प्रावाधे वाति पूर्ववनेपि प्रतिषेध प्रसंगात् मेवं समासपदानुषङ्गे पव समास एव बोध बहुव्रीहिरस्य
र्थत्वाभावात् न बहुव्रीहौ ॥ बहुव्रीहिसंज्ञाप्रवृत्तिविषयीभूते पदे सर्वादेः संकसंज्ञा न स्यात् भवतस्त्व बहुव्री
हिपदार्थत्वाभावः तादर्थ्ये न्याय्यद्दोपपत्तेः न चैवं लौकिकविग्रहेपि निषेधापत्तिः तस्य बहुव्रीह्यर्थ प्रदर्शन
परत्वेपि तादर्थ्याभावात् एकार्थीभावे वृत्ति स्वत्र पेछु हार्थातु वाक्यमेवेति सिद्धान्तात् अलौकिकवाक्य ए
व समास वृत्ति स्वीकारात् तथाचके यदेनोक्तं अप्रयोगसमवायिप्रक्रियावाक्यं तत्रायं प्रतिबेधो न
लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे तस्य पृथग्व प्रयोगादिति नन्वेवं लौकिकविग्रहेपि प्रतिषेधे येयथं उपसर्जन राम

त्वादेवसामर्थ्याभावात्· न च तस्य अन्वयबोधाजनकत्वान्न द्वर्थस्य कथं उपसर्जनत्वमिति वाच्यं· समासे उपसर्जनत्व
दर्शनेन तत्रापि तदनुमानात्· अन्यथा सामर्थ्यस्याभावान्न समासप्रसक्त्यनुपपत्तेरिति वस्तुमात्रत्वात्· न च सा
मर्थ्यमेव तत्रानुमीयतेऽनेकमन्यपदार्थ इत्यादिशास्त्रीयानुवादसामर्थ्यात्· ननूपसर्जनत्वमपि तस्य समास
प्रकृत्यनुपयोगितयाऽर्थी प्रत्ययविषयत्वादिति वाच्यं· एकार्थीभावव्यतिरिक्तस्य सामर्थ्यस्य दुर्वचत्वात् न हि तद्रूपा
देवोपसर्जनत्वस्यापेक्षेपसिद्धेः· समासोत्तरं सामर्थ्यस्वीकारे प्रयोजनाभावात्· सत्यं समासान्यथानुपपत्त्या
ऽलौकिकवाक्येपि समुदाय एव सामर्थ्यमनुमीयते· ननु पदेषु प्रत्येकं प्रयोजनकल्पकयोनान्यतरस्या
प्यनेवतावात्· तथा चावयवमात्रस्यानुपसर्जनत्वात्संज्ञाप्रसक्तौ प्रतिषेधोपपत्तेः· मुख्य एव बहुव्रीहावय
वयव इति प्रत्तेऽपि भाष्ये प्रथममुपन्यस्तः· त्वकंपितायस्य त्वत्कपितृकः· अहकंपितायस्य मत्कपितृकः·
अत्र सर्वनामसंज्ञायामव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति अकच् स्यात्· तस्य च प्रत्ययमात्रत्वाभावात्· एवं

सि.स. इकोऽपुत्रोऽपरस्याद्धिकपुत्र इत्यपुत्रोऽहायसमेमनंतेऽप्यकारकोऽर्धिशेष इति भाष्ये नकारांतभिन्नत्वस्योपलक्षितत्वाच्छिन
127 कैयटः । तथा च त्वत्कपितृकः मत्कपितृक इत्यत्र पुत्र इत्यादिकं न सङ्गतेऽतो न प्रतिषेधोऽयमात्मपातः न चैवमपि
अन्यच्च प्रसंगः संज्ञानिमित्तकत्वेन तस्यांतरंगत्वात् परेण रसन्निधाने वर्णिपादार्थविरोधः परागापदार्थे विव
क्षायां प्रवर्तमानस्य बहुव्रीहेर्बहिरंगत्वात् न चैवं यथा समासान्तप्रयोगाः प्रहृष्टनस्पाकच समासांतरप्रह
णे तेषां निषेधेन बाधितुमशक्यत्वात् न च यथा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति लिंगात् बहुव्रीहिरंगोऽपि समासाश्र
योऽनुक्त्वाऽन्तरंगात्रागामपि बाधकमेवमनुक्तनिषेधसामर्थ्यात् समासोपकार्यं बाधित्वा प्रवर्तत इति वाच्यं
अत्र यद्विवक्षायां तेन तदर्थमप्यनुपपत्तेः गाण्डिवस्यापि निर्भ्रियस्य सर्वनिपातः एवं सख्या यथन्याय सर्वनामसं
ज्ञयोः सन्निपाते परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपात इति वसमासान्तत्वात् अत्र हि कार्यकाले परे सर्वनामसंज्ञा राम
याः स्मरायां विशिष्टविधिभिरेकवाक्यत्वाधिष्ठ्यपादस्य सर्वनामसंज्ञामुपजीव्यान्तरंगत्वाभिप्रायः सविप्रपशब्दस्य

संज्ञा स्यात् --- भूदिति विभ्वः शरस्येव संज्ञा निषिध्यते · अत्र बहुव्रीहि संज्ञोत्तरकालं प्रसक्त संज्ञा निषेधो नोत्पद्य
मानस्य चरितार्थत्वात् उक्ता संज्ञा पतनानुपपत्तेः मैवं उपसर्जन प्रतिषेधेनाणोनापन्नमात्र सिद्धेः पृथोक्तत्वापन्नस्य
स्यत्वात् १ ममैव पक्ष माश्रित्य प्रोक्तो व्याख्याव रघुः बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वनामता न स्यात् · प्रियसर्वाय · सूत्रकाम ते
बहुव्रीहौ न सर्वनामताभाष्यकारः स मतं गोता त्वामात्रे · त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्र समासावयव योः युष्मदस्मदोः
सर्वनामत्वादकच् न गकारार्थत्वेनाकस्यात्स माभूत् अप्य स्वस्याप्युक्तिये तदर्थमिदं सूत्रमिति भाष्य सहमतं मितिः अ
वयवस्य संज्ञा निषेधो न विहितः ते न बहुं समुदाय स्यायं निषेध इति विकल्प कोटिर्निरस्ता · सर्वादेः सर्वनामता
न स्यादिति ग्रंथं प्रक्षिप्तं तत् कान्तव काशात् · नन्ववयवस्यापि कथं संज्ञा प्रसक्तिः उपसर्जनानां पदार्थैकदेश स
स्य वार्त्तिक कृतोक्तत्वात् सत्यं सूत्रकारेणा तदनंगीकारात् तदाह · सूत्रकारमते इति अत्र चैतत्सूत्रारंभस्यै
व ज्ञापकत्वात् उक्तस्वार्थे एतिपि हेपि स्वार्थे वाचकत्वस्य संज्ञोपाधि — एतावपि सत्वात् एतेन त्वत्कपितृ

सि·मु इत्यस्य व्याख्यायां समासान्तः पातिनोऽर्धमात्रसारे: सर्वाद्युपैयत्वकत्वेनेति प्रसादग्रंथः समुदायो हि विशेषवर्णे
ते सर्वपदं तु सर्वार्थं तात्पर्यमन्यपेतमवेत्तिन्यासग्रंथस्थ व्याख्या ॥ तः एतेनान्वर्थसंज्ञावलादेव सूत्राहारेव
188 ग्रपसर्जनपर्युदासलाभ इत्यपि निरस्तम् ननु यावोऽत्यर्थसंज्ञाकरणादेव संज्ञानिरासे कृते कृत्र नभ्भितुष्ट
निविशेषविषयत्वादित्याशंक्यनेन दृष्टान्तमुपायोहामादृग्यथा वक्तारात· उभ्गरीत्यापि नावयव संज्ञाति तत्से
सेत्ते व्याप्तिरितिन रश्मि प्राप्यात्· तथा हि किमिदं विशेष्यविषयत्वन्नाचत्· पाक्यतावच्छेदकयावद्धर्मप्रकारबोधा
नुपधायकत्वेत्वं केषिता पस्येम्या हाव धितथात्वात् युगपत्पाव ग्प्रकारकबोधाभावात्· उभयविषयत्वावच्छेद
कीभूत किंचिद्धर्मप्रकारकबोधस्यापि प्रभयत्रैव जायमानत्वात्· अत एव शक्यतावच्छेदकयत्किंचिद्धर्मावच्छि राम
न्नपावच्छभिरोधाजनकत्वमप्यनाशंक्यं· सर्वपदात्मारीता इत्यादावभावात्· सर्वत्वमाधिकाधिकमितित्या
पातः· नापि विशेषधर्मावच्छिन्नशक्यताकत्वं सर्वनाम्नां सर्वेषामेव तथात्वात् नाप्यनन्धर्मावच्छिन्नशक्ति

यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमित्याश्रयणात्सात्वदेव सान्वयार्थव्यवस्था ॥ ॥ तृतीयासमासे ॥ सर्वनामसंज्ञा न स्यात् मास
पूर्वाय देहि । पुनः समासग्रहणं वाक्यभेदेन समासार्थवाक्येऽपि निषेधलाभार्थं । समासेन पूर्वाय न च त्वयकाम्
ते त्वकत्कोभिन्यादौ व्याप्तिः । अतिपदोक्तस्य पूर्वपरेति समासस्यैवोपादानात् । बहुव्रीहिसमासे हि मन्योपाय
पर्युदासेन समासस्य ग्रहणस्य लौकिकवाक्यस्य ग्रहणं न च पूर्वस्य च च स्यात् पलौकिकवाक्यपरत्वमेवास्त्विति वाच्यं अ
दंते भुक्काकचोरविशेषात् तकारान्तानां च प्रतिपदोक्ततृतीयासमासाभावात् चेयर्थ्यप्रसंगात् ॥ द्वंद्वे च सर्वनामसं
ज्ञा न स्यात् पूर्वापराचराणां समुदायस्यापि निषेधो न त्ववयवानां न च समुदायसंज्ञाप्रसक्त्यभावः उक्तनिषेधेनैव वा
रनुमानात् प्रयोजनं सर्वनामावयवसंज्ञापामिति वार्त्तिकाच्च । न न्वयवमवयवस्यैव संज्ञानिषेधः कृतो न स्यादिति
चेत्तथैवं फलाभावात् त्यदादिषुः पूर्वसामकारान्तत्वेन काकचोर्विशेषाभावात् त्यदादीनां चैकशेषविधानेन द्वंद्वे
वाऽप्रसिद्धेः द्वंद्वपदस्यैकशेषस्वविषयमात्रत्वात् त्यदादीनां परस्वरूपत्वापिप्रसङ्गे उपमाव स्यैवेष्टत्वात् सर्वनाम्नो

सि॰ सु॰

189

इतिभावः समासस्य कृतचित्सर्वनामसंज्ञातस्योत्तरपदत्वेसंज्ञानिषेधेनातस्यद्वचनात्वास्तः नचनद्वन्द्वेतिशि
पत्वेनञ्जाकचोनिषेधार्थमेवनिषेधोऽस्त्विति वाच्यं शास्त्रस्याव्यवस्थैकल्पापत्तेः नन्वेवमपिसमासस्यसंज्ञानिषेधान
ङीकारेउक्तस्थले अंगाधिकारीयतः इत्यविधिनास्तु दुःस्यात् न अविधेयत्वे यथर्थं अंगाधिकारबहिर्भूतस्यतत्रतसिल
दित्याह समासार्थकयात् अत्राहुः अंगकार्येश्रुतिविहितविशेष्यसामान्यदेशज्ञशीति ।। विभाषाजसि ।। जसादेशशीभावका
लेउक्तसंज्ञावास्यात् वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः जसीतिकार्यपक्षे - - धारत्वं यद्यप्यादेशेनजसोपहारा
त्तत्कालीनयोर्नाधाराधेयभावः तथापि स्थानेशप्रवृत्तिप्रयोजकप्रसंगप्रतियोगित्वरूपंगौराणंतद्बोध्यं ।
केचित्तुयस्तरीतिषष्ठीसमासः जसीतिसोऽत्रः सप्तमीलोपः प्रहरणाकर्षणात्स्त्रैराचदीर्घईकारोलभ्यत अत्रा राम
हुः ।। क्रमेणतुकार्यकालपक्षेऽपिसप्तमीपक्षेवरणतसंज्ञोपस्थानमित्याहुरितिसर्वेकेचित्स्पष्टं सर्वथापिपक्षीभावं
प्रत्येकप्रत्येकविकल्पः अन्यत्रसर्वेरातिसेचवैरू एव तेनवर्णाश्रमेतरकाः स्मातवचनात् किंतुकप्रत्ययः अक

सितु तन्मध्यपतितन्यायेन पैतृ जसः शीस्यात् तथाच भाष्यं जसः कार्यं शीविभाषा अकजिन भवतीति ॥ प्रथमचरम
तयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च शीभावे कार्ये वा सर्वनामसंज्ञाः नेमस्य प्राप्ते अन्येषां त्वप्राप्ते विभाषेयं प्रथमे
चरमाः चरिमाः ताह्येषामयं सर्वेह द्वित्रिभवभूतिः बभूवुर्न सोचहृ भिवभवितारो न च इमे पूर्वणामः अवसीदन्ते चेष्टरा यस्य
दन्तुमल्प्य वयं वे देहीकुच पत्रभंगिरचनावैदग्ध्यमर्द्धकाराः सेवर्ज्य द्वितयः कतिपये पीयूषभानोः कराइति च मु
रारीः सुगममन्यत् ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायां अन्तरं
बहिर्योगोपसंव्यानयोः इत्येत्रिसूत्री गणव्याख्यायामेव व्याख्याता समानाकारत्वात् याद्दृशेऽर्थे तत्र निपातसंज्ञा
विहिता तस्मिन्नेवार्थे विभाषाविधानार्थमिहमारंभः पूर्वे पूर्वा इत्यादि अत्र वार्तिकं ॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपा
ठे ग्रहणमनर्थकं गणे पठितत्वात् अस्यार्थः अवरादीनां इत्यादि इत्यस्य प्रकारार्थत्वात् पूर्वपरयोरपि लाभः तथा
सर्वादीनां यथोक्तं पाठविशेषः उपस्कारोऽनित्यसंज्ञार्थे गणे पठितत्वात् अत्र सर्वादीनि नवैपेव सूत्राणीयं

सि कु नेत्यामित्याद्यभिधानात् । तत्रैवार्थनिर्देशः पाठविशेषेण यथा तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरित्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्य
ग्रहणं गोत्रादिपाठस्य । एतेनार्थविशेषनिर्देशार्थमिहत्रस्येकं पाठ इत्यपि निरस्तं सर्वादीनि नवेत्यत्र सूत्रे च ग्रहणं
190 विभाषाभविष्यतीति । ननु नियतसन्निवेशव्यवस्थितगणपाठेनैव सूत्रे इत्यत्र प्रमाणाभावः सर्वादीनीत्यादिश
ब्दस्य प्रकारार्थत्वमपि संभवति । तत्र दर्शनाय चाभियुक्तैर्गणाः पठ्यन्ते स्वेरादयः पठ्यन्ते समादिराकृतिगणा इ
ति दर्शनात् कृतादीनां च वृत्तिकारैर्निर्देशनार्थं पठितत्वात् मध्यमस्यामन्त्र मस्याभित्यादिस्वयोगाणाणमपि वेद
दर्शनाच्च मैवं सर्वादिभ्योन वभ्योवेति नवग्रहणेन गणपाठस्य पूर्वत्वज्ञापनात् । अन्यथा त्यदादिव्यवच्छेदार्थ
स्य नवग्रहणस्यानुपयोगात् तेन सर्वादीनि त्यादिश्वादेर्व्यवस्थार्थः । अन्यथा सकलादिपदेष्वपि व्याप्तेः मध्य राम
मस्यामित्यादेश्च छान्दसत्वात् । अथ नवसर्वादिपाठानन्तरकैश्चित्सर्वादीनि पृथक्तेः तत्र सर्वादिभ्य स्त्रित्यादित्वाद्ध
नोपात्तिषेधः सात्रेति किं सर्वनामसंज्ञस्य इत्यधिकारः । अथवादिभ्य इति पर्युदासात् । त्यादिभिन्नेभ्य एव सर्वना

मम्पहाद्धिधानात् अतः पुनः सर्वनामसंज्ञाविधानार्थं अथ ये प्रतिपाठः तेन सामर्थ्यात्मदुत्तसो बाध्यते: यथा ऽनुल्लपराहृतिपु
नर्विधानेनहेतुतृतीयाचेत् मैवं एवं त्रासिद्धं षष्ठभावादिति चेदुत्तरत्राभावाद्यथा द्प्रसंगइतिसूत्रवार्तिकप्रयोगा
द्वपूर्वापरिवहाल्पिरइति पर्युदासोनप्रवर्तत इति ज्ञापयितुंशक्यत्वात् तस्मादर्थविशेषविशिष्टानांपूर्वादीनांप्रतिपद
पाठेर्थग्रहणमिति प्रायेसिद्धंतमाह भाष्यकारः जसिविभाषांवक्ष्यामीति अस्यार्थः यद्यत्र पूर्वादीनिनवेति सूत्रेव्यवस्था
नगणपाठे अर्थनिर्देशस्यानित्यसंज्ञाविधानस्यैवोपयोगात्पाठविशेषरोऽसमासाभावादर्थान्तरेपूर्वादीनामसंज्ञावि
भावियंस्यात् नचतथापिप्राप्तविभाषेयमस्तीतिवाच्यं उभयानुवादेदोषाद्प्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात् तथा
हि अर्थनिर्देशस्यपाठविशेषसामर्थ्याभावे अर्थविशेषानवच्छिन्नानामेवपूर्वादीनांसर्वादौपाठः अर्थनिर्देशसू-
---बायामेवोपयुक्तः तथाचव्यवस्थायांनित्यासंज्ञा जसिविभाषानुव्यवस्थादिशब्दीनांपूर्वादीनामुतार्थोत् तद
र्थानामितिरीत्यायां अनेनुवादेदोषः प्राप्तत्वाज्जस्यपिसंज्ञायाः तृतीयेतत्प्राप्तेवसंज्ञाविधीयतेइति

त्वात्

सि·कु नानुवादः नयात्राप्यभावकोटावनुवादोभावकोटौविधिः प्राप्तविभाषायांतुभावकोटावनुवादोनिषेधकोटौवि
191 धिरितिवाच्यं भावपरत्वेनानुपपत्तावेवानाचयापिविधेर्निषेधेनात्मयिकल्पनात् अर्थांतरस्यजीनां अप्राप्तसंज्ञा
विधानसंभवेतस्येनोचितत्वात् अतोविकल्पपक्षेणानुपपत्तेः अत्रवदंति गणात्ययोगान्मिस्वानेनांतर्विभाषाजसी
तिपरनीयः अर्थविशिष्टानांसर्वादीनामभक्तत्वात्विकल्पत्वाभावात् नचसर्वादीनामपितत्वापपत्तेः नेमस्य
जसिविभाषारंभात् नचनेमपर्यंतानामनुवृत्तेस्तेनज्ञापितत्वेनसमसिमयोरनुवृत्तिर्दुर्वारेतिवाच्यं समस
िमनेमेतिपाठेनापिनिर्वाहात् यद्वाजसङ्श्लोडिनांशीस्यात्सिमत्वःपूर्वाधिप्यानवस्थाना अत्रोडः आप्यः
शीनतुसकाद्येतिसप्तमेन्यासः कर्तव्यः संज्ञाविकल्पविधानापेक्षयाशीशब्दस्यपृथक्पाठेनेपि यथान्या
सापेक्षयालाघवस्यभूयस्त्वात् यद्वा यथान्यासएवसर्वादिभ्योनवभ्योजसःशीःस्यात्तानुवर्त्यवा राम
क्यभेदेनव्यारव्येयम् स्याः परस्यजसोवाशीभावः स्यादिति तस्मादुक्तैवत्रिसूत्री अपवादप्रमाणपाठ्येति अत्रेदं

ष्ठं त्सं ज्ञसि संज्ञाविकल्पानारंभे पूर्वादिभ्यो हेरीभावाभाव पक्षेपि सर्वनामसंज्ञासत्त्वाबाह्य पुरान्त्व प्रसंगः यथा म्नासे
तु तत्रांतो दत्त्वमिति फले वैरूप्यमिति विभाषा प्रकरणे तीयस्य ङित्सु उपसंख्यानं द्वितीयस्मै द्वितीयायै त्वा
दि एवं च विभाषा द्वितीयात्तृतीयाभ्यामिति सूत्रं नारंभ्यं लिंगविशिष्टपरिभाषया स्त्रीकादेशस्य सर्वनामत्वेन ग्रहणा
दा स्त्रीलिंगेपि सिद्धेः न च विनिगमकाभावः त्रिलिंगोपादानेन तु नपुंसकयोः कार्यसिद्धेः आज्ञातीया हस्व इ च पु
मः ज्ञातरा आज्ञातीयाय प्रकारवचने जातीयन् पटुजातीयाय तसेलाभ्यां म स्वपार्श्व [illegible] गता दित्वात् [illegible]
पुरस्तात्तीयाय पार्श्वतीयाय अत्र सर्वनामत्वं लाक्षणिकत्वात् अनर्थकत्वाच्च [illegible] तीयाद्यन इति अ
न्तमयेयस्मै ति चापकार लोपं च कृते [illegible] नभवति लाक्षणिकत्वात् नचैकदेशविकृतन
न्यायः अन्यं तस्मा [illegible] वात् अन्वर्थिकात्वाभावात् श्रीः इति ससर्वनामसंज्ञाप्रकरणं ॥ स्वरादिनिपा
तमव्ययं ॥ स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः समाहारे [illegible] ॥ निपाताश्च प्रागीश्वरात् [illegible] अ

सि॰ सु॰

192

धिरीश्वर इत्येतत्पर्यन्तं च स्यात्ते ननु स्वरादीन् चादिष्वेव पठित्वा अव्ययपदेशोस्तु वा निपातशब्दमेवोपाददीय
अव्ययसंज्ञानारंभणीयेति चेन्न चादीनां हि असत्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा ॥ लोभं नयति पशु मन्यमाना इत्यत्र
सम्यगर्थे पशुशब्दस्यैव सा ननु पशुं ह्यो श्वः इत्यादे सत्ववाचिनोपि स्वरादीनां तु सत्ववाचिनामप्यव्यय
संज्ञा: अथैवमपि प्राग्रीश्वरान्निपाता: स्वः पश्य इत्यादिदर्शनात् इति वैयर्थ्यात् स्वरादिनिचादयोऽसत्व इति
न्यास: क्रियतामिति चेन्न निपातस्यैकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञाया: स्वरादीनामप्येकारान्तप्रसंगात् किमोऽद्दिय
प्रत्ययस्य हिरुगाहारा इत्याद्यप्रत्ययस्य च तद्धितस्यैकेन अमन्तीनां च कृतामेकोवां स्वरादिष्वसत्वात् नच
चादिष्वेकाजनाङ इत्येव पठनीयं इति वाच्यं चादीनामसत्ववाचित्वविशेषणाभावे कामवाचकस्य इत्यादेस्य
संबुद्धौ एकस्यैव तत्रापि प्रगृह्यत्वापत्ते: निपात इत्युक्तेऽनु असत्ववाचिनामेव चादीनां तत्संज्ञात्वमिति स्वरादि राम
प्रसंगाभावात् अव्ययमित्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादुपसर्जनानां संज्ञा न विविधं विकारं न गच्छति सत्वधर्मान्

लिंगसंख्याकारकादिभिर्न गच्छन्तीति यावत्. तेन व्यायुच्चैसौ अत्युच्चैसौ तत्पुरुषस्य अव्ययसंज्ञाविरहान्न सुपोलुक्: अति
क्रान्तप्राधान्येन सत्त्वधर्मग्राहित्वात् नचाव्ययसंज्ञायाः प्रसक्तिरेवमात्रे स्त्रीलिङ्गवाच्ये न रूपविधिरप्यन्वर्थसंज्ञयैव ज्ञा
पनात्. अन्यथोपसर्जनेप्रसक्तस्य भावेन तस्माद् ह्रस्वार्थापादकस्याव्ययस्यानुपपत्तेः परमस्वरित्यादौ उत्तरपदार्थप्राधा
न्येनुभवत्येव. आथर्वणे प्रगणाविधायाभाष्या दाहहाप्रतिरप्यत्रमाने सहशान्तिसूत्रे लिंगाविशेषानन्वे य
पि लिंगसामान्ययोगोऽव्ययानामस्त्येवेत्याहुः तन्न लिंगसामान्यप्रमाणाभावादिति कैयटः विभक्तिष्वकार
केषु. साधनप्रधानानामव्ययानां शक्त्यन्तरानावेशात्. क्रियाप्रधानानां च व्यक्तिसंबन्धाभावात् नत्वेनैक
बहुत्वादिषु. अव्ययीभावस्य तु लिंगसंख्यायोगेपि वचनादव्ययत्वं सुप्रभृतीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञावत्.
अथ स्वरादयः॥ स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः स्वर्गे स्वाद् सातलभवाहवपंकी पालोकेसमानाः स्वर्यातोः स्व
पदि सुहृदो जीवितसमाः अन्तरिमिमध्ये अन्तः पोप्रत्यहे हेमकेनाकहस्तद्रोणीदुरापश्रियः प्रातरिति

५१

सि॰कु॰ प्रभाते॰ प्रातः प्रगे प्रभाते स्वरादिषु अव्ययेषु पठितः स्वरित ध्वनिः स्वरितः न्यङ् स्वरो स्वरितो यति इति स्वरात्

193 प्रतीयते अथो स्वरिति अयोगाद्यः ध्वनिः शब्दद्वयो प्रातः प्रातः अह्नवा मे इत्यादि तथा दर्शनात् पुनः प्रथ

मविशेषेव अप्रथमे॰ अनुमत पुनः अर्थे पुनः स्तोत्रचर्या अप्युक्तो यो सनुसरि प्रत्ते ने॰ सम्यक्तथा योग

इति उच्चैरिति महति उच्चैर्नु पठति ध्वनिः अतिपथो नाम्नी यथा यत्तथा नीचैरित्यल्पे नीचैः शनैः सहसा

[illegible] नुमेयशनैः स्वरः श्रीमति शनैरिति क्रियामन्दे शनैः शनैः अग्निवः अस्थि गाम सखे वियोग शीघ्रसा

मीप्य लाघवे क्षिप्रं अस्थिगित्यासमर्त्ये॰ [illegible] इति अव्यवहिः [illegible] स्वस्ति अव्याहतो [illegible] सस्या

प्रथमा ह्युमुहुः अधियोधारा॰ सर्वे सायमात्रे॰ दिवेति दिवसे न वो भयं यदि दिवा स्वपिषि रात्राविति निशि॰ रा

त्रौ वारि भरालसा [illegible] वेनतां नाश्रयाः सायमिति निशामुखे सायं प्रातः नमुपासितं मलयजे नांगसमा

लेपितं॰ चिरमिति बहुकाले चिरं स्वेच्छा स्पर्शैः [illegible] शिशिरैर्यथाविधितः मनागिति ईषदर्थे गेयेन स्फुरत्वाम रम॰

नायनोभक्तस्यसर्पिष्मतः ईवदितमल्पेलत्रशिश्वादिष्वादिरिच्छन् प्रगल्भमासीनाः गदृशः जो अभिनति सुखेमौनेचस्तव्यो
समाहेजितेन्द्रियः मौनेयोऽथ योगंयोगमेवावतस्थे तूष्णींमितिमौनेवभूव तूष्णीमसिता पकारकः वहिस्त्र
वस्त्र इतिवाच्य वन्हिः पुरोभूत्प्रतुलह तपोसृमः समयेमिति समीपेमध्येच निकषा पार्मिके विलंघ्यलंकाभिक
त्वाहनिष्पत्तिः स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे स्वयंपक्वाहृवेतेरामस्त्रव मनंतविदधाति एवमितिवर्ष्ये इथापरिहास १४
इतिप्रगल्भता नञ्मितिराचो नञ्रत्नमपूर्वपादधर्मिलत्काकोलकोलाहलत्रस्पाको शिकमुनकं दर
नमाः सोयंगिरिः स्यस्मिन्नञ् इतिनिषेधे नथाह्रियतेनवुधाः स्तुधावपि हतावितिनिमितार्थे इद्भुतिप्राकाश्ये
अद्भुतिस्फुटावधारणायो तत्वातिशययोः शिपेके ततेवक्रान्त साद्दयोईरतपमरः अक्रान्ताकरमिहकरद्धे
दमप्यस्यपश्य सामीप्ये जुगुप्सितयोः एवंगाधिसुतेनसाभिघातो मुक्तानु मेदाकिनीःस्यस्त्रमेनयेः
हाम्यतादावपि शतिरंते दजाः शतिकाशिकाः इथाः हेजत्यथिभिः नकंद दरोकु हुंसाहृवेयुरित्यादयश्चा
पुदात्ताः अप्युदात्ता इतिकोशे वत् वाप्रत्ययान्तमव्ययसंज्ञं तुल्यार्थे इवार्थे विहितस्यवतेरुपादान

ध्व स्तु

194

मविपर्ययात् नतूपसर्गात् छंदसीत्वात्वर्थे इति विहितस्य सत्वार्थकत्वात् यदुक्तं तो निवर्त्तते उअमानं निगतानि
त्यर्थः सना सनत् सनात् इत्येते निपाताः सनातनः सनत्कुमारः अतएव सनत्सुजातपदव्याख्यायां श्रीनारा
यणा सर्वज्ञाः सनत्पदं नित्यार्थं सनत् वा जन सनाभिमान छंदसि तथा दर्शनात् सुसुजातः स्वधर्माविर्भूतदेह
त्वादिति अधीहि भगव इत्युपससाद सनत्कुमारं नारदः इति छांदोग्य पञ्चमाभिः आदित्येभ्यो छान्दस् सना
जाजभ्यो जुहोमीति मंत्रे च विरञ्जुकाजुहोमि विरञ्जभ्य इति चेतिनि लक्षणानाच रार्थो प्युक्तः तिरश्चि
ति अंतर्द्धौ तिर्यग्भ्येच अंतर्द्धौ लावरापप्रसरतिरस्कृतांगलेखा तिरस्कृतं स्वस्वरूपं नाभिभावितं पारो
परिभूतं न तूपचारात् एते आधुदात्ता इति काशिका अंतो दात्तोऽसनातिरः शब्दो वेदे दृश्यते इति कोशः अंत
राअंतरे शब्दो मध्ये विनार्थयोः तो दात्तः मध्ये यथा मेत्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा मर्शीलसूत्रामलमंत राम
रा स्थितं सजलामरयोर्हृयेसः विनार्थे त्वामंतरात्रायस्य नाहि कर्शानुं नुदमंतरेणारशितांगा
हस्वकाकस्वयं अयोगाभिकालभूयस्व प्रकृत्यार्थे संप्रत्यर्थे च सर्वमायुरेति इयोऽजीवति महान्वडा

ज पापभूमिर्भवपि मला काम्ये कां रोगः कंशिंवारि मूर्द्धनि रात्सुखेषु कमेरायथा कं जपमे कंजा: कचा: कं ९
पः कंपु: कंशंभौ पुरीति मन्वर्थीयो युः शंमिति सुखे शंयुः सहसे मा कस्मि काघेन मेयोः एष श्लोका र्तियो ष्ठि
र्जं नरव सहसे वा स्थितोता: पुरेणि: कुरेराद्यास्तता तदा सहसे वन्धा स्वधेमि पितृदाने स्वधा स्तनयत्नु
नयेः पितृभ्यः स्वलमिति भूषणा पर्याप्ति शक्ति वारणा निषेधेषु वलन्तलेक्षम महास्येहंय पठन्तु ते
युः प्रतिभूयसीति तलं विनिद्रो रामा ज निशेररावतीतलं येथानधीत पत्राकर्तु मितिद्रुमे धसो प्यलं एतावा
ताऽलं मघानि हेरताय पुंसा स्वलं विलंबत्वरितं तु हि वेला वषट् वौषट् श्रौषट् स्तेनहविर्दाने चैतानि
नहापीट योग्निषु पुरोऽग्राव वषट् कुर्वते नस्ये द्वा स्वानो देवाउपजीवन्ति स्वाहाकारं वषट्कारं स्वधा
स्वराः विनेतिवर्जने न वरूपभिंद नपाविना: नाने प्यनेक विनार्थयो: नानानीशंति: फलालोकयात्रा
नेहनानास्ति किंचनेत्यत्र नाना शब्दोनञ्समानार्थ कतया श्रुतो भावार्थः विनञ्भ्यां नानाञौ नसह
इति स्वार्थिकना ञ प्रत्ययान्तन ञ पदस्य पुंस्त्वं ना ह नस्याच धर्मि परतया विनञ्नाञौ स्वार्थः प्रत्यये पानिषेध

सि०सु

195

सं१

रः स्वस्तीति मंगले स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः अस्मादसमार्थे देवदत्त आयातोऽस्पचर्य इन्तः अभ्रीतिस
त्तायां अस्तित्वामप्यभरमस्तिकौतुकं उपांशु इत्यप्रकाशोच्चारणे रहस्ययो उभे श्रै च क्रियमेनी चेर्यजुभौ उ
पांशु सान्त्रेति श्रुतिः नमेति तो नो नमाकरोतु भवान् विहायसेति वियदर्थे विहायसा रम्यतितो विभाति
दोषेतिरात्रौ दोषापि चन्द्रमसः प्रभा भूरसोकिलेति अथवाति थ्येति हौषितथे अभ्यानिशानाथ महः सुधा
या मिथ्याजागिरतीति वाधवतनस्या हातपीडागमाः मुधेतिव्यर्थे भजेति मुधा मुधा अहह कुत्सितः
कुत्सितः स्मातो स्तुन्कसुन् तृन्मकारसंध्यक्षरांतः अव्ययीभावश्च इमानि गरासुत्राणि अव्यया
यीस्थन्त्रिसु समानार्थानि अर्थत्रये च चरूपते स्यात्प्रबंधे चिरातीतेनिकटागामिके पुरे इत्यमरः उ राम
पाध्यायेन पुराधीयते अचिरन्तमपाठगत्यर्थः स्मरेत्या मुकेषु पुरा पुरा रघे इत्यादौ अतीतकालार्थः
पुराचिरंकृतै मायांसमनंतरं विकरिष्यतीत्यर्थः मिथोमिथस इतिरह सहार्थयोः कथा प्रबंधेषु

मिथः सखीत्वात् सहार्थोऽन्योन्यार्थे मिथोऽन्योन्यं रहस्यपीत्यमरः । प्राय सदृशेति बाहुल्ये कार्ष्ण्ये चिक्कव्यभि
चारविशिष्टसहचारबाहुल्येइत्यर्थः म गोत्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदंतीतु रिवता मुकुर इति पुनरर्थे मुकुव्यं
जने वहलवंदना सेचने । प्रवाहकमिति समकाले तुद्वार्थं च । प्रवाहके विकथितः आर्यहलमिति बला
त्कारे आर्येति प्रतिबंधे हलमिति प्रेषविवादयोरिति शाकटायनः । अभीक्ष्णामिति पौनः पुन्ये अभीक्ष्णा
मुक्तेरपि तस्य सोऽप्सरा । साकं सार्धं मिते तो सहार्थे उभिर्भं सह कौशिकस्य पुत्रके । सार्धं स्वैर्निर्मिति धू
मानां जनकस्य शंसय धिया साकं समास्फालितैः नमस्त इति नतो । न महेलन्त्र मन्यवे । हिरुगिति वर्ज
ने यई ददर्श हित्तु गिन्तु तस्मात् धिगिति निंदाभर्त्सनयोः धिग्देव कुविलसितं यदयं हि नाशुरम्भु यत
धान मसाकवलीकनं प्रिय मपितते धिग्ब्रास्तरापधिगं गिरसः कुले नसिलादित्तातुते सधान्य पर्यंतः
शस्तनसी । हत्व सुर अस्यथालो अर्थाश्चेतिगणाहत्वारिणा अयमर्थः पंच मासासित इयारम्भ हवाचे

सि॰ सु॰

196

मेतदेतो॰ सूत्रेण विहितो यस्य द्विमात्र इतो॰ तद्धिता॰ स्वरादि सुबोधव्या॰ वकल्यार्थाद्धिता विहिता॰ दास॰ आसो
ऽपेयम्यासि॰ सव्यायाः क्रियाभ्याद्धलिंगरोने हत्वस्तु यद्धित्रीयमनुभ्यः स्य॰ दूराभ्यासिरित्सुरापादिसूत्रे
णाविहिता आसि॰ अया इति यस्य रूपं॰ अत्र सर्वविश्वेमास्यात् छन्दसि इतिसूत्रेण विहिता॰ थात्॰ तेन तथा
सर्वथाविश्वथे मथा॰ सपद्यकर्तृरिद्धि॰ विभाषासातिका तर्मी बये चाव एतदेता अपि ग्राह्याः॰ अम॰
अम छन्दसीति विहित॰ आम इत्यपि कारे आजानीमो गमन समयेहं को तारसी मन्ये कावृम्या सु
वलय दशोत्कुंठिता लोचनश्री॰ किमेति ङ्यया हाम॰ कास्त्र तपपाता ममे त्रेषधा ति विहिता पीत
ताम इति मा नो याशा न सा दशपे प्रशान्तेव स्नो यद्य देन॰ प्रताम्यति विघ्नेन॰ माश्रुतिनिरोधे॰ मा
ज्ञानी न विदर्भजामविदुर्षीकीर्त्तिमुद॰ प्रेयसी माक्षिति निरोधी शोकयो॰ मा ते मलीमसविका प्रती
रघनामानिर्भूत॰ आम्यति गरास्त्वान्तरा देरन्येषामपि संग्रहः कामस्या छेदा॰ अनास्थायां च काम राम

कर्मतार्कत्वे सति तत् अथ क्यवसाधारणापात् नापि संज्ञोपसर्जनीभूतत्वं पारिभाषिकत्वापत्त्याऽन्वर्थसं
ज्ञालाभप्रत्याख्यानात् नच्चैकार्थीभावरूपापत्तेः अर्थावान्तरपदविभागात्म्युपगमात् कथमेवमितिचेन्मैवं प्र
क्रियादशायामेव कुम्भकारादीनां प्रवृत्तिस्वीकारात् परिनिष्ठितपदेन दृष्टान्ते अन्यथा परिनिष्ठितत्वव्याघातात्
तद्धि अप्रवृत्तनिरपेक्षविग्रहदेशप्रत्ययावच्छेदकधर्माणां कान्ततत्वं निहतेतिड· ज्ञातकृताभिवाहणाय अप्रवृत्तेति वैकल्प
केऽगमोदेशप्रत्ययावच्छेदकाक्रान्ते सिद्धे पाठावृत्याभिवाहणाये निस्पत्तिनियमे च निरूपितत्वात् अत एव हंद न
गुरूपयोरुत्तरपदेनित्यसमासवचनानि निवार्तिकं संगच्छते· अन्यथा अवान्तरवस्तुसूत्रस्य महाविभाषया·
वैकल्पिकत्वापत्तेः· तदेशवार्तिकं न्यायसिद्धार्थानुवाद इति मित्तु तत्रैव निराकरिष्यामः· एतेन अजहत्स्वार्थाया
वृत्तौ समासावयवयोरर्थस्यैव नाद्धि अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थविशिष्टान्तरवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वस्यैवमेवेति
हत्तं प्रातिपदिकयोः पद्यो गिर्जोऽर्थस्य अजहत्स्वार्थायामपि सत्वात्· तन्नाद्धि तेसादे नार्थे व भाष्यादिभिः सिद्धान्तितत्वात्

सि॰मु॰ अन्यथा द्वंद्वे चेत्यस्यानुपपत्तेः अन्यत्र गत्यानर्थकत्वादेव न सर्वनामत्वाभावेन द्वंद्वनिषेधेनासमासेन तत्र संज्ञा स्यादुर्यत्वात्
तस्या लौकिकविग्रहपाततया दुर्ज्ञेयत्वात् समुदायस्यापि प्रतिषेध इति सिद्धान्तात् कथं वा परमसर्व इत्यादौ सर्वनाम
197 त्वं द्वंद्वसमासे चेति यथोरवयवस्याप्यर्थवत्त्वेन तु बहुव्रीहौ हि याथितिवे चान्येर्ज्ञाभावात् इति तु भयत्रैसाधारणात्
इत्येतत् पदे समासस्य त्वकिंचित्कारः तया स्वयमेवोक्तत्वात् एवमपि हादि मध्या नोऽयं समास इति भाष्यमप्यवधेयं
उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धमिति प्रत्याख्यानभाष्यस्याप्ययमेवाभिप्रायः अन्यथानर्थकत्वादेवनात्र संज्ञाया अत्र
कचश्च प्रसक्तिरिति वक्तुं न्याय्यात् नापि शब्दस्य त्वयमर्थः प्रियविश्वायेत्यत्रे तत्प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वात् त्वत्क
पितृक इत्यादौ कथमकचो निवृत्तिः समासात् प्राग्वोऽन्तरंगत्वान्नापि वेति सत्यत्वात् यदि तु प्रतिषेधसामर्थ्या राम
त्सर्वमप्यकचो न प्रवृत्तिरित्युपस्थितार्थीयप्रियविश्वायेत्यत्रे उपसर्जनप्रतिषेधसार्थक्यं तथात्वत्कपितृक इ
त्यत्राकजपि नेन वनभिधानास्तु स निषेधवैयर्थ्यं अलौकिकवाक्य एव अकचो निषेधार्थं मा रंभ इति स्वीकार्य

रे तु द्वितीयपक्षे सर्वपर्यवसानं तत्राह भाष्यकारोऽनिर्दिष्टेति प्रत्येकशस्तासामेव प्रियत्र सर्वनामार्थस्य विशेषणत्वेन तत्र संज्ञा यत्र
तु विशेष्यत्वं तत्रा ह्येव । यथा परमसर्व इत्यादौ इति भावः । ततश्च त्वत्कपितृक इत्युदाहरणानुपपत्त्या मैलौकिकविग्रहे
प्रतिषेधपरमेतत्सूत्रमिति भाष्याभिप्राय इति भावाशयः । आसकारस्त्वाह । प्रियविश्वायेति नोदाहरणं समुदाय
स्यासर्वनामत्वात् संज्ञोपसर्जनस्य तदंतविधेश्च सर्वनामार्थप्राधान्यविषयकत्वात् तदवयवानां च विश्वा
दीनां सर्वनामकार्यप्रसक्त्यभावात् । लेपमतीनां मंगाधिकारीयत्वात् नवांगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्येति सि
द्धो तासर्वनामांतादंगास्य स रत्वमाश्रित्य न तदापत्तिः विहितविशेषणस्याश्रयणात् । सर्वनाम्नोंगाद्विहितस्य ङेः प्रभृतेरि
त्यर्थेतेः । द्वंद्वे च एत्र दिति सोऽयं पूर्वाणामिति भाष्यप्रयोगस्य तत्र प्रमाणत्वात् । एकस्य वाक्यस्य एकरूपो व सर्वत्र प्र
वृत्ते न च सर्वनामांतादंगात्स्याद्विहितस्येत्यर्थे प्रसंगाद्दीर्घ प्रसंगतादवस्थ्यमिति तावविशेषणावेयर्थ्यापत्तेः । अंगास
र्वनाम्न इत्येवं सर्वनाम्नो विशेष्यत्वस्वीकारात् । तेन तदंतविधेरप्येषेः । अतएवोक्तं प्रकाशकारैः । अत्र च यत्रमा

स मु यस्य सापि सर्वनामत्वे दोषाभावादिति एवं च यत्न बहुव्रीहावपि निषेधस्याप्रियविण्डायो पन्चान पेक्षितायां न
न त सामर्थ्यादन्तरंगो प्यकसमासा सामूर्धनप्रवृत्तेत इति ति त्वत्कपितृक इत्या दुष्ट्वेहरातोस्य ‧ न त्सिद्धं स नैव
198 बहुव्रीहावयव सेशानिषेधार्थमेवैतत्सूत्रमिति ‧ न हेवं उपन्यस्यापि त्वत्कपितृक इत्यादिना तथा च सूत्रकारम
तस्यमेने नोपसर्जन प्रतिषेधानंगीकारादेतत्सूत्रारम्भ इत्युक्तं वैर्निकमते तु उपसर्जन प्रतिषेधादेव सिद्धमिप
र्थविषय जिज्ञासायां तु भाष्यमते ऽलौकिक विग्रहे ऽयं निषेधः न्यासकृन्मते तु बहुव्रीहावयवानामिति
विवेकव्यं कः त्यास्य भाष्येपि प्रथमं लिखितत्वात् कथं न्यासकारीयत्वेनोपन्यास इति वाच्यं ‧ न्याये उपसर्ज
न प्रतिषेधेन प्रियायाः दायमो दिनाम न्यथा सिद्धि तु न्याद्धि नीयं संज्ञाम पुपगम्य अकारांतरेसोमिति विश राम
षात् एवं तन्त्रे न्यासव्यस्यात्मकाराद्यर्थानाभिप्रायेणाहि भाष्यकारः ‧ गोनर्दीयस्त्वाह ‧ अकारस्वरोत्तु कर्तव्योऽत्र
संज्ञोपसर्जन संशयो त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्येव भवितव्यमिति सह ‧ स्वांगशिरादंतानामिप्रापुषत्वं ‧

विवयकेऽपि यत्ता कोऽस्त्यत्रूपादपरिसमाप्तार्थत्वात् रवादीनामनुपपत्तेः तदर्थमनुप्रयोगस्यावश्यकत्वात् अनुप्र
युज्यमानधातूत्तरोत्पन्नतदादिनैवाम्नतार्थगतो लकारसुप्रतीति अतस्तस्य कृञाऽनुप्रयुज्यत इत्यत्र याव ग्रहणनिवृत्त्य
र्थं चेति वक्ष्यते यद्वा सर्वस्तत्रोक्तसिद्धान्तरीत्याऽऽस्तारे वोपत्तेनस्य हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति दीर्घितो अथ पञ्चये त्रता
मो प्रतामो प्रतामहृत्य आति व्याप्तिप्रत्ययलक्षणेन हल्ङ्यादेर्भावात् स्वरूपे प्रा चमोऽत्तत्वा इति चेन्न स्वरादिप्र
शान्त शब्दपाठेन प्रत्ययलक्षणेन हल्ङ्यादेर्माप्त्याऽऽप्ययसंज्ञा न भवतीति ज्ञापितत्वात् न च मोऽधा
तोरिति न त्वेकथमम्भ्यो तमिति वाच्यं न तस्याधिकृतत्वात् न चैवंकारयोश्चकारस्य कार्यापि आमन्तस्य संज्ञा
न स्यात् प्रत्ययलक्षणेनैव तस्य हल्ङ्याद्यभावादिति वाच्यम् नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् धातोरेव व्यावृ ७२
त्तत्वात् आमः प्रत्ययलक्षणेन हल्ङ्यादेर्बाधकाभावात् न च प्रशान्नितिशास्त्रेण तेऽनेन इति ब्रुवादि
त्वस्वीकारात् सनं तस्य नियमाभावेन तस्यैव ग्रहणं तस्य स्वरादौ पाठ इति कथं ज्ञापकतेति वाच्यं ज्ञापक

२१

सि. सु. त्वोपन्यासकभाष्यग्रामारोपेन तस्मात्किं एतस्य योनभिव नान्न भवतीति निर्णायात्· नच गोर्गौनोरित्येषामप्य
199 व्ययसंज्ञा स्यादितिवाच्यं उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् तुमन्तिपक्षेपि· चिरव्ययमित्युणादिसूत्रे राडोडो
व्ययानामाश्रुता एवाव्ययसंज्ञा इतिनियमाभिमतत्वात्· नन्वाधयेभिकीर्षवे भिकीर्षो इत्यादीनामप्यव्य
यत्वापत्तिरितिचेत् अत्रवार्त्तिकं· अनिचाकारोकारप्रकृतिरितिवक्तव्यं· अत्रानिकारोकारप्रकृतिक
त्वान्नदोष इति यद्दिवेवध्यं कुंभ रेभ्योनगरं कोरम्य इत्यादावतिव्याप्तिरिहापि - अनन्यप्रकृतिरितिव
क्तव्यं तेन आदेशमात्रस्यव्याप्तिः भाष्यकृतस्त्वाहुः सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये
तिपरिभाषया अवयवकत्वात् तत एवनातिप्रसंगस्तु संनिपातलक्षणस्य एडंतत्वस्य तद्विघातकाव्य राम.
२ पो यसंज्ञायामनिमित्तत्वात् सम्यांचिसंयास्तुलोपापपस्या एडंतत्वनिमित्तस्य विघातः स्यादिति अ

वमर्थः सन्निपातः संबंधो लक्षणं निमित्तं यस्य तादृशो विधिः तद्विघातस्य स्वनिमित्तसंबंधविघातकस्य कार्यस्य
निमित्तं न भवतीति व्याख्यासिद्धं चैतत् उपजीव्याविरोधेनैव उपजीवकस्य प्रवृत्तेः न चैवं वृक्षादेर्ह्रस्वराणाद्विघातक
त्वेन स्यादिति वाच्यं कल्पनाविषयत्वादकृतन्यायस्य अन्यत्र यथाप्रमाणमेव व्यवस्थानात् अत एव अ
नुभवस्य स्मृतिकारणत्वे संस्कारस्य कारणत्वं न --- कार्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावेनानुभवस्य स्मृति
प्रतिकारणत्वनिर्वाहात् तन्निर्वाहार्थमेव संस्कारकल्पनयाऽनुभवकारणताया उपजीव्यत्वात् अ
त एव कथायक्रमरोगादिनाकृत्स्वादौ सन्निपातपरिभाषाबाध इति सिद्धांतः एतेनैतदपादिकृत्स्वाभावि
कएजं तस्थले सावकाशत्वात् नोक्तस्थले एतत्परिभाषाबाधकत्वमिति इदं पुनरवधेयं यत्रोपजीव्यता
वच्छेदकधर्मोऽनपोतनगतावपि नान्यथा भवति तत्रैवाकृतन्यायप्रवृत्तिः यथा कश्चिद्यसीत्यत्र त्वाहिव

सि सु त्वं वि शिष्टमा र्द्धानुक: भिडाग मस्योपजीव्यमिति त्वा मद्रूपादिरा: परस्यसस्य मत्वं मवत्येव· यत्वेहलेपिनास्यव
200 त्वादित्वान पायात् एवं सर्वेनामिषा द्वावपि· सकारस्य सत्व निमित्तत्वेस्य एकारात्य द्रत्वेन मत्वेहलेपि कृत्वा
दित्वत्वस्याविघातात्· हलिसर्वेषामितिनिर्देशान्नात्र सन्निपातन्यायप्रवृत्तिरिति प्रवादः कृत्वाभ्युपेत्येव
बोध्य· मद्रूपावच्छिन्नायायस्याःमकोनिमित्तत्वं पर्यवस्यतिताद्य्कैरपिविघातो नभवतीत्यर्थ·कत्व
पित्वाऽनित्यत्वमाश्रित्यसमाधेः सन्दिग्धविरुद्धत्वात्· प्रसंगादस्याः प्रयोजनान्तरापप्युपन्यस्यन्ते अमु
नेत्यत्र घिसंज्ञानिमित्तं नाभावमाश्रित्य असिद्धत्वेन मुत्वस्याकारान्तत्वेपि सुपिचेतिदीर्घो न· घिसं
ज्ञाव्याघाता पत्तेः नमुनेत्यत्रानाभावे कर्त्तव्ये हलोत्य सतिमुभावो नासिद्ध इति व्याख्यानं तु संभवमात्रेण: राम·
उक्तरीत्येवसुस्थत्वात् शाकटायनपद्धतीत्यादिभ्य· सप्तम्येकवचनस्य ङे· रेकारादेशोन्नास्तिनियोगेनइका
रस्याऽकारादेशेसत्यकोभ्य देशात्वं ताभ्याम्·सन्नभति· तयोराजं नार्यविधानापत्तेः नन्वोकारादेशस्या

नं यैते अ उगन्त्वे पितन्तसंनिपोगशिष्टे अन्वेपितथात्वे मानुभाव इति विसत्यः अत एवा ऽ पशितो ऽ भ्यास
तमेभाष्यकारेण ओकारादेशो ऽडित्करणीय इत्युक्तत्वान्न दोषः द्वित्वेन टिलोपे हलं तत्वेन रापः आ ने रे
वाभावात् एवं इआदेश्च गुरुमत इति सूत्रे इ एवे मा हावपि अम आदिमा शंक्य उपदेश वचनात् सिद्धमि
तिवार्त्तिके प्रत्याख्यानं तु भाष्ये लिट्सन्निपातलक्षणस्य गुणस्य लिट् संनिपातविघातकत्वात् प्रतिनिमित
त्वमिति उक्तं आम इति लेर्लुक् प्रसंगात् एवमचः परस्मिन्निति सूत्रे पंचमीसमासानाश्रयणात् प
हे मथिते पराप मस्य पर्वैत दस्य परापभिति टकितस्य इकारादेशो य यस्येति भीति अकारलोपेव हक्त
ते तां तत्वात् कादेशो नः तस्य हि णो तत्वं निमित्ते तत्र च रक प्रत्ययः तस्मिन्परे अकारलोपो ऽप्रसक्तेः तस्य
कादेशे च तद्विघातापत्तेः एवमन्यदप्यूह्यं तान्नि त्रिरिणा दोहे इत्यत्र यपस्य स्वोपजीव्या ऽकारलोपनिमि

सि॰ सु॰ नत्वं तु उक्तपरिभाषया अनित्यत्वादेव: नच अमासां ओगेवोऽमं एवं नयासः योऽशिति सूत्रमपि नत्रमा
तां अन्यथा ऽक्रादृसन्निपातकृतस्वरापवादिघातकमिति त्वं अनिमित्तमिति नत्वानुपपत्तेर्वक्षित्रो इत्वमित्यस्य
201 वैयर्थ्यात् स्यादेतत् अग्निशब्दोऽप्युपमिपदे फिट्स्वरेण उपमितिपक्षे तु आद्युदात्तस्वरेणान्तोदात्तः नतो
मनुष्य नस्यान्तोदात्तात् कृत्स्वाङ्गुपरस्य मनुप उदात्तत्वं स्यादित्यर्थे केन कृत्स्व नुडाग्र्या मतुपिति सूत्रे
णा उदात्तत्वे प्राप्ते अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातेन प्रकृतिभागस्यानुदात्तत्वं न स्यात् तदीयो
तो दात्तत्वस्य मनुरुदात्तोपजीव्यत्वात् कृत्स्वनुडाग्र्यां मतुपिति सूत्रे अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यन्तोदा राम
त्तस्यानुवृत्तेरिति उच्यते अनित्यत्वादेवात्र न दोषः अत एव परमवाचा इत्यत्र अन्तोदात्तः उत्तरप राम २
दान्तरस्यामनित्यसमासे इति सूत्रेण अन्तोदात्तात्परस्याविभक्तेर्विधीयमानं उदात्तत्वं प्रकृतिभाग

स्यशेषनिघातेनिमित्तंभवतीय· यद्यपिस्वरविधौसन्निपातपरिभाषानास्त्यवर्णनित्यमिति· तथापि· प्रमाणाभावात् न
भाषि· जोषायनं इत्यत्र गुपू इति धातुस्वरेणान्तोदात्तः· आयप्रत्ययश्चाद्युदात्तः· सनाद्यन्ताधातवइतिवृत्तथी
गुसंज्ञायामन्तोदात्तत्वाद्यकाराकारउदात्तः· ननु उकारस्याकारोपासतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमितिन्यायात्
त· ततः शप्प्रत्ययः· अनुदात्तोस्तुप्पितावितिसनुदात्तः· अतोगुणाइतिपररूपं एकादेश उदात्तेनोदात्ते
नोदात्तइति· अकारउदात्तः· तमोदेशोलसार्वधातुस्वरेणाऽनुदात्तः· उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितः· तमाश्रि
त्यहर्षेस्यशेषनिघातः प्राप्नोति सन्निपातपरिभाषयातु न भवति· उदात्तोपजीवकस्यस्वरितस्यतद्वि
घातकनिघातस्याऽप्रवर्तकत्वात्· यज्जुवंदति· यथोद्देशपक्षेशेषनिघातपरिभाषासन्निपातोनप्रवर्तते· अ
तःशेषनिघातेकृतेयमारोस्वरितस्याऽसिद्धत्वादेवनशेषनिघातइतितत्रसंनिपातपरिभाषायाः प्रयो

सि॰सु अन्नाभावः नयनस्यापथोद्देशमेव प्रवृत्तौ मान्नाभावः तमातव्यानीयरहितस्य तत्स्वरितस्य प्रमाणत्वात् ॥
२०२ नथाहि ॥ तव्यमाचस्यापि प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वे शेषनिघातेन च हते उदात्तानुदात्तस्येति स्वरितस्यापि शे
षात् शेषनिघातपरिभाषायाश्च कार्यकालमपि प्रवृत्तौ तस्या उदात्तादनुदात्तस्येत्येतत् समानदेशतया स्व
रितस्य शेषनिघातं प्रत्यसिद्धत्वाभावात् निघातेन बाध्यते · उभयत्रापि स्वरसाम्यात् तव्यत्तस्य वैयर्थ्यं स्यात्·
तस्यापथोद्देशमेव प्रवृत्तौ तु उदात्तात् स्वरितस्य शेषनिघातं प्रत्यसिद्धत्वात् तत्र प्रत्यये शेषनिघा
तो न भवति · तव्यत्प्रत्यये तु तित्स्वरितमित्यस्य बाधकत्वात् तस्य निघातं प्रत्यसिद्धत्वेनाप्रवृत्तिर्भवत्येव शेषनि
घात इति तित्स्वरस्य सार्थकत्वमिति ॥ ॥ नद्युपात्यं वः उदात्तोपजीवकस्य स्वरितस्य सन्निपातन्यायेन तत्
द्विघातकशेषनिघाताप्रवर्तकत्वादयं न वा प्रवर्तते तत्प्रवृत्तेः तित्स्वरितमित्यस्य तु हस्मोपजीवकत्वाभा राम·
वेन शेषनिघातनिमित्तत्वमव्याहतमिति फलभेदस्य स्पष्टतयानिष्कर्षस्य वैयर्थ्याभावेन यथोक्त

ज्ञापकत्वानुपपत्तेः सन्निपातपरिभाषाया अस्वरविधानत्र इत्यादिरिति सिद्धे न आनन्तरस्य यथोद्देशमेव
शेषनिघातपरिभाषा अप्रवृत्तिरित्यर्थज्ञापकत्वे तत्सिद्धौ च सन्निपातपरिभाषाया अस्वरविधावप्रवृत्तिसिद्धि
रित्यन्योन्याश्रयात् एतेन यतोऽनाव इति सूत्रस्य शेषनिघातपरिभाषायाया यथोद्देशमेवाप्रवृत्तिरित्यत्र
ज्ञापकत्वं नस्यादित्यपास्तं यतो नाव इत्यत्र शब्दभिन्नस्य स्वरस्य व्यावृत्त्युदात्तत्व इत्यर्थः अन्यथा एकाक्षिरन स्वरितत्वा
न मा भूदिति शेषनिघातेन सर्वस्यानुदात्तत्वे उक्तसूत्रं व्यर्थमेव स्यात् आद्युदात्तत्वे कृते पि शेषनिघातेनानुदात्त
त्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वे च कृते शेषनिघातेन सर्वस्यानुदात्तत्वे भेद भवतीति विशेषाभा
वात् यतोऽनाव इति सूत्रं व्यर्थमेव स्यात् शेषनिघातपरिभाषायाया यथोद्देशमेवाप्रवृत्तौ तु ईदृ उदात्ताद
नुदात्तस्येत्यस्य निघातं प्रति असिद्धत्वेन न यतोऽनाव इति सूत्रारंभे इत्यस्य सत्वात् अनाव इति पर्युदासस्य विधेयं विना
नुपपन्नत्वात् व्यर्थ एवेव सूत्रसामर्थ्याच्च तस्मात् सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वेनैव सर्वस्य सिद्धौ शे

सि सु सन्निपातपरिभाषाया अयथोद्देशमेव हि ग्रहणमिति नियमकल्पनमप्रामाणिकमेव ॥ अत एव वार्त्तिकोक्तमप्यत्रैव
सूत्रे अग्निमनिपत्र संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादेव शेषसन्निपातं इत्युक्तं तस्मादुक्तमनोरमादिग्रन्था
२०३ नि शुद्धिकाः एवेति दिक् ॥ एकानो सुनक सुनः इत्यतः मध्यपसंज्ञकत्वा पूर्वसूत्रस्योदेतो ः ९ ता वत्सानामपा
कर्णौ उदयादपाकरणाद्ये स्वार्थः भावल सलोर्थे स्थे एट ह्रस्वत्विद्धि ऽ नमितानिष्पत्तौ सुन ९ ता कूरस्याबि
स्त्यैविस्तिन ९ ता यत्रुप्य आनदः स्थिपत्हो कस्थिति कल तुन दावेको घो दसो ॥ अव्ययीभावश्च अव्ययसं
ज्ञः स्यात् ॥ पूर्वं गणनं कर्मवं लुक् भुवत्स्वरोपचारयोः निर्देशोयं चेति लुक् यथा पाणि प्रपि अत्र व्ययात्सुप
इति सुपोलुक् मुखस्वरविरोधोयथा उपाग्निमुखः प्रापग्निमुखः मुखं स्वाङ्गमिति उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे राम
प्राप्ते नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इति निषेधः ॥ तत्र उपाग्नि अग्निसमीपे मुखं
यस्येति उपाग्निमुखः एतत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदे प्रकृतिस्वर एव ॥ सर्वमासत्वाद्येतो दानः विसर्गादि

शास्य सकार उपचारेणेति पूर्वाचार्यसंज्ञा तन्निर्देशो यथा · उपपयः कारः उपपयः कामः अत एकमिति समे आसे अ
नयायस्येति पर्युदासः परिगणनं किं उपाम्ययीयान परो गवस्येन चा समासमेत्रितस्येत्या पुद्गलात्वं अन्यथात्व
यथानांपणो गव ग्राव प्रतिषेधात्तन्न स्यात् उपाग्निकमित्याहो अथाप सर्वेनाम्नामिति अकचन् उपकुंभमनम
इत्यत्र अमर्दीर्घ इति सुम अन्यथा समपस्येति प्रतिषेधः स्यात् उपकुंभीभूतः अस्याप्यविधि यथानानुपसरम्या
त प्रतिषेधेन इदमवधेयं चानाव्ययीभावादिति विशेषणनिषेधाचेव लुक् स्यिङुः अतः इतमीत्य वानुनारपद
स्यापनु इत्येव न सत्वं अतो मुखः इति इत्तिरेव प्रयोजनं तत्र केचित् मुखर इदं इह एवमवधेमा वा प्रयोजनं स्या
त्तत्रैवायेक्ष्या नाव्ययाद व्ययीभावाद्येतीति भाष्यस्वारस्यात् अन्येतु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञावि
ज्ञानादेव मुखस्य इति इत्तिर्भविष्यतीति सर्वथापि सूत्रेऽस्मिन् इमनारभ्यं एवं तद्धितान्तेष्वादिसूत्रचतुष्टयमपि स्व
रादेर्हि तसिलादि तद्धितान्त भाष्ययं इत इत्यादिस्थार्थी अनेन ओ हादिकमासिंविहयातद्धितान्तेष्विति सूत्रार्थः

सि मु. संगृहीताः ऽन्यकारसंख्यास्ताः इत्यनेन अन्येऽन्तः इत्यस्य विधिनिषेधः प्रदेशे स्वेव शिष्टेरित्युक्तौ न तु सके पिसा
नः न च शिष्यत्वात्सामर्थ्ये रशसर्थत्वेनोपक्षयात् तस्मात्संख्यारंभ आवश्यकः तस्या महत्त्वे तु पूर्वाचार्य सं
204 मतत्वात् सु ऽन तु सकस्यान पुंसकभिन्नप्रकृतिकानित्यादि पंचय वचनान्युक्तसंज्ञानि ॥ ॥ राज्ञी राजानौ आर
राजानः राज्ञा नौ राजानौ प्राग्वदीर्घः अनपुंसकस्यपर्क सामनी विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावे संज्ञाविर
हान्न दीर्घः पर्युदासः किं न पुंसके विधिप्रतिषेधाभावाभ्यां पूर्वेण सेरापाप्ता संज्ञा यथा स्यात् तेन वनानी त्यो
दिसिद्धं न च नतारंभसामर्थ्यं रास्यादेशे चरितार्थत्वात् यद्यप्यतिरेषु एवास्य नयोऽन्तरो ऽसः अनंत
रस्य विधिर्वा निषेधो वेति तदभावात् अन्यथा सुट् स्त्रीपुंसयोरिति प्रतिपत्तिलाघवार्थं ब्रूयात् अन न
पुंसकस्येति वचनेपु कश्चिन्न समासो वा तत्सामर्थ्ये विप्रसाधुत्वं ज्ञाप्यते तेनाभ्रष्टमोऽजीप्यादि सिद्धं राम
अ समर्थ समासो वाक्यभेदेऽस्मिन् गौरवे तु न तेषः फलमुरव्यत्वात् ॥ ॥ नवेति विभाषा निषेधविकल्पयो

संतु ८ टंकारोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वसहे· प्रकामो निकामं भृशमतिशये· निकामं रामोऽगीः सरसकली
गर्भस्तुभगाः भूयइति पुनरर्थे भूयोऽपि नामाध्म साम्यगर्वे· सांप्रतमितिस्याद्ये रामा हृत्थ्य समस्तोऽहिति
गुरुणाबीयस्य यत्सांप्रतं· परमित्यतिकिंत्वर्थे वक्रविशेष· परमल्पविशेष साक्षादितिप्रत्यक्षेतत्स्वसाक्षा
दृष्टतां भूमाननं· व्यवधानरहितेऽपि यथा· साक्षात्कारता साचीतितिर्यगर्थे· काकुव्याकुलनासा वि
हसितास्फूर्जत्कपोलश्रिया· सत्यमित्यङ्गीकारे सत्यं मनोरमा रामा· सत्यरम्या विभूतय· मंक्षु त्वाशु
इति क्षेशे शीघ्रे सेवमा इति वर्थे अवश्यमिति निश्चये· अवश्यं याता रश्मि रन्तर मुक्षित्वापि विषयाः स
पद्यातिशेषे न त्वसत्पदिसमीपमानयेतां वलवद्धित्यतिशयेः वलवन्नुह्यमानेऽप्यायत्नीवमे हृदय· प्रा
दुराविरित्याकाशे· वपु· प्रादुर्भावादनु मितमिदंजन्मनिपुण· आविर्भूतप्राणाय समुमुक्षारवाक्षा
नकावामजले· आनिशंभिनत्ति· सत्यत्त्रज त्वसेन तं सखे सामैते· लवरामं तु स दैवमहोदधेः प्रजस्त्र

६२

सि·सु सम्पासमुपेकुशासम उभे त्रिरात्रे रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे: ॐमिति ब्रह्म स्वरं पञ्चीकारेच ॐ नमः सर्वभूतानि
ॐमित्युक्तवतोथशार्ङ्गिः राड्इतिव्याहृतवाच्यनभः भूर्भुवःस्वरिति पृथिव्यन्तरिक्षलोकयोः दक्षुंवीरविरस्यधा
205 मभवनस्वर्गभूर्भुवः स्वस्त्रयीहन्ममवत्रारोपरोा अथ मिमोवाहुवहृताम्पतत्ऽतिनिऽतिनितनरसाशे
क्षेप सुऽत्यतिकुत्सने हस्वः कोयं दृशाममन्त्राज्ञने कालामच्छाह्नमालोकुरितिभगवतो भैरवस्यार्घ्ययाभिः
स्वामृतिप्येऽसा क्वायन्नास्तुमलिलिकुमेस्यमरः मूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्त्रानाङ्क्रिकाः क्वायर्थैः
वः नागेतछुरिकास्येराटशानिछिन्नापसपद्धितैशः स्तुष्टप्रसंस्थायां येवर्तितेनवयहृदयेसुखुसेवं
धयोग्पाः ऊरलिकुत्सितेस्वदर्थयोः धिक्तस्यमेदमनस ऊकवेः कवित्वं ऽकेऽसेलिसिस्वशम्भोच्च ऽऽशीत राम·
वाहिरथे मिथु इति द्वाविपर्थे मिथु मैत्रेयेन विद्यागतिसमेतादिपर्थे वाप्यासेवेगतिविद्यागिवितालव
लधितस्फीतधून्या प्रकाशः कः भाजगिनिशे द्वैभाजकूपचति ऽन्वगिपानुकूल्ये विरायविररा

६१

आयचिरस्यायाश्चिरार्थकाः । अचिरं परं चिरं चिरेणाचिरादिति परं । चिराय रात्रिचरवीरचक्र[मा]कौतकं वैज्ञानिकपश्यतश्चिरा
न्तिनं चिररात्राय श्रुत्वा तन्तु युधिष्ठिरः । सुचरितपरिपाकात्त्वाप्तचिरस्य समागमः । चिरेणालब्धावत् भूमिमेनो
रथे । उदंच उस्मालुराचालुराश्चिरात् । अस्तमिति तिनिविनाशे राज्यमहाभिनिस्त्वरं आनुपूर्व्यानुपूर्व्ये । आनु
पूर्वकृतविपतीत्याह । वेगुस्तंतं मोयमिति केचित् । कस्वादिरयमनुमाने इति शाकटायनः । अत्र सद्दीतशी
घ्रसंप्रतिकयोः अत्र रेव । स्थाने इति युक्ते । तस्यार्थं गत्वा मेदं समरः । स्थाने सज्जाने ऽभि । वरमिति
ईषदुत्कर्षे । स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं बद्धो न सेवाञ्जलिः । दुष्टु इति निकृष्टार्थे । बलादिति हठार्थे ।
भिल्लाद्बलसरति बलात् ॥ इति हरयावां श्रुनासीरः । श्रुतं द्रोणं मे सचता पदुस्सा । अर्वाग्गमिन्नाचीने
श्रुदक्षु कृपके । वन्दिकन्न पसे । इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयं ॥ ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ यस्माद्
वनत्र यन्तो म पन्ते भिन्ने किवचन मेव तद्धितान्तः एको ऽप्यसंज्ञः स्यात् तत्र तान् । तद्धित इति किम् एकः

सि॰ सु॰ द्वोवहवः एवमनियतवचनत्वे नवमनत्रयानुपपत्तेः घशेषसंज्ञा किं औपगवः इहयदिपस्यामद्भुतस्योपगोः सर्वविभक्ति
संनिमित्तं किंतुविभक्तिविशेषपुरस्कारेणोवगतद्व्युत्पत्तिः तस्याव्ययसंज्ञायेयथा सर्वैकान्यकिंयत्तदः कालेदाइति
206 दाप्रत्ययस्यसप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्तमिति व्याख्यातेविनानानाइत्यादीनामव्ययसंज्ञा न स्यात् तदुपनोक
२ स्यापि द्वितीयाविभक्त्यैनपेक्षितत्वादिमव्याप्तिः दाक्षिणियादेतस्यापप्पाभिति अस्या एव निमित्तत्वेनाश्रय
णादितिव्याप्तिश्च एवं त्रलादीनामप्यव्ययत्वेन स्यात् न च पंचम्याद्यसिलस्तम्यात्रलितितेषामेके
वविभक्तिनिमित्तमितिवाच्यं इतरेभ्योपि दृश्यंत इति विभक्त्यंतरेप्यपि तद्विधानात् अथप्रश्रय मा २
त्रा सर्वविभक्तिकोपः तसिलादिषु सतित्र मयत्व मिति यत्तु लिंगसंख्यारहितत्वमव्ययत्वं नचात्री
आमाश्रयः लिंगसंख्यानन्वयस्य शब्दस्वभावाधीनत्वेन वारिकत्वाभावात् इत्युच्यते तदासम्यगेव राम
२ तासर्वविभक्तिकः वाव्ययः नचदधिमधु इत्यादावतिप्रसंगः विभक्त्यंतरस्यश्रूयमाणत्वात् इति तदाऽस्यो २
२ न्याश्रयः अव्ययमितिविभक्तिलोपः २

१५

निभ्यामिति वार्त्तिककारः ॥ सिद्धं तु पाठात् तसिलादयः प्राक् पाशपः शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः मान्तः
कृतोऽर्थः त्वसिवती नानाञाविति ॥ न च प्रातिपदिकेभ्यः स्यादि नाभिहितस्य यथाले प्रत्ययस्याः संग्रहः प्रकारवचने
यथाल् तस्यैव तत्र विधानात् स्वरादिपाठेन संग्रहस्तेषां परे मान्त इति चाम् सर्वसिन्निपादनवातियोगे पंचमा
हाभिः तेनैकदिक् तसि चेति विहितो द्वावपि गृह्येते कृतोऽर्थः कृत्वसुच् सुच् च स्यादेतत् कारकवि
धीनां वचनविधीनां च स्याद्विधिनैकवाक्यत्वात् अव्ययसुस्वादीनां प्रापि रेवं तु द्विटा कर्मत्वेकाद्य
भावेनातन्त्र दधेषु तत्ताद्विभक्तिविधायकवचनामस्व अमुष्य हृदिविरहाव सापि चतुर्षु अपवादाय
येषु चतीयन्ते अव्ययेभ्यः सर्वासामपि विभक्तीनां वचनत्रयं भवतीत्येकः सत्तानामेकवचन
मिति द्वितीयः प्रथमायाः वचनत्रयमनेकमिति तृतीयः एकवचनमेवेति चतुर्थः तत्राद्यपक्षेऽभ्युपमाह

ग्र १

सि॰सु॰ 207

अर्थे कृतालिङ्गः तेषु यथा यदि कर्मणि द्वितीयैव अविहिते प्रथमैव। एकत्वे एकवचनमेवेत्यादिरर्थनियमः यदि वा
कर्मण्येवेत्यादि प्रकृत्यर्थापेक्षो विभक्तिनियमः २। सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङां प्रसिद्धो निय
मस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वेति भाष्योक्तेः। तत्र तृतीयैव करणे नाद्योऽपि च करणे न द्वितीयेत्यनियम उक्तः तदाश्र
याया दास्सुप इति लोपविधानाज्ज्ञापकात् स्त्रीविशेषणात् सुप्सु मित्रसिद्धिः यदा तु द्विवचनाद्द्विवचनबहुवचने
इति सूत्रं एकत्वादेकस्मिन् इत्यपहाय। एकवचनमित्येक एवार्थः सूच्यते: एवं च कर्मणोऽपि द्वितीया न क
रणादौ द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनेन त्वेकत्व इति संज्ञानियमापेक्षो नियमः तत्राव्ययेभ्यः सर्व
विभक्तयः प्राप्नुवन्ति उक्तनियमव्यावर्त्यार्थान्तरस्यानन्वयाभावात् तत्र द्विभक्तिपुरस्सरो बाधकाभावात् त राम
दे एकवचनमिति सूत्रं नियमार्थं एकवचनस्य द्विवचनादेश्च प्राप्तौ एकवचनमेव भवतीति यद्वा कर्मणि प
वा द्वितीयेति समान्यापेक्षनियममाश्रित्य कर्मत्वाद्यभावे द्वितीयादेरप्राप्तौ एकवचनमिति सूत्रं वि

अर्थभेदः तस्य स्वार्थपूरत्वे एकवाक्यतया आवादिभ्यः कर्मादिष्वेकवचनं सिद्धमेवेति सूत्रसामर्थ्याद्द्व्यादिभ्य एव ल
सिद्धिः सिद्धं तेभ्योपि तदुत्पत्तिर्नाणार्थं च स्वार्थे एकवाक्यत्वं प्रदेशान्तरे पाठश्च तत्र सा द्वितीयापक्षे अथाद्वि
कर्मेत्यादेकर्मादिः सामान्यापेक्षं प्रत्ययनियमः प्रथमा प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमेन न कर्माद्याधिक्ये स्थले
एव तन्निषेधाद् द्व्यादिभ्यः प्रथमैव द्विवचनयोरित्यादिकं यथान्यासमेव एकत्वे एकवचनेन तु द्वित्वादेरिति सङ्ख्या
तीयापेक्षः प्रत्ययनियमपक्षः तदान्तरीयः अव्ययानां निसंख्यौ वाक्तेभ्यः प्रथमायाश्च वचनत्रयोत्पत्तावपि स्व
स्वार्थे संख्याभिन्नसंख्यायां तदनुपपत्तिरेवेन नियमविरोधाभावात् यदि तु द्वितीयापक्षे इत्यासकलविभक्त्योपकव
चनप्राप्तौ एकवचनमित्येकत्वविवक्षा प्रथममोपस्थिततत्वेन प्रथमैकवचनमेव तदा चतुर्थः पक्षं तु आद्यपक्ष
त्रये पचतिरूपमित्यादौ अतिव्याप्तिः प्रथमैकवचनं स्यादेव तत्र इष्टत्वात् प्रथमान्तदेव तदादिपदसमानाधिकर
णानुरोधात् तदान्यायविभक्त्यन्तरस्यापि प्रसङ्गात् पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यादावपि द्विवचनाद्युत्पत्तौ

५५

सि॰ कु॰ ॥ प्रयोजनाभावात् त्वान्तादेवङ्कित्वाद्युपपत्त्यधिसत्वात् अतोत्र पक्षस्त्वसिद्धान्तइति कश्चेजन्तः मान्तएजन्तश्च यः कृत्
तद्धितमव्ययसंज्ञं स्यात् स्वादुंकारं भुङ्क्ते वक्षे रायः स्वादुमिराणमुलः तुमर्थे सेऽसेनिवचेः सेप्रत्ययः इह यास्मेजन्तेन
२०४ कृतं विशेष्यते न तदन्तविधिः न तदन्तं पक्षः यदि तु कृदन्तात तदन्तविधिं इत्वा कृदन्तमिष्यते नमेजन्तेन विशेष्यते तदा कृ
दन्तेजान्तेषु ऊँ तत्र तदमव्ययसंज्ञं स्यादिति पूर्वपक्षः संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणात तदन्तग्रहणाभावेपि प्रयोजने स
ति नामाव्ययसंज्ञा पाणिनिवचनात् तदन्तविधिः अन्वर्थसंज्ञाबलाद्वा केवलप्रत्ययस्य प्रयोगानर्हस्य वचनान्ना
वचनावैचैदित्व पक्षिविधगमनानुपपत्तेः सन्निधेधायोगात् अन्वाद्यपक्षे कारयाच की(?)प्रामन्तस्य संज्ञा न
स्यात् लिङ्गः लिङ्गादेशाभावेन लक्षणप्रतिपत्तिलिङ्गेत्वसंज्ञत्वेपि मान्तत्वाभावात् आमश्च कृत्संज्ञत्वाभावात् सत्प राम
क्ष रादिषु आम इतिपाठे नासिद्धेः अथतत्रतद्धितस्येव आमो ग्रहणं तत्तद्धितत्वात्स्वाद्युत्पत्तावपि आम इति सू
त्रेणालुक्सिद्धेः नवतलेरायस्यानुवृत्तिः प्रयोजनाभावात् नचनरवादेरपिलुगापत्तिः सत्याकारकादि

५५

स्यादि शब्देन गणास्सूत्रस्याप्यस्य हृदयमानीतत्वात् तत्पुरुषस्याविपरीतत्वे नरशब्दपूर्वपदाधिकरणेन संबध्येत
नरशब्दस्यायोग्यत्वात्तस्य पूर्वत्वमिति प्रत्येकमालोच्य स्यपरिनिमाआप्रवृत्तिः यद्वानरहृदिनिरागत्वं स्त्राकारानुकर
णात्तस्य नरः तस्य पूर्वत्वमिति वा अनुगतपाठात् अनुक्तिः यत्पुरुषत्वानिनेनालरतत्वमपनिवृत्तिर्वियोगात्मपर्यहतत्त्वेन
नाशिनिरूपेसाधिते तदुपेयप्रतिपत्त्यर्थमिति न्यायमाश्रितोपयविरोधः स्वाभाव्येनेतास्त्रुत्रमेव वाक्यप्रसिद्धेः स्या
त् सभायामास्वलाभितुक्तेऽपिपरिगताः पूर्वाः कवयश्च स्वसमानीये पण्डितादिभिरेव सहसमासतो न
नु संकरेणाः एवं गवांसपंक्तोर्थावलिः अत्पोत्यानामिमिनिर्य हूपितादृश्यते तस्मात्प्रथमवाक्यार्थला
भोनास्यप्रयोजनं स्यान्नस्वांतर्थस्य च नत्वमपि लोकात्सिद्धं भूयः सहचरितयोरप्यर्थयोर्गवां वास
जातीयांतरसंबन्धेनेसमपि सत्वपाठत्वादिगुणास हृशानपिहित्वास्याने साम्यपुरस्कारेणैव परस्प
रापेक्षादृश्यते न यथावलोकतः सिद्धमिति ॥ ॥ उत्तरानपरः ॥ अवशिष्टास्थानीयाः गणसंप्रसंगावस्थायां

सि.ष्ठ.
209

मेवपरः स्यात् रहितिप्रत्याहारः अरहितित्रिंशतः संज्ञाः आंतरतम्यात् अकारस्थानीयोरपरः लृकारस्थानीय
स्तु लपर इतिव्यवस्था ऋकारेपुंडलवल्कारः प्राच ऋकाल्लृस्थानीयोयोरितिव्याचष्टे यत्तु प्राच आचरलाधि
तिविग्रहे उश्च उलश्च अचोरितिविग्रहेवा द्वंद्वे इत्लभः विरूपाणामपिसमानार्थानामेकशेषविधानादिति तच्च
सूत्रस्य अरशब्दस्योभयपरत्वप्रदर्शनपरेवाक्ये अरलृवर्णयोः परस्परग्राहकत्वस्यानभिमतत्वात् यासामाना
थेकत्वाभावात् शब्दस्वरूपमात्रपरत्वात् समाहारसमूहयोरविशेषादितिवार्तिके सर्वैः स्पष्टमेव व्याख्यानात् अस्य
२ थाभिधित्वरर्णरपरराद्यप्रत्याहारव्यपेक्षेशेषापत्तेः हेवाक्यार्थद्वयं भवति उश्चानपरत्वविशिष्टोऽणविधीयत
इत्येकः अरणामरसाविधप्रसंगेऽणोविधिनियमः स च रपर इति वाक्यभेदेन परत्वविधिरिति द्वितीयः अस्थानीय
मात्रमनूद्य तस्य रपरत्वविधिरिति तृतीयः वसंगावस्थायामेवपरत्वं विधीयत इति चतुर्थः तत्राद्येऽत्यंवचन राम
व्यक्तिः षष्ठीनिर्दिष्टमात्रस्य भुवनादेशोंतरतमः स्यात् अवर्णस्यत्वरणरपर इति तत्रेभुनासौ सेपूर्णा

इत्यर्थमुपजीव्यतन्महत्त्वात्तद्विरोधेनाऽव्ययवहारे चातिर्जरादिशब्दानां स्थानिवत्त्वस्य वोच्यत्वात्॥ अत एवोदे
श्य पूर्वस्येत्याद्येकदेशत्यादिकं पदार्थैकदेशे स्यकारादेर्विशेषणतान्यत्र तस्यैवसागमकस्यानादेशः प्रक्रियादशायां
मजागमकानामागमकानादेशाभ्यवहितस्यानुचितत्वात्॥ स्थानिवद्भावेन स्थानिवद्भावकार्यग्रहणस्यानिर्दि-
नस्येति न्यायबाधः॥ अस्तु वा भाष्योक्तरीत्योक्तसूत्रनिष्प्रभावाचतिकानिर्दिश्यमानस्येति परिभाषा सावरहि
रेगपरेगाधिकारे त्यादीनां बाधिकेति न दोषः॥ न चैतस्य स्थानित्वबोधनेपि जरादूपस्यागस्य स्थानित्वबाधक
त्वाद्युपजीव्यविरोधस्य दुर्वचत्वात्॥ वार्तिकमते जराशब्दान्तस्येवागस्य स्थानित्वं व्यपदेशिवद्भावेन केवल
जराशब्दस्यापादेशाश्लिष्टिरितिसिद्धान्ताच्च॥ सर्वनिर्जरादिशब्दान्तर्गतजराशब्दस्यागत्वाभावेपि तस्य स्था
नित्वाशास्त्रादुपजीव्यविरोधाभावस्य सुवचत्वात्॥ उक्तहेतोरेवादेशविशेषणत्वं त्वियानंतरमेवतद्धनिष्पत्तिरि
तिसिद्धान्तात्॥ अतोऽम्पस्यादेः परस्येति तदुभयमारंभसामर्थ्यादस्य बाधकं॥ अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेनतस्य

७८

सिद्ध० सूत्रविरोधात्समुच्चयः एवं चाते चादिना सूत्रप्रतिपत्त्यर्थं आगुणाद्यैरपि रोधः यत्र वदति इको गुणवृद्धी इति वद
ये योगः परोपस्थापक एवाहः रहस्यात्स्त्रेश्व निर्द्धारि । तत्संबंधविशेषाभावश्चात्स्थाने शब्देनयुज्यते स्थाने इति
२१० सप्तम्यन्तपदं तत्रोपतिष्ठत इति स्थानेयोगोऽस्या इतिविग्रहः एवं मलोपस्य ङि ओमाङ्गात्वमीति स्थाने तद
न्तमः प्रसक्तानां मध्ये सदृशतम आदेशः स्यात् तत्र स्थानतो यथा सुध्युपास्य मध्वरि धात्रंशः
लाकृति इकारादीनां तुल्यस्थाना यादयः यथा संख्यपरेणा विरोधादेतन्न स्थानेः देवतोः श्रीशौश इत्यादिक
मप्युदाहार्यं अर्थतो यथा वातंडप्युवतिः वातंडाभ्य पत्ये यत्र लुविह्वयामिति लुक् शार्ङ्गरवादित्वात् ङी
न् वातंडश्चासौ जासौ युवति चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समासः पुंवत्कर्मधारये ति पुंवद्भावात् देश
वातंड्यशब्दस्यापत्यवाचिनो पत्यवाचक एव वातंड्यशब्दआदेशः गुणतो यथा पाकः त्यागः चजोः इति कुत्वे राम
ऽल्पप्राणस्याघोषस्य चकारस्य घोषस्य नादवतो महाप्राणस्य झकारस्य च यथा कतता दशावेवक

७८

१२० कारणकौ प्रमाणानोयथा· अमुअम अमून अद सो मे रिति विहित उकारो ऽक्रस्वस्य ऊत्तो दीर्घस्य दीर्घः पुनः स्था
नग्रहणात्स्योपि वाक्यार्थः ताल्वादिस्थाने यो न रत मः तत्र प्रयुक्तोन्तर्यः वानिति यावत् प्रसक्तानां मध्ये सस्था
नित तदुक्तं· यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय इति· नचैवं ताल्वोष्ठाताद्दशात्सोष्माणोतरोप्य
कारेण गकारभेदेन म ग्रहणस्य मानत्वात् स्थानमात्रप्रयुक्तं सादृश्यं विवृतायां सादृश्यादीशं यानैस्या प्रसक्तया २८
तद्वद्वर्णार्थस्य तमग्रहणस्यानुपयोगात् तेन वाग्व्यहितिस्यादे सोष्माणः सोष्माण इति द्वितीयानां नादवतो
नादवन्तश्चतुर्थानां प्रसक्तो तमग्रहणात्तुभयवेन चतुर्थाभवन्ति· वर्गे च वर्गेषु प्रथमानां घोषो सो
ष्माणावनुनासिकोन्यः इति पठ्यते च अविशारगोन्यानेषां सोष्मत्वात् शादयस्तु उष्माणः सस्थाने न द्वि
तीया हकारेणाच चतुर्था इति शिक्षोक्तं इत्यभूतलिहरो ततीया हशवसाः एवं घादीनां सस्थानाः यथा तेनु
ष्माणां द्वितीया अपीत्यर्थः फकारस्य सस्थानं ऊष्मा नास्ति तस्मात्स्य विशेषणं ऊष्मत्वबलाञ्चय हकारेण

स० सु० चतुर्थो इति यथा हकारस्य भ्रमाह एवं गते पीत्यर्थं हीति ह्रस्वः नन्वेवं ह्रस्व उपह इमोहे ओकारी ईदृग्मात्रस्य यत्तास्थाने
नादेशो व इत्यस्मात् अर्द्धमात्रस्य इकोऽप्रसिद्धेः एतेन इधात्रपधुपास्य इत्यादौ मात्रस्य मात्रिकद्विमात्रिक
211 योरूपद्वयोरपरास्यादिमादेशो कात्यप्रपाठो अपाठस्य लोके वेदयोरप्रसिद्धत्वात् स्यादेतत् संहितापा
पाठे अंतरतमे इति सप्तम्यन्तमेव छिद्यताम् अप्रदीपनुवर्त्तते अंतरतमे स्थानिनि निमित्ते उपसंहर्त्तव्ये
ति सूत्रार्थे तेन अकः सवर्णे इत्यत्र विधेयस्य अंतरतमे स्थानिनि निमित्ते उपसंहार्ये वक्ष्यसिद्धे स्थानशब्द
स्य सम्बन्धीकतया विधेयप्रातियोगिकस्य अंतरतमस्य स्वलाभात् प्रथमातद्धे इपक्षे तु वाक्यार्थी ?पत्र र्द्दे
तोरितस्थानि निर्द्देशः कर्त्तव्यः स्यात् एव इत्यनुष्टुभो नु एतन्मात्रस्य वा आदेशः स्यात् नितान्तरतमनियमो राम
नुस्च इति वाक्यार्थो आदेशस्यान्तरतमे स्थानिनि ओकारो काररूप उपसंहारासिद्धेः अत्र भाष्यस्व
रसी आदेशान्तरतमस्थानीया इति सम्बन्धे करत्वानामेव यरा स्यान्नतु दीर्घाणां अर्द्धमात्रिकस्यपा

॰कण्ठ्यानुक्त्वो ऽस्य इति मते सिद्धं तथा चव कुत्र स्थानि शास्त्रे तालव्या वे कारश्चवर्गो विकारै कारौ यकारः शकार इति
शब्दं॰ष्ठो ऽपध्माय इति च। मूर्धन्या भिन्नो वर्गो षौ रो शिरो ऽस्याभ्यामुपगाधः उकारः पवर्गो ॰दौ तो ऽपध्मानीयश्च ॰
स्था इति हृत्पि स्थान शेषं ॰स्यो ऽपध्मायो ऽतिरिक्ताख्ये पाठः उकारस्तु एव स्थमा गतान्तिहात्येतत्पर्थः स्वच्छार्थ येदं स्तु
समाधानं ना तरमप्याहवार्णिककारः ह्यो ऽशेति उकारभूय स्थानेऽस्यच्चयः अत्रुन्ना ज्ञास्य वर्गो ऽस्य स्ताद्भुमात्राति वर्णा
वर्गीयो ऽतिरिति पक्षे मतस्य ग्रामादिषु भूय साध्य पदेशादपि इकारोकारा वादेशो ऽपीति प्रकरा सस्य मरा स्थापि मिति।
सम प्रति भाग पदेशोपच्छमे स्थित तत्र मूर्धन्य क्रम समाधानं द्वयमेव गतिः॥ अत्र स्थाने योगा योगो ह्यस्याहस्य
शेष्यापि त्याद च भूमार्थे अनेक संवेध परलयासे भाव्यमाने ति यावत् अयोगेति हेतु एव निर्दुष्टि संवेध यवि
शेषाश्च स्थान प्रयुक्त संवेध परावोध्या स्थानं प्रसंगः दर्भा रागा स्थाने शरैः प्रसारितव्या मतिवत् अस्मै
र्भूः समीपानं तरो वेमि संज्ञायेत स्थाने उद्गातायेत्यर्थः सामीप्यादिनिष्पत्ति योगेतिकिं उकुपध्याया गोहः

सि॰ कौ॰
212

शास इदङ्हलोः शास्तेर्मा भूत् । अन्यथा निसंज्ञायां स्थाने) गाहि शासेः स्थाने धातुमात्रस्योपधाया इत्त्वे सतो स्था
नो यद्वा स्थाने योगे विशेषणं पूर्वपदे समभ्याहतीय याबाय हुब्रीहिः निपातनाद् इत्युगेल्वंवाः भवगोः हः शास इत्या
दावति प्रसंगः अनित्यम प्रसङ्गो नियमार्थमेव परिभाषाश्रयणे उपधासन्निधाने नावयववाचकषष्ठीत्व निराशा
तं कोत्सा विरहात् मार्गप्रश्नेवा मदक्षिणा इत्युक्तेरशामी गौर्पि देशोपि मार्गो दृश्यस्य लक्षणतदुपस्थिते भाव्य इ
नहुवाहुः लक्षणानुरोधादेतत्संगतत्वात्स्थानिपदादेशा इति ज्ञापकाच्च इह स्थले स्थानेयोगत्वव्याख्यानसंभवान्तायमे
तदर्थः किंतु षष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणा तामेव स्थानेन युज्यते न तु मतीयमानमपि इति उच्यते निर्दिश्यमानस्य
देशा भवंतीति तेन जराया जरसेमाहै जराशब्दं तद्यदंतद्वयवस्य जराशब्दस्य सर्वादेशो - - - - य
तु जराशब्दो जरसधश्वास्य षष्ठ्यर्थभूतजराशब्दनिर्दिष्टमेव स्थानित्वं बोध्यते न तु निर्जराद्विशब्दानकस्यास्य षष्ठ राम
ष्ठ्यर्थविभावात् नवा तदंतपरिभाषया सोपि षष्ठ्यर्थसंबंधो धीदाने इतिवाच्य उराष्ट्राद् सू पांगस्य स्थाने

पिंडा नामिन्यादे शेरभ्रं हसि व हुल मिति शिलोपेन स्यात्त्या तिपदी कोंनत्वा भावात् वहेहलिहः स्पष्ट सुमो मकारस्या
नुस्वारेण स्यात्: अपदांतत्वात्: आदि ग्रहणानु दस्या पदादिरिति व्याख्याने नु आख्याइ त्यादेर्दीर्घः ॥ सिद्धाः स्या
त्: वहेलिहः स्पनुस्वारेण स्यात्: अतिशयितः सखायो यांतानि अपि सखीनि सृस्त शाकलानि: अत्र सखुर्
सखुर्द्वावितिरीत्वं हुद्वुः स्यात्: न च गोराण्वातद्भावः गोतात्वेपि तत्सहने: अस्थि दधीत्यादिवत्: एवंब्रह्मराणि
मादे अंगस्य नांतत्वाभावात्सर्वनाम स्थाने चेति दीर्घो न स्यात्: तस्मात्सर्वांतपदत्: सादुः अत्र वार्तिकं अं
त्यात्सर्वोमस्ते रन्तःसंयोगसे योगादिलोपार्थं: मघ्नः मघवान्: भैदित्ते अंतिनिषद्वानत्वे: तस्मात्सिद्धत्वात्कृतत्वे: प
शो त्ति नैरऊलोमिनुमः: तस्य हुत्वा त्स्याद्द्वः पदत्वे अनिदिता मिति अनुषंगलोपेन स्यात्: अनुषंग इति नकार
स्योपधायाः प्रांचांसंज्ञा: न च स्कोरिति नलोपेन कारस्योपधात्वाद्द्वयोपदेशमिवाच्यं ते प्रति सलोपस्यासिद्ध
त्वात्: बहूनां समैवायेसमुदाय स्येव संयोग संज्ञेति पदेन सकार स्य संयोगादिलोपो मा भूत् एवं मघ ॥ क्षाम

सि सु

213

ङः क्वथ्यमित्यादिवोध्यं भर्जिमर्थो च्चः । ओणादिसूर्योमिदिमनुवर्तनेः । भर्जिभर्जने । औणादिके अस्मिन् इकमागमः । भरुजा
भिर्च शब्देभ्यो रिः । औणादिक इ प्रत्ययः ईमागमः निपातनात् सिद्धं । दुर्जि वार्तिकमप्यत्र व्याख्यानमिदं अग्न्यादिषु
भरुजाशब्दस्याकारादिष्वपमीश्विशब्दस्य पाठात् मरुरिणामामीश्विः मरीश्विरिमितिनृपाधोंनरः इ च इ स्तुस्वा
देशे आदिरिष्यात इत्यादेशः कस्येन कर्मधारयः निधारणे सप्तमी जातौ व कत्वं आदिवपमानेषु कस्येषु मध्ये स्वभ्रो
वस्मात् हशब्द मतिकान्ते अहिकुलं विद्य गुः आगिरिः अमित्र संख्य स्तरांत रमस्य कस्य स्याभावे एकदेश शमा
दृपेन प्रसक्त पारिवर्तीय रायोर्निरासार्थमेतत् वार्तिककारस्त्वाह सिद्धमेङः सस्थानत्वादेदो अन्तरभूयस्त्वा
दिति अयमर्थः शब्दपरविप्रतिषेधादेङः रूपभागो नरनमो इ उ वर्णावेव न थाव अवेके यरः विप्रतिषे
धपरं कार्यमिति नायं नियमो लक्ष्णयोर्विप्रतिषेधे परं भवतीति किंतु एककलक्षणाविहितयोरपि कार्य राम
योर्विप्रतिषेधे परशब्दविषयत्वात्परं कार्यं भवतीति विवादपर्थं आश्रीयते इति पद्य एकारः पूर्वरूपस्य

रयः इत्संज्ञकौ ककार टकारौ बाधंते यो स्संज्ञेश्वः तेन आर्द्धधातुकस्य इलादेरित्यत्र ठकारात् हादि शब्दस्योपस्थिति:
इकारादि इति बहुव्रीहौ इकार आदि यस्येति विग्रहः स्यात् नेन तदन्तमपरिभाषया न तस्य इत्वादेशे सिद्धे तत्
अनागमकानां सागमका आदेशा भवंतीति एषेत्या यतेति इत्यत्र याइत्यस्य आइत्यादेश: नचथा घेतोट
काधित्येवास्तु संज्ञायाः संज्ञिप्रत्यायकत्वमात्रेणास्वरूपकार्यानन्वयात् इति वाच्यं आलुमारुचोटस्येक इत्यादाव
तिव्रसंगात् इत्संज्ञधातुदेशविशेषस्यापलक्षणात् तेन इत्संज्ञकस्य योदेशस्तत्रावस्थितो टकारककारौ इत्संज्ञे
आटश्च टकार: इकादेशस्य ककारश्च न तदर्थो तिन्नतोज: नच अडागमस्य लोपे भूत इत्यस्य अभू इत्यादेश: सचो
दात्तरत्वार्थे अल्लोपपरिभाषया अंगस्य अंतोदात्तत्वं स्यादिति वाच्यं अट् उदात्तश्चाय स्यादिति निपदं बहुव्री
हिणा उदात्तकाकादिरभू इत्यादेश इति व्याख्यानात् उदात्तपदस्य विशेषणत्वेपि सौत्रः परनिपातः नच आ
हिणा उदात्तकाकादिरभू इत्यादेशस्य ... स्याभेदेन बहुव्रीहियोगादिति वा
थाप्याः नादिनामित्यत्र डोज: उदात्तपदात्तु ... पि तेन सहभूय ...

सि॰सु॰ वां॰ तत्र च स्थस्यालस्यानानात्व स्थानिवद्भावाभिकस्तत्र अजादीनामटाभिक्रमिमादि॰ मिदचोन्त्यात्परः॥ अचां मध्ये यादृ
215 चपरो मित्स्यात् स्थाने योगस्य परष्ठ्येत्यस्यापवादः वनानियमः शास्त्रे नुड्डादिभ्यः अम् तुराह्ळि॰ न च पूर्वपदस्यापि
रक्षेयात्ताघकत्वानापत्तिः वाच्यसामान्यापेक्षितायां स्वाविषयेप्राप्ते सर्वबाधकत्वस्याभ्युपगमात् अन्यथा अभ्यो
मित्ववैयर्थ्यात् तदाह इतिविदेशेन मकारस्य श्रवणाद्यौचान्वनुपपत्तेः अच इति निर्द्धारणे षष्ठी जातावेकवचनं
नवा ऽवयति पञ्चम्यत्र अन्त्यादिति पञ्चम्यन्तसामानाधिकरण्यादिति वाच्यं शेमुचादीनामित्याद्यावेत्यस्या ऽचो सम
वेन एतद्ग्रहणे ऽलो ऽन्त्यपरिभाषाप्रसक्त्या मित्त्ववैयर्थ्यात् एवं चोत्पादवः यतोस्मिन्नस्यादिश्चिप्राचां इति रूप्य
वमेव व्याख्येया अतएव तत्राचः इति अस्त्रू पेचमेव किंतु थासीति सर्वथैव नुम्स्यादिति विवरीतं उक्ते एकदेशेन
स्यादिति नाघः वचनवैयर्थ्यात् नोत्स्पः अभ्यपावैपत्तेः परत्वसंभवात् प्रधानबाधापेक्षया गुणबाधस्यैव
कल्प्यितुमुचितत्वादिति सिद्धेरिति एतेन अदुंशवैकल्प्येपि प्रवृत्तिः स्यादितिपि निरस्तं अचो विशेष्यत्वाभा राम
देकल्प्ये ग्रहणानापत्तेरित्याहुः पूर्वसूत्रेहूतनिर्दिष्टस्यापि अंतयहणात्स्यानुवृत्तेर्मित्सर्वं विंतिः अमम कल्वेनुनाना

तात्पर्यात् अन्वर्थत्वाद् इः संप्रसारणमित्यादिवैयर्थ्यात् अनुष्ठानादेरज्ञातत्वाभावाच्च उभयसंज्ञापक्षेऽपि तदुप
स्थितत्वात् यथासंख्यप्रवृत्तेर्वर्णस्यैव संज्ञित्वात् इः इंयचक्रमे कर्णौरिष्ठदेकर्णौरिवाह्न पंचर्णासंज्ञापक्षे तु न यथास
ख्यं अनुवादे परिभाषानुपस्थानात् नवैयर्थ्यं स्थाने योगेऽपि न स्यादिति वाच्यं षष्ठीस्थाने योगेत्यस्यानुवर्त्तमानस्य
वाक्यपरत्वात् नतु अस्मिन् सिद्धं लुगप्यधिकारे वचनादिति यदा इति तु लोकिकन्यायेनात्रैव स्थानग्रहणमप्य
यातां संप्रसारणस्य तत्पञ्चतेत्यादिना तत्साविनयग्रहणात् अथवा कार्यकालपक्षे यणः संप्रसारणमिति भ
वतीति वाक्यार्थात्रानुवादत्वं इति यथासंख्यपरिभाषोपस्थितौ तत्र हल्स्व वर्णः संज्ञी स एव संप्रसार
णस्याभावाद्धुपतिष्ठते: अथवा लौकिकन्यायसिद्ध स्वस्थानक्रमेण संबंधोऽनुवादेऽपि हल्म इति
सूत्रप्रामित्यत्र हल इति दीर्घो न इव उ इति तपरकरणात् एवं पूर्व्वोकारस्यात्र संप्रसारणस्येति दीर्घो न नच
दीर्घोऽप्रसज्यात्र रितार्थस्य तपरत्वस्य भाष्यमानेऽपुकार: सर्व्वेषामाह करणस्य कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यं

७६

का॰सु नाकार्थः सन्नीति पदे ऽरनानड्भ्यः संप्रसारणौ ऽस्य प्रवृत्त भाविन्युहरणाद्या पदान्तरे तु अन्तरङ्ग इति निहापदं नवासु
215 युवोऽन्यत्र यु वहृतानो ऊठ्‌ः संप्रसारणासेहाया संप्रसारणाद्ये निःश्राकारादेः पूर्वरूपापत्तिः संप्रसारणात्पूर्वत्वे
समानो गयहणामिति कार्तिको ऽन्कः क्विन्निरूपितैया अङ्गसंज्ञा पाधानु मात्रे विभक्तिनिरूपिताया अङ्गसमासनू
पसमुदायविधानात्वात्‌ नाति तेन स्वचलत्वाश्च नाकार्थः सन्नीति पदे तु पूर्वे रूप प्रवलक्रे ऽरे वविरलात्‌ [illegible]
डीन इत्यादौ तु हल इति सूत्र सामर्थ्यात्‌ संप्रसारणानिमित्तस्यारेः शेषे दीर्घः वर्तान्सन्नीति पूर्वे पि अव्यक्तविधौ ऽस्या
निवृत्ता संभवात्‌ तदभावात्‌ सामर्थ्यात्‌ संप्रसारणादेशो कार्यत्र वृत्तेवाच्यत्वात्‌ ॥ अद्यतो रक्तौ [illegible]
स्यविहितो तस्य क्रमादाद्यताव यवो ऽत्र भविता यापयति न च चरेः सू॰ णापोः बहुव्रीहि शाल्यादि इत्या
दयति प्रसंग इति वाच्यं पुरस्तादपवादान्याये न स्थाने योगापवादस्यास्य प्राप्तस्य परत्वे समेनेन परत्वा वा राम
धातः परिभाषेयं पौर्वापर्य परिभाषायाः प्रकरणेन साहचर्यात्‌ यद्वा संज्ञेयमिति भाष्यं तथा हि रक्ता विनिकमेवा

ग्रकरणोपकरणमित्यभ्युपगमात् समस्तपदलोपपक्षेतु अडपेक्षायां नरंगत्वाभिधानं फलत्वमिति बोध्या द्वैरू
न संभवसमर्थमात्रं चेत्पत् सिद्धान्ते च विभाषायाम् असिद्धत्वादेव न फलत्वं ॥ इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्र
थमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टमाह्निकं ॥ ॥ इग्यणः संप्रसारणं । यणः स्थाने इग्भवतीति वृत्तिरूपो वाक्या
र्थो यणः स्थानिक इग्रूपो वर्णो वेत्युभयोः संप्रसारणसंज्ञं । ष्यङः संप्रसारणमित्यादिविधिस्थले वाक्यार्थ
स्य ग्रहणं । संप्रसारणाच्चेत्याद्यनुवादस्थले तु वर्णस्येति भेदः । इति शब्दानुष्टपे वाक्यार्थस्य संज्ञित्वे । तदन्ता
रंभे तु वाक्यस्यैव संज्ञा न चैतस्यैव विधेयत्वापत्तिः नाह इति वर्ण संप्रसारणमिति सामानाधिकरण्येन तदर्थ
स्यैव विधेयत्वात् ष्यङः संप्रसारणमित्यादौ चेदुङ्क्ताद्यपकस्य सामान्यापेक्षत्वकल्पनात् । न चैकवाक्य
वाक्यस्यार्थस्य वा संज्ञा ग्रहणस्य तु कथमिति वाच्यं तत्रापि एकशेषासरणमन्यतमाश्रयात् । न
चात्यमानाभावः विधेयानुवाद्यसमर्पक [illegible] नैर्देशस्य तथा नाह । तदुक्तं विभक्तिविशेष

सि.कु.
216

सं.

निर्देशात्क्ष्णापकमुभयसंप्रसारणस्येति हरिणात् पुरुकौ संप्रसारणसंज्ञायामलिंगभावं वर्णावाक्ययोः प्रविभागस्तथा
सूत्रएकस्मिन्नेवज्ञापयते तथाह्युक्तं वैयाकरणैः मन्यादिलक्षणाः एकशेषेण निर्देशोभाष्य एवसमर्थितः ते
नेहद्विधा शब्दांतरंसमर्थतंत्रेणच अर्थभेदाच्छब्दभेद इत्याद्यं वाच्यैकेनद्वितीयं यद्वावाक्यार्थ एवसंज्ञी अनुवा
देतुनिर्देशेनैववर्णोलक्षणाः अथवावर्णएवसंज्ञी विधिनिर्देशसूत्रेवाक्यार्थस्यसंज्ञाप्रयोगिणी यतिभा
ष्यः अथ अदुहितरामित्यत्र लकारस्थाने उत्तमपुरुषैकवचने इट् तस्ययणस्थानिकत्वेन संप्रसारणा
संज्ञायां हलः इति दीर्घापत्तिः तरपं प्रत्ययडितसोगत्वात् अत्राहुः यथासंख्यमुद्य यणस्थानिकस्यानिक ८८
स्यैवइकारस्यसंप्रसारणसंज्ञेति तथाहि वाक्यार्थसंज्ञीत्यपि पक्षे तस्योद्देश्यविधेययोः संसर्गरूपतथाय
थासंख्यपरिभाषोपस्थितेः यणः स्थाने इक् स्यात् यथासंख्यमित्येवं वाक्यार्थः स संप्रसारणसंज्ञस्या
दिति मतान्तरवाक्यार्थः न यात्र यणान्तरवाक्यार्थमुद्दिश्यापादित्वाभावात् भवतिप्रसंगः तस्यसंज्ञासंबंधमात्रे

विभाषासंज्ञा इतिशब्दस्योभयार्थत्वात् स्वपदार्थविपर्यासहेतु लोके हि गवादिशब्दा अर्थपराः इति कैयटो
न गोशिष्याहेशब्दणाः संपद्यते व्याकरणे तु स्वरूपं शब्दस्येति परिभाषणात्स्वरूपपरत्वमुत्सर्गः इति कैयटो
न तु अर्थपरत्वमिति विशेषः तस्मादर्शसंबात्र संज्ञासंज्ञीव नचतवेतरेवडनिपातार्थस्य निषेधमात्रस्य सं
ज्ञित्वापत्तिः विभाषाद्विक्तमासहीतिज्ञापकात् अन्यथा वङ्क्रीहाविशेषव सिद्धः इतिशब्दाभावे तु विभाषा
श्रेतिपाहो न वेति शब्दस्य वाच्यः स्यात् अर्थस्यासंज्ञात्वाद्यौ न्यत्र स्याभिपादिस्य लोपिवस्य मारारीता वेस्य
थो ह्यानः तथा हि उभयत्र विभाषामेतास्योपयोगो नान्यत्र विभाषापयदेन प्रतीयमान इति प्राप्ताविभा
षायां स्वरितभिन्नइत्यादिनाति त्यमात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदे तन्निषेधमात्रस्य विधेयत्वात् तस्मै भवतीत्यस्या
नुवादत्वात् विभाषोर्णोरित्यप्राप्तविभाषायां चओर्णुवीत्यत्र प्राप्तत्वात्सार्वधातुकमपिद्विति नित्याङित्वा
नुपलम्भात् ओर्णोति विशेषाहोतत्प्राभावांशस्य स्थितत्वावाभावांशमात्रस्य विधेयत्वात् विभाषा श्रुति

६२१

सि॰सु॰ रित्युभयत्र विभाषायां तु विधिमुखेन प्रवृत्तौ पित्त्वे च विकल्पः स्यात् किन्तु नयजादिवान्नित्यमेव संप्रसा
217 रणं स्यात् निषेधमुखेन प्रवृत्तौ तु कित्त्वे च विकल्पः स्यात् न तु पित्त्वे तत्र प्रसक्तिविरहात् उभयथा
प्रवृत्तौ तु वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् संज्ञारभेत्वभ्यनन्तकमवशान्नेति निषेधस्य प्रथमं किन्तु प्रवृ
त्तिः ततः किन्त्वकीति सर्वस्मिन्नलिटि एकरूप्यापत्ते सतिपक्षे भवतीति विधिमुखेनैव विकल्पः प्रवर्त्तत इ
ति नवैरूप्यं आद्यस्यैलोपपक्षे समुदाये सरूपलक्षणाद्रूपापत्त्यासमेनतत् व्यक्तिपक्षे तु विभाषाश्वेरित्यादेः
प्रतिलक्ष्यं भिन्नत्वात् क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तिः जलतराभेदेन वैरूप्याभावा
दित्यनालम्भं तथा च वार्त्तिकं अशिष्यो वा विदितत्वादिति अत एव देति॥ आद्यक्षिपक्षेपि प्रदेशे केवलन राम
वा श्वेरित्यादि पठनीयं अन्यथा न्यायार्थमप्यारम्भो सर्वस्यासस्तु विभाषा श्वेरोरित्यत्र प्रवर्त्तते प्रतिषेधानान्त
रलीयस्त्वात् श्वेरोर्गुणे वीप्सयापि प्रथमं लिटि निषेधस्य तस्य विकल्पः स्यात् इति व... विभाषे

स्विवप्रदेशेषु पठनीयं· संज्ञापूर्वोपि सन् यथमं निषेध इतो विकल्पः प्रवर्त्तत इत्याद्य शिलष्टराबाक्यभेदसत्वात्
अत्र भाष्यकृताप्योयङि· अचि विभाषेति वचनमप्राप्तविभाषास्तु पठितं· तत्र प्राप्तं न विशिष्टं ते· त्रिसूत्र्या याङ्गुप
पक्रमात्· प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संशयनिरुत्थीभूतविभाषारात्मेव सूत्रपाठत्वादत्र कोटित्रयस्यापि संभ
वाभावः तथाहि· गिरतेर्गत्यर्थत्वादप्रत्ययनिपतितत्वं ननु विभाषा प्रसक्तिरिति न प्राप्तविभाषावसरः नच यङि नित्य
नु वर्त्तनात् यङ्निमित्तस्य रेफस्य स्थाने लत्वमिति व्याख्यानात्तत्संभव इति वाच्यं· गिरतेर्नित्यं यङ्यत्र इति स्थि
ते ओयङि तस्य प्राप्तिसमये प्राप्तत्वाभावेन विभाषा प्राप्त्यभावात्· नच विभाषारंभसामर्थ्यात् यङ्·
लुक्पूर्वं गीङ्तिति प्रवर्त्तत इति विकल्प्यः· तथापि तु उभयत्र विभाषात्वस्य दुर्लभत्वात्· विभाषाया गिरतिनिगिल
तायां नेचरितार्थे तया ओयङि तस्य यङ्लुकः प्रागेव प्रवृत्तेरुभयोरसमानकालीनत्वात्· न च लत्वस्याऽ
सिद्धत्वात् द्वित्वात् पूर्वमेव लत्वमिति वाच्यं· अन्तर्भूतयङन्तपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वं प्राप्तिर्बहिर्भूतप्रत्ययापेक्ष
स्य लुकोऽसिद्धत्वात् द्वित्वाभावेन द्वित्वेऽप्यसिद्धमितयस्याऽप्रवृत्तेः· अत आहुः प्राप्तविभाषात्वं उक्तरीत्येव· अप्राप्त

सि·ह विषयाश्रितत्वे अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लत्वात्प्रागेव लुक् न च लुङ्विभक्त्यादेरपाययात्पूर्वमेव लत्वं स्यात् तस्य कार्यरू
पार्थोपस्थितेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात्प्रकृत्याभावे पूर्वत्रासिद्धत्वस्याऽप्रवृत्तेरिति वाच्यं इत्यादिस्विधिग्रहणा
218 न बहिरङ्गपरिभाषायाश्चानित्यत्वज्ञापनात् धर्मिग्राहकमानेन लुक इव तदुपस्थितौ नासमासप्रत्ययादी
नामपि ज्ञापकत्वसिद्धेश्च ननु तथापि निजेभिन अव इत्यत्र लत्वं दुर्लभं अङः परत्वाभावात् प्रत्ययेन तदन्तस्य
च न लुमतेति निषेधात् न च लत्वं स्यादङ्गाधिकारबहिर्भावाच्चास्तु तत्र हीति वाच्यं अङ्गाधिकारबहिर्भूतं वाऽवस्थ
ज्ञानामङ्गस्य यत्कार्यं प्राप्नोति तत्र भवतीत्यर्थात् तत्कथमुभयत्र विभाषासंभव इति चेन्न यथा गच्छ्रो
पाश्रयेऽतः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावसंभवात् सर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद्भावस्य तस्य दोषः संयोगा
दिलोपत्वात्वेक्ष्विति निषेधात् न च तथापि तदुभयत्र विभाषानुपपत्तिः योऽजङ्ग्रहणस्यापि ज्ञाभिभाषोऽपि राम
स्याऽसिद्धत्वान्नापि प्रतिषेध इति वाच्यं न मन्ने इत्यत्र नेति योगविभागात् यद्वा योगे योगेन नासिद्धः किंतु

स्तत्वस्यापि सत्त्वे तन्निमित्तकस्य तद्योजनादेः प्रवृत्तेः नच तत्रातिदेशसंख्या शंकतोपि नाकोज्ञा अत्र तु सार्वधातुकत्वाभावा
दिडागम प्रवृत्त्यर्थं नरपेक्षा वरूपकत्वमिति वाच्यं अंशान्तरे उपजीव्योपजीवकभावस्याऽप्रयोजकत्वात् प्रत्ययमात्रादे
तुल्यवादेल्यवादेशस्य स्वतो कत्वादित्वाभावात् तत्र एकोप्युपदेशप्रवृत्त्यभावः इति कत्वादित्वार्थमप्यतिदेशानुसा
नास्तीति चेत् विशेषशास्त्रयापलाप्रवर्त्तनाप्रवृत्तेर्तैव रूपमाराध्यात् नचैवं किंत्वमपि न लभ्यते इति वाच्यं अनेकां
तपक्षेऽनवकाशानाभ्यासा[illegible]ऽच्त्वाभावात् एकान्तपक्षेप्येतरंगत्वात् [illegible] मेव लोपात् आदेशकाले तद्दर्शनधात्
अत एव तल्यपीति निषेधः संगच्छते अन्यथा कित्वाभावादेव ईत्वाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यात् इदमेव विशेषातिदेशोपि ज्ञा
पकं अन्यथा सामान्यातिदेशे विशेषस्यानतिदेशात् इडभ्यासे कित्वातिदेशो न स्यात् किं त्वपि ह्युक्ता सामान्यस्य
न धर्मः नह्युक्ता सेड्निष्ठाकिता प्रतिषेधात् अत एवं शेषायां भूतवद्भ्रमस्येल्लुङः एवातिदेशो भूतसामान्येन तस्य
विहितत्वात् ननु भूतविशेषविहितयोर्लङ्लिटोरिति सिद्धान्तः मात्र [illegible] अनल्विधावितिनिषेध एव विशेषा
तिदेशज्ञापकः इत्याहुः यत्तु भूतोदस्येन क इत्यादौ विसर्गलोपनियतो व्यापकं यद्दूतत्वं हन्वचनयोर्निषेधेन त

सि॰ लु
219

रित्वार्थो ऽनत्वविधावितिनिषेध इति · तच्चिंत्यं विसर्गत्वयत्वापेक्षया अद्रुत्वहरत्वे न विशेषधर्माविति तत्र सकारे त्वविशे
षातिदेशं विनानुपपत्तेः नच ऽद्रुत्वहरत्वे सामान्यधर्मौ विसर्गत्वयकारत्वावच्छिन्नासकलवर्णाव्याप्तिवृत्तित्वे सति
तदितिरिक्तावृत्तित्वात् विसर्गत्वयत्वे तु विशेषधर्मौ अद्रुत्वहरत्वावच्छिन्नेयो विसर्गयकारातिरिक्तवर्णावृत्तिवृत्ति
त्वेताभावप्रतियोगिभिन्नोन्यैवम् · नह्यत्र तद्रूपावच्छिन्नतयाव्याप्तिविषयीभूतेताभावाप्रतियोगित्वरूपसामान्यत्वं त
द्रूपावच्छिन्नवृत्तिविशिष्टव्याप्तिनिरूपिताभावप्रतियोगित्वरूपं च विशेषत्वं विवक्षितं मानाभावात् · किंत्वतिदेशवाक्ये वाति
प्रकृतधर्मावच्छेदकत्वे सामान्यत्वं · आत्मराव दृश्चिकन्तानि यवर्णितव्यमित्यादौ तथैव बोधात् · तथा च विसर्गत्वस्य का
र इति पर्यवसितातिदेशवाक्ये विसर्गत्वादेरेव तथात्वात् · अद्रुत्वादेर्नातिदेशः स्थानित्वादेशत्वाभ्यां सङ्केतग्रहणेना
मनुगमेपि अतिदेशवाक्यानां स्थान्यादेशभेदेन भिन्नत्वात् · यत्तु किंच रुत्वासामान्यधर्मो न भवतीति · तन्न न रुत्वासिद्धि राम
पनेन किलार्थाणि निषेधेपि ककारस्य हल्संज्ञाया अनिषेधात् · अन्यथा तत्र नेकारस्याव्यरोपपत्तेः न च कावयोर्येवाति

हि॰ स्थानवद्भावश्चानिर्देशेन विधीयमानकार्यविनिगमकाभावादेव सर्वस्य सिद्धेः तद्बाधित्वात् अलोन्त्यस्येत्यनेनान्त्यस्य विधीयते
तस्याऽऽदेः परस्य अनेकाल्शित्सर्वस्य पवादो अनेकालित्सर्वस्य डिच्चेत्यपवाद इति वक्ष्यमाणत्वादिति॰ उक्तरीत्यान्यापेक्षत्व अने
कालत्वशित्त्वादेशोऽप्यस्यादेशस्तस्याऽऽदिर्विवक्षार्थेऽवयवमात्र प्रतियोगिकत्वनिषेधेऽपि पुनर्न्यायसिद्धस्य सर्वप्रति
योगिकत्वस्यानुवधानमावश्यकं अतो लाघवात्सर्वस्येत्येव युक्तं॥ ॥इति श्रीसिद्धान्ततत्त्वसुधानिधौ प्रथमस्याध्या
यस्य प्रथमे पादे समाप्तमाह्निकं॥ ॥स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ॰ आदेशः स्थानिनान्तर्लभ्यवर्तते परकीयेऽचधर्मवर्त्त त
यतीति यावत्॰ कार्यभावेक्षिके न सादृश्यात्मत्वादनात्॰ कार्यभावाक्षेपकत्वं प्रतियोगित्वनिमित्तत्वोभयरूपं॰ केन का
भ्यामिमतो हेकिम॰ आदेशोऽङ्गकार्यं लभते इत्याये त्यात्तो हेतुडे॰ आदेशोऽङ्गस्य दीर्घ एव न्याय्यं तीतिविवेकः उपदेशग्रह
णिव्यतिरेक प्रयोजक व्यतिरेक प्रतियोगीधर्मश्चेत्स्यादलोऽसाधारणो न भवतीत्यर्थः॰ ननु इत्यायेत्यत्र स्थानि
९४ नकारस्यैलरूपत्वात्स्थानिवत्त्वेन स्यादिति चेन्न अत्राहि आदेशस्यस्थानाभावप्रयुक्तं॰ सुपि चेत्येतत्प्राप्त्यभावः
तस्यार्थः आनि [illegible]नुसारः सुत्वं च यद्यपि एकाररूपेऽल्लिवर्तते तथापि अलोऽसाधारणं न भवति भ्यामिमतो हे

६१

220

सि सु

समुदाय एव सुप्त्वस्य पर्याप्त्या अल्मात्रवृत्तित्वाभावात् ननु लघिति कवर्गा इति चेत् तथापि [illegible] ताहशवर्णाशि
ष्ठुश्वेति चेन्न अल्त्वपर्याप्त्यधिकरणतावायाः सुप्त्वपर्याप्त्यधिकरणतावत्त्वस्य तत्पर्याप्तेः [illegible]त्वात् नहि यत्र सुप्त्वपर्या
प्त्यधिकरणताभ्यामादिसमुदाये तत्राल्त्वपर्याप्त्यधिकरणता अल्त्वस्य प्रत्येक -- मात्वात् ननु दीर्घत्वे
यञादिविप्रत्ययत्वात् तथापि स्थानिवत्त्वं न स्यात् मेवं अत एव स्थानिसंबंधित्वे नतो अलोविशेषितत्वात् न च
उपदेशस्य यजादित्वव्यतिरिक्त प्रयुक्त उपदेशप्रवृत्तिव्यतिरेकः तस्य स्वत एव यजादित्वात् एतेनादृशितामम स्
ति मिथ्यारोसदाशिष्य सार्वधातुके इती आगमो [illegible]स्यात् उपदेशप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयोज्यव्यतिरेकप्रति
योगिनः सार्वधातुकत्वस्य उक्तात्मात्रवृत्तित्वाभावात् वलादित्वस्य च तामाधादेशे स्वाभाविकत्वात् न चावि
शेषादादेशसंबंधिनो प्यल आश्रयणे उक्तनिषेधः स्यादिति वाच्यं अतिदेशेन सहैकवाक्यतामापन्नस्य प्रति राम
षेधस्यातिदेशाकांक्षितप्रदेशेष्वप्रवृत्तेः अथ एव गुरुवद् गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसंग्रहाणा
अतिदेशोच्छिष्टभोजनादिप्राप्तिनिषेधो अतिदेशप्राप्तविषये उच्छिष्टभोजनादौ प्रवर्तते न तूपदेशप्राप्ते गुरुपुत्रेषु

भविता · इदम इश् · इन : अत्र हलंत्यमितीत्संज्ञायां प्रत्ययत्वस्यानपेक्षणात्सर्वादेशत्वं विनापि शित्वासिद्धेः अनेकालग्रह
णं अ एवा इत्यनेकार्थमिति प्रागुक्तं · यत्तु इश्शसेशिशिनिशित्उदाहरणं तच्चिंत्यं · सर्वादेशत्वव्यतिरेकेणाशित्वस्ये
वासिद्धेः सर्वादेशत्वे हि स्थानिवद्भावेन प्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययैकदेशस्य प्रत्ययत्वाभावेन तदादेशस्य प्रत्ययत्वानुपपत्तेः
ततो लशक्वतद्धिते इतीत्संज्ञा ततो लोपः अनेकाल्त्वसंपादनेन वाकारस्य चरितार्थत्वात् · तत्र एकाल्त्वेपि न स
र्वादेशत्वक्षतिः उपजीव्यविरोधात् · तस्मादनेनकालत्वादेवात्र सर्वादेशः नचैवं इत्यादावप्यनेकाल्त्वोक्त्वासिद्धो
शिड्ग्रहणवैयर्थ्यं नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनार्थत्वात् · तेनघ्व उत् · सर्वेणाहृ इत्यादौ नासर्वादेशत्वं
अनेकान्ता अनुबंधा इतिपक्षेतु नोक्तज्ञापनमफलं · शिड्ग्रहणंतु घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च इत्यत्र लोप इति
हेर्लोपस्य सर्वादेशत्वसंपत्त्यर्थं · संज्ञायाः कृतस्य शित्वस्य तत्रानुपयोगेन संज्ञाप्रयोगकल्पनात् · दधु
ध्यादिक्ववत् · वार्तिकमतेतु नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्येवसिद्धं · नचानभ्यासविकारे इति पर्युदासः · भज्ञाभिप्रा

८०

२२१

सि॰ सु॰

द्रवत्वभावरूपस्यैवविकारस्योपादानात् · लोपस्यापितथात्वात् · अतएवलोपागमवर्णविकारज्ञ इतिपस्पशायांभा
ष्यंसंगच्छते · द्वित्वापरोवर्णविकारनाशाविति च दृषोदरादिषु सूत्रेकैयटः · यत्तु श्रकोनपरोपि उपदेशावस्थायामेवां
तवंगाद्यसंज्ञा · उच्चारितप्रध्वंसिनां स्मर्यमाणानामेवानुबंधानां कार्यनिर्वाहकत्वमितिसिद्धान्तात् · तथाच तत्रोत्
इत्यादेरस्यप्रवृत्तौवेलायामेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वप्रसंग इत्युक्तज्ञापनस्यवैयर्थ्यं · एतत्तांशिदुहरास्यनबहुश
ईश्वर इत्यादीनामपिसर्वादेशत्वानापत्ति · तत्रस्वेलोपप्रसक्तेः · धकारोच्चारणसामर्थ्यात् · नचसर्वादेशेकृतेपिप्र
योजनाभावाद्धकारस्य इत्संज्ञानापत्तिरितिहरदत्तोक्तदोषप्रसंग · लोपस्यैवप्रयोजनत्वात् · नचोच्चारणवैय
र्थ्यं सर्वादेशत्वसंवादेनसार्थक्यात् · तस्मादेतत्सूत्रभाष्यकृतोरभिप्रायश्चिंत्य इति · तच्चिंत्यं · स्मर्यमाणैरेवानु
बंधैः · कार्यान्तरस्येवानेकाल्त्वस्यापिप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् · यदपि नानेकाल्त्वशिदिति पठित्वा · अंतस्यादेशोभि
चानुबंधानुसंधानादेवानिमेषेसर्वस्यैवादेशकामकर्त्तामिति तदपि नन्यंचं · प्रतिपत्तिगौरवस्य दुर्वारत्वात् · तथा राम

८०

...स्य इत्यादौ वृद्धेरभावः स्यात् । अन्यथा तु तथा सति अनेकाल्शित्सर्वस्येति तस्य तस्मादित्युत्तरस्येति तस्य बाधः स्या
त् । परत्वात् । तत्र च आङो यमहनः अपवादत्वात् अत्र नलोपः इति तदेव । तत्र च आसो शादेशापत्तिरिति च इति । अपरे तु नेदं
मुक्तं । कुशस्यामानि इत्यत्र तस्य चस्य निष्ठान्तादेशः इति तस्य च ग्रहणात् पूर्वस्येति तस्य ग्रहणं तावदपि सर्व
स्य परस्य चेति संदेहावर्त्तकत्वात् । तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषाप्रवृत्तेः बाधकाभावात् । सर्वस्येत्यनेन एकदेश
मात्रप्रतियोगिकत्वं तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेन तु सर्वप्रतियोगिकत्वं मात्रम् इति विषयभेदे न विरोधाभावः । त
स्मिन्निति तस्मादिति च सूत्रयोर्विषये सर्वस्येति तस्य चरितार्थत्वाद्विरहस्तु । जरया जरसः अक्षेभ्यो हि तस्मि
न्निति परस्य पदानां तालतु मित्यादि च तस्मादिति तस्य प्रवृत्तेः स्मृताः । तत्र दक्षिणं अक्षाभ्य अङ्गादितरस्य तत्र तस्मादि
त्युत्तरस्येत्यस्यानुपस्थानेऽप्यचाम् । सर्वस्य च तस्य च जसादेशे शि नि वाक्यार्थद्वयोरपि तदादेशः स्यात् । द्वयोर
पि स्थानित्वनिर्णये संदेहाभावात् तस्मादिति तस्य प्रवृत्तेरुद्घरत्वात् । विषयभेदोऽप्युपपन्नः । अत्र हादेशे तदेशस्य
विषयसद्भावात् प्रवृत्तेनोऽनेन सह सर्वस्येति तस्य विरोधो ह्येव प्रथमा वाविकलस्यादेशे तस्य प्रवृत्तमान

222

सिद्ध·

भ्युपगमात्प्रथमांशेन सह सर्वस्यैवादेशस्य पृथक्शेषस्थानेपेक्षितत्वात्· तत्तदेकवाक्यत्वापन्नस्य प्रथमांशस्य
विशिष्टबाधात्सर्वस्येत्यनेन बाधेपि पुनः स्थानेऽन्त्यस्यैव प्राप्ते इति शिष्टवाक्यं· नानुङ्· ऋत इद्धातोरित्यादौ द्वितीयांशविष
याभावात्तत्र प्रवृत्ते चरितार्थस्य तस्यैकवाक्यतापन्नद्वितीयांशबाधोऽनन्तरं स्यात् अन्त्यांशप्रवृत्तौ मानाभावात्·
एतेन सः इत्यादिविषये सर्वस्यादेशस्य चरितार्थ्याभावो भावनमप्यपास्तं· तदेकवाक्यतापन्नद्वितीयांशानिमु
क्तस्थलं अत्र सोऽपीत्यादौ चरितार्थतायाः स्पष्टत्वात्· केवलस्य तस्यादिन्युत्तरस्य सर्वस्यापनेन समा
वेशेऽपि हानाभावात् तद्धि शिष्टद्वितीयांशानिमुक्तविषये प्रवृत्तैव प्रकृतदोषानिर्वाहात्· तस्मादिदमुत्तर
स्यादेरित्यस्यासौ प्रदेशाभावः इति प्राञ्च उच्यते· एवं सत्यादेशोऽयं शः सर्वस्येत्यनर्थकं स्यात् परत्वात्तु·
तत श्रेष्ठोऽपि शित्यादेशः अकारमात्रस्य स्यात्· सर्वस्येत्यस्याजादौ तरसिपादौ अस्य तयहोर्लोप इत्यादौ
चरितार्थत्वात्॥ ॥अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ ॥अनेकालादेशः शित्प्रत्ययान्तः सर्वस्य स्यात्· अनेन भू

राम

च स्याऽनङ्· नचैवं तातङोऽप्यंत्यादेशत्वापत्तिः अनेकाल्त्वात् ङित्· नचैकव्यनङ्गादि ङुच्चरितार्थस्यास्य तातङ्ङि· परत्वादनेकाल्
शित्सर्वस्येत्यनेन बाधात्· नचोत्सर्गापवादयोः कथं विप्रतिषेध इति वाच्यं· ङरात्माह्वङ्कि प्रतिषेधार्थत्वेन ङित्वोपपत्त्या
तत्रैतस्य चरितार्थत्वेन बाध्यत्वात् नचसर्वादेशत्वे विनाप्यसम्पत्त्याभावात् गुणाद्यङ्कि प्रतिषेधार्थत्वेन ङित्सर्वस्य प्राप्तमंत्रे
वस्य वर्णत्वं· तथा चान्योन्याश्रयत्वमिति वाच्यं· इत्संज्ञत्वेनेत्वं तात् इत्यादेशो कर्तव्ये ङित्· नित्यत्वात्स्य गुणाद्यङ्कि प्रतिषेधार्थत्वस्य नि
त्यत्वात्· आदेः परस्य॥ ॥पंचमीनिर्देशेन यद्विहितं तदादेरलोबोध्यं· ईद्यतः· तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते· तेन
आकारस्य ईकारः· आसीनः· द्विगता· आपो द्वीपं· अनुवर्त्या· प्रथामितकारः पथा मितकारः· समासेन तः· द्वन्द्वप
सोऽभ्य इति द्वादिभ्यः परस्याऽपराद्धस्यविधीयमानं इत्वं दाहेरकारस्यास्तिं स्यादेतत्· तस्मादित्युत्तरस्येतिसूत्रे उत्तर
शब्दस्यादेः परस्येत्यत्र परशब्दस्य च ग्रहणेगौरवात् तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्येव न्यासोऽस्तु· तत्र आदेरिति पृथग्वाक्यं
उत्तरस्येत्यनुवर्तते सा च षष्ठी स्थानेयोगा अनुवादे परिभाषानुपस्थाने पि स्थाने इत्यस्यानुपस्थाऽन्यत्र फलाभा
वात् हलानत्वाभावात्· तथा च पंचमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरस्य संबंधि· उत्तरस्य स्थाने विधीयमानमादेर्बोध्यमिति

स॰ मु॰

223

मयेकवाक्यतयाऽर्थः वाक्यभेदस्तामर्थ्यागान्तुः हादिभ्य इत्यादौ द्वितीयांशे विकल्पेऽपि प्रथमवाक्यार्थमात्रस्य प्रवृत्तिः नच
वाक्यभेदे मानाभावः उक्तस्यादेरिप समासानिर्देशस्यमानत्वात् अन्यथा उक्तरादेरित्येवावक्ष्यत् नचैवं प्रथमांश
ल विकल्पे स[illegible] द्वितीयांशस्यापि स्वांते वैलाप्र इत्यापत्तौ निमित्ति ते इत्यत्र सकारान्तस्याङः उक्तमस्यलो
पः स्यादिति विधाने भयेवभेवमभूयात् त्वभूयास्मत्यादेरुक्तमादेकारादेर्लोपः स्यान्नत्वलोपपरिभाषया तस्य
स्य मकारस्येति वाच्यं द्वितीयवाक्यार्थबोधकाले प्रथमवाक्यार्थबोधस्यानपयात् त्यागे मानाभावेन प्रथमा
शविकल्पस्यतस्य इत्यनुपपत्तेः प्रत्यासत्त्या पूर्ववाक्य प्रातितस्येवादेशस्य ग्रहणाच्च तथा च न स्मात्सपुनूरस्ये
ति सूत्र एव भ्यादेरिति पदमधिकं पाद्यं भ्यादेः परस्येति चत्याऽप्रभितस्यापत्त्यर्थः नचानेकाल् शित्सर्वस्येति
सूत्रात्सर्वेमेवोक्तस्यास्तोऽस्त्विति वाच्यं निर्दिश्यमानस्यानुवृत्यनापत्तेः उक्तरीत्या तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये राम
ति सूत्रान्नादनुवृत्तिरिति वैषम्यं नचतस्याप्यत्रैवापकर्षोऽस्त्विति वाच्यं तथापि पदि चेत्यादिसाहचर्येण तस्य प्र
मीपंचमीनिर्देशेऽषष्ठीनिर्दिष्टयोः पूर्वपरयोः स्थानेकार्यबोधप्रमितपर्यं प्रसंगात् सार्वधातुकार्द्धधातुकयोगा

स्यादेतत् तत्स्थानापन्नस्य द्वंद्वमित्यभ्युदयत्नाये नैव गतार्थत्वादिदं सूत्रमनारभ्यं अत एव नीवारे व्रीहिधर्मा
अवघातादयः प्रवर्त्तन्ते नैवं व्रीहित्वस्यैव नीवारेषु व्रीह्यादिपदानामपूर्वसाधनत्वारोपकतयापूर्वसाधनत्वान्नीवारा
देतास्त्रदृष्टावपि आदेशो घमहनरध्यात्मनेपदस्य हंसि स्वरूपमात्रविषयकत्वाभावादादेशोऽप्रयोगात् स्व
रूपेण सिद्धस्यैव परिभाषितत्वात्। अन्यथा तरोहिपादावपि प्रसङ्गात्। स्यादेतत् अहस्थापकादेवगता
र्थं सूत्रं युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्रानादेशग्रहणेन आदेशः स्थानिवदित्यस्य अहणाज्ञापितमिति सूत्रे आतिदेशिकनि
मित्तनैव विभक्तिरूपग्रहणेन वाऽनल्विधावित्यादिविशेषस्य ज्ञापयितुं शक्यत्वात्। अत एव अविशेषेणोत्तरत्राप्यनाश्रयेरा
१८ न स्थानिवत्त्वेपि स्थानिवत्सिद्धिरिति सत्यं उत्तरसूत्रे स्थानिपदादेशपदस्यावश्यकतया योगविभागेन तत्सम्भवा
ऽर्थस्यैवानुसारेण गौरवात्। अनल्विधाविति पदस्य स्वार्थं उत्तरसूत्रे तृतीयविग्रहायानुष्टुपार्थं च फलेऽल्समुदाये
चक्षुर्मात्रत्वात्। स्यादेतत् विभक्तिशास्त्रमुपदेशरूपता तात्पर्यकार्यातिदेशभेदाः स्युः। इत्येवमेव च

सिद्ध· दित्स्वत्परांगवत्स्यादिति क्रमेण · एवं च तस्मिन्निति निमित्तातिदेशः · यद्यपि ब्राह्मणादेरकार्योऽतिरापातिदेशः स्येभोज
नास्ति निमित्तस्य ब्रह्मणत्वादेः क्रियादावतिदेशोऽशक्यः · तथाप्येवं वक्ष्यति प्रश्नेषु गातं ङि· माहिन सन्ते अतिदि
225 श्यते · किन्तु प्रक्रियाणां तमेव सन्ध्याय यथात्मनेपदं प्रवर्तयतीति तावता निमित्तातिदेशव्यवहारः · नन्वेवं कार्यातिदे
श एवेति वाच्यं निर्दिश्यते प्रातिपदिकार्थस्य तत्र लक्षणासम्भवात् प्रसंगात् · निमित्तातिदेशे तु क्रमिरेव सन्नावहितोऽप्यात्मनेपदप्रयो
जक इति क्रमोरथात्मनेपदनिमित्तो इति नियमाभेदः · फलोपहितनिमित्तस्यैव तत्र प्रयोजकत्वात् · शास्त्रातिदेशः क
मवत्कर्मणोऽप्यकर्मकः पाक्षिकः · प्रपदे नाम अन्यपदार्थवदिति · एकस्मिन्नादित्वात्तत्त्वप्रकारकव्यवहारे गतिरिद्वेना नामैवेरेवका
धनित्तुः · तथा च प्राचः · आद्यन्तवदेकस्मिन् निमित्तं एवं च तस्मिन्निति · रूपातिदेशस्तु स्वं रूपमिति · सोऽयं शब्दस्थाने
कोऽयं शब्दस्य विधानात् तत्त्वाभातिदेशः लुग्वा मातेति मतेः परांगवत्स्वरे इति यथा दिवो दुह तमर्थं भोजनमित्यादिवो
दुहतिरिति समुदाये व्यामिश्रित निपातप्रश्नेः · कार्यातिदेशो गोमोक्षादिर्यादिः · तदेवं चोत्तमातिदेशः कार्यातिदेशो राम·

नस्यात् धातोः परे --- विति द्विधा नात् न च विकरणात्परो रेफः तथापि ककारस्थानिकादेशाः परत्वानुपपत्तेः नव्यप
त्वव्यवहितत्वाद्धातोरेतो इत्यादिसिद्धेः इत्यस्यात् इत्यादिलेनुरोः स्यपीत्यव धातोस्तां कार्यः इत्येव सुपि तत्त्वात्स्य सुपि सुध
नुः सु इत्यादेर्यथा स्यात् गीर्धुर्धुरित्यादौ मा भूत् अभक्तत्वे प्यय दोषः तद्वदवच्च नापवाद बाधिकपूर्वभागस्यापि
पदान्तत्वात् पदादित्वपक्षे तु रुत्वम् अकत्वात्परो नत्वं किं तु नाकल्पिरिपत्र विसर्गापत्तिः न दुष्टं भाष्ये कल्पिपदं संघात
भक्तो सो नोत्सहते व्यवस्य पदान्ततां बाधितुमिति न कल्पवादादिन् इत्यादि रेफ इत्यत्र यत्तु तस्य कल्पि रादेस्यावयवो
न तु कल्पमात्रस्य तथा च कल्पवादे परे विधिव मान्तापदसंज्ञा तत्तद्विवचनादेकान्तस्य भवतीति विसर्गः स्यात् पद्यते यो नो
नेतिव्युत्पन्नाभाष्ये एवेति भावय स्यात् कल्पवादे पूर्वतो व्यवस्थितस्यापि रेफस्य तदवयवत्वाभावात् तयोः पौर्वापर्य
सत्त्वाद्वा तत्र न त्वाव यवभूतस्य पदान्तत्वविधाकत्वानुपपत्तेः कल्पपदं संघातनिपात कल्पपदं सर्वेषु यत्तदनाक
त्विति सिद्धस्य यो वयवः भावय संघातः कल्पि शब्द इत्यर्थः इति व्याख्येयं तस्मादेतदर्थमपुक्तनियमत्राणम्यः गी
र्येति इत्यत्राचः कर्मणि परकीति स्वरात् उपदेशे इत्यत्र व्याख्यानान्निर्बाधः पादादित्व परत्वे नो यानाह कर्ममकारः परादा

सि.स.
225

वकारलोपश्चोत्वं च रूपसिद्धिश्च स्तु पथाकस्य च विमिते व्यवस्थाऽभ्यासलोपोऽभ्यस्तस्य हस्वो दीर्घत्वं चेति । तथाहि । कर्णो
ष्णोऽ इत्यत्राऽोल्लोपः स्यात् । नचोपदेशग्रहणानुवृत्तिः । चिनोतीत्येकवचने अकारलोपाभावेऽपि आङ्कुरोऽनयष्टा उ
कारस्य गुणे परत्वे रूपे यासिद्धावपि । विधिनुतः सम्पूतस्यानुपपत्तेः । आर्द्धधातुकोपदेशे यदाकारान्तं तस्मिन् प्रत्यर्थे तु न दे
शः । यकारोऽहारेत्यत्र णलः औत्वं स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यनेन दोषः । नचादेः परस्येति वचनाद्रेफस्य औ
त्वापत्तिः । णल इत्यनेन प्रयोगसमवायि ककारव्यक्तिविशेषस्य आकारोऽन्तादेशो परस्यादेशप्रवृत्तेः । सरेफस्य त्व
नुमीयमानस्यनादेशः । भाष्ये तु प्रत्याप्य प्रत्यायकयोरभेदविवक्षया षष्ठीनिर्दिष्टस्यैव ग्रहणत्वात् अकारमात्रस्य
च रेफेणाव्यवधानात् । यदि तु प्रत्ययस्यापि लिङ्ग इति विशेषेण न तु न स्यादापत्तिः कारयतीत्यत्र आदन्तत्वात् पुक् स्यात्
अचीकरदित्यत्र लोपश्च स्तु पथायाः प्रतिकस्यान स्यात् । रफस्यपठितत्वा हकारस्यापत्यासेत्तानुपपत्तेः । आसा रिते गादे
नित्यत्वाद्गुलो रपरत्वे च हलोऽनन्तरा संयोगनिषेधः स्यात् । इत्यप्रवृत्ती वाऽरेफान्तदीर्घः स्यात् इति व्यवस्था हेर्ल राम
पं उभयोरपि परादित्वात् । वृश्चे इत्यादौ हलां विशेषेण स्यात् । अभ्यासानन्यवधानात् । माहिरात्मनेपदस्यरित्यत्र

दंतग्रहणात् इवर्णांतस्य स्थाने यो ऽणात् तस्य परत्वं · न त्वेतीति वाच्यं · कर्त्तास्मादेतेन हि सिद्धेः अंगस्येति वक्ष्य अत्र सेऽडलिङ्प
संहारात् अवर्णस्यैव गुणविधानात् तस्य च अदंतत्वाभावात् · न च व्यपदेशिवद्भावः अर्थवत्त्वाभावात् · तस्मादेक
देशस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं मातुरित्यादौ अत उदित्यस्य प्रतिषेधः इति चेन्न · एकोदेशोवयवयोरेवस्थानित्वात्
अवस्थानित्वस्य सत्वात् · अत एव स्थानिभेदादादेशभेदो माभूदिति तत्रैकथग्रहणं · अत एव लोके देवदत्तस्य यो
देवदत्तायाः पुत्र इत्युभाभ्यां व्यपदेशः मातुरित्यत्र रपरत्वेपि संयोगाभावात् रात्सस्येति सलोपे रेफस्य विसर्जनी
येच रूपसिद्धेः न चैवं मातुः करोतीत्यत्र इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वापत्तिः कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रया पाठेन
एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य तत्र परस्य विसर्गस्य षत्वेन भवतीति ज्ञापितत्वात् · इदमत्रावधेयं सर्वत्रात्
त इत्यनुवृत्तौ अयं अर्थः · आदिरित्यनुवृत्तौ परादिः उभयाननुवृत्तौ त्वभक्त इति संभवति यद्यपि रपर इत्यत्रान्य
पदार्थप्राधान्यं तथापि विधेयत्वेन रेफस्य प्राधान्यात् तस्यैवोक्तत्वं विशेषणाभिधानं बोध्यं · न च समप्रसार्यमानस्य
वा रोरपरत्वविधानात् · रपमात्रस्य कथं परत्वमर्थशंकेति वाच्यं तृतीयपक्षमाश्रित्येत्युपपत्तेः त्र्यंबकमित्यादि सिद्धेश्च ·

सि सु
२२१

अभक्तेर्दीर्घत्वं यथाभ्यस्वरहलादिशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः अपवाद्याभ्यस्याभेति गीः परित्वं दीर्घेण स्यात् धातो
रेफान्तत्वाभावात् रेफवकारान्तस्य पदस्येति व्याख्याने अग्निर्वायुरित्यादावतिप्रसंगात् न च रेफवकारान्तस्य पद
स्यैको धातोरित्यर्थः श्रियग्रामणीः श्रियसेनानिरित्यादावतिप्रसंगात् निजेर्भिल्पत्त इत्यत्र यो दाङ्गिनिकत्वं न स्या
त् २ यत्र इत्यस्याऽवयवव्यपदेशात्वात् न चैवमानन्तर्यं च्छा स्वजेर्भिल्पत इत्यत्रापि प्राप्नोति यदि यङन्तेनायं विशेष्यते
यदा यत्र इति पञ्चमी स्यात् तेन दानदोषः गीर्धीरो पूर्व्यते स्वयमेवापत्राव कर्तृपर्कीति स्वरेण स्यात् रेफेणाव्यवधानात्
स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्ययमपि न दोषः हतेनमा हि [illegible] स्थानामादि रूपाणाः स्या
ह्यादेरेन सार्वधातुक इति स्वरोपि व्याप्त्यात् च तेते इत्यादौ हलादिशेषे ताव रेफत्वं निवृत्तिर्न स्यात् अभ्यासावयवस्या
नादेर्हल्ग्रहणाद्विधानात् नाकृतेनार्थेत्य इत्यादौ यस्मात्सुत्रि ढुंढि स्वादिस्तुवंतेचरेफान्तस्य पदस्याच्छर्गाः स्यात्
नकरतीमिरत इति च न स्यात् किरतीत्यत्र न च ने हिनि त्यत्वात्पूर्वं विकरणाः आगंत्वनित्यं अतो विकरणोत्तरास्य राम
प्याक्षः स्तोति त्वस्येति द्विवचनेनुद्वयोरपि नित्यात्वापरत्वाद्द्वित्वे रेफस्याऽभक्तेत्यादाश्रवयवत्वाभावाद्विकरणो

मेवाऽऽतां रपरत्वं संपन्नास्थानेतोंतरतमो ऽर् आर् इत्येवतो ऽकारस्यादेशो भवतः ननु प्रमाणतो ऽन्तरतमो वेडे चीरति
न दोषः नन्वेवमादेशस्यानेकाल्त्वात्सर्वादेशः स्यादिति चेन्न अस्थानीयत्वोपजीवकेन रपरत्वेनोपजीव्यविरोधिनः
सर्वादेशत्वस्य प्रवृत्त्यभावात् तथा च सर्वत्र तत्रैवोर्मिकं सर्वादेशप्रसंगश्चानेकाल्त्वात् न वानेकाल्त्वस्य तदाश्रय
त्वाद्वर्णादेशस्याविघातादिति अत एव हातांकिं अकृऽलोप आनङ् अनङ् ऋङ् रिङ् एषां रपरत्वं माभूत् सोधा
तकिरित्यत्र तु धातुरकङ् चेति ङ्यादकारस्य ऽ अकङ् पेतव्यसेय इत्यत्र छे लेपो कडुहृति अकारलोपेः होता
पोतारावित्यत्र आनङ् गौह्वहूरत्यानङ् कर्ता इत्यत्र अरुङ् शानीतित्यङ् माशीयतीत्यत्र रीङ् न इति रिङ् क्रियते इत्यत्र
रिङ् शयग्लिङ्क्षु नच ढ्रलोपे परत्व प्रसक्तो अकारलोपविधिवैयर्थ्यं नतातोपि तादृश्यानुपसिद्धेरिति वाच्यं साम
र्थ्योद्दलोपविधिवाधित्वात्सर्वादेशत्वप्रसंगात् न च होतापोतारावित्यत्र रपरत्वेपि न हानिः संयोगान्तलोपसंभवा
दिति वाच्यं तस्याऽसिद्धत्वान्नलोपाद्युपपत्तेरिति केयटः यत्नु संयोगान्तलोपेवराः प्रतिबोधः नवाऽदलोलो

१

सि.सु. पाक्षिकत्वप्रसङ्गेन तावद्रेफलोपप्रसंगस्यैव नास्ति नापि बहिरंगजसत्त्वात्वादिति पदे उत्तरपदनिमित्तकस्यान्तरंगे
संयोगान्तलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वात् नकाररेफयोः अवतोस्मादिति पदे एव भाष्यतात्पर्यमित्याहुः नन्वसंयो
227 गान्तलोपस्य संयोगपदोभयसंज्ञापेक्षत्वात् नचोत्तरपदत्वापेक्षयां पदसंज्ञापेक्षत्वमानलोपीति वाच्यं तस्य समा
सावयवमात्रस्यापेक्षितत्वात् समासश्च रमभागस्याजादेस्तु पिक्वापि पदसंज्ञानंगीकारात् क्रोतुंभेपि तथैव निरा
त्तत्वात् एवं उत्तरकारादीनामपि अकारान्ताररपरत्वे स्यादिति दिक् स्यादेतत् तद्रूपद्रूप्याहोरपात्वेन स्यात् अस्मा
त्स्थानिकत्वाभावात् तस्यैतदवस्येव तत्स्थानित्वेनाश्रयणात् नचैकः पूर्वपरयोरिति नेनोभयतः अवयवभेदस्य स
मुदायस्यानिर्दिष्टत्वात्परस्परापेक्षयोरवयवयोरेव समुदायत्वाद् एकादेशस्थानीयत्वमस्त्वित्यादि वाच्यं आनङोपि र राम
परत्वप्रसंगात् अवयवस्य तत्राप्रधानत्वात् आकारान्तस्योभयस्थानिकस्यैव आतान्तरस्वरूपस्यापि पाल
स्यदुर्वारत्वात् तदुक्तं अवयवग्रहणात्सिद्धमिति च प्रत्येकेषां न प्रतिषेध इति न च उरण्रपरत्वग्रहणात् वर्णग्रहणात्

मात्रेह्रस्वमात्रस्य दीर्घस्य स्थाने नादर्शसेऽङ् · एवं प्रसंगात् · वृद्धिस्थले तु पूर्वोक्तरीत्या वृद्धिमात्रस्य कृत्स्वातरत्वस्याभा
भाद्दीर्घान्तरतम्याद्येभयत्रापि त्रिविधवृद्धिप्रसंगे कार द्वार इत्यादिसिद्धावपि एदे एवोऽपि सन्ध्याकाय: काव:
द्वाप: द्वाव इत्यादेरनिष्टस्यापि प्रसंगात् · स्यादेतत् · पूर्वसूत्रे अन्तरतमार्थमेवेतयोरंतर्यै: संत्रयेयोग्यान्या
०त्र दग्धरथवत्तिभाष्यवार्तिककृद्भ्यामुक्तावाद्ड् वृ एवायं पक्ष: · तथाहि · एकस्यांतरमात्रमात्र कृतिर्नाहि
त्र परस्याप्यंतरतमत्वादेशा नाश्रि · यतोऽनुरूपप्रतिसंबंधिराहित्यरूपधर्मेणोवांतरतम्यनिर्वाह: · नहि
चतुर्विधमेवांतर्यमिति नियम: · मुनित्रयानुक्ते: प्रत्युत सोऽपकरण: सोऽप्यात्राइति भाष्योक्तेस्वीकारात् · संप्रयो
गइत्यादेरुपयमर्थ: स्थानेंतरतम इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेऽपि उभयोरनुरूपप्रतियोगिरहितत्वात्परस्य त
पेक्षामूलक: स्थानादेशभाव इति · उच्यते · कृत्स्नमात्रावच्छिन्नस्य स्थानिनोऽत्यन्तमात्रावच्छिन्नस्य चादेशस्योक्तांत
रतमत्वाहित्येपि व्यक्तिपुरस्कारेणांतरतम्यपरीक्षायां होषस्योक्तत्वात् · कृत्स्नरोत्स्य मात्रिकस्य नादेशोऽ

८२

स॰ सु॰

228

कारोंतरत्तमः ह्रस्वमात्रस्थत्वेकारौकारावितिअनन्तरूपप्रतियोगिकत्वंत्वस्यसुलभत्वात् स्वतंत्रः कर्तेतिनिर्देशान्नाविनिय
मः ओयशिअचविभाषेत्यारंभाच्चनविकल्प इतिकल्पनेपि गौरवात् तस्माच्चतुर्थोनिर्देश तडतरंतिदुंनुसप्रसंगेरप
रत्वादिति विग्रहवाक्येरस्यैकत्वाश्रयणंयाविधानकाललएवअरणोरपरत्वंइत्यर्थः ननुस्थानेशब्दस्यत्राणुवर्णमोनस्य
प्रसंगावस्थायामिप्सर्थेअकारस्येतिप्रसक्ताः स्थानमर्थोनस्यात् अताश्चिलत्तरणानरेणाविधीयतेनत्वनेनः तथा
चषष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषानोपपत्तिस्तएवविशेषपरिभाषाप्रवृत्तेनानुवादइतिन्यायात् अतएवउद्दी
नामान्तः स्थानेयकारश्वाप्यादित्यत्रस्थानेग्रहणं तथाचअकारस्यो ऽणप्रसंगावस्थायामेवरपरः स्यादिति
र्थ अकारसमीपस्याप्यणारपरत्वंस्यादितिचेन्नः षष्ठीयस्यापिस्थानेशब्दस्यानुवृत्तेः तथाकेनानुवाद
पिस्थानसंबंधस्यसिद्धेः षष्ठीयेनतुप्रसंगावस्थायामेवेतिकालविशेषस्य स्थानेंतरतमइत्यत्रतात्वा
दिपरत्वेनव्याख्यानस्यापिस्थानशब्दस्यात्रलाक्षणिकोरणप्रसंगपरतयाव्याख्यानात् तथाचस्थानेंतरतम
परिभाषयाप्रकृतिरिणाइकारस्यअकारएवप्रवर्तते इत्यणः प्रसक्तएवनास्तिगुणाहद्योश्चप्राप्तावस्थाया राम

दित्युविहितोऽतरनेबांवाधकः स्यात्. तथाच दृग्मिदिपत्रश्विपादिर्नि त्यामित्युदात्तो नस्यात्. प्रकृतं प्रकृतमिपत्र
गतिरनंतर इति प्रशब्दस्योदात्तत्वेशेषनिघातेउदात्तानुदात्तेस्येमिस्वरितश्च नस्यात् नद्यः पाहितपत्रानु
नासिको नस्यात् सर्वत्रतत्र कुलावच्छिन्नस्य पर परस्यागात्. ऋकारस्यऽऽरत्वाभावात् नचदृन्
इत्यत्र दीर्घोपि न स्यादिति कुतो नोक्तमितिवाच्यं नृन्पे इतिनिर्देशादेः नतिर्ङेः किंच कंगी कारकः ई
पत्रगुणाद्दृद्धिवाधेन विहितोऽरारकदापिद्धिकारउकारश्च स्यात्. अकार एवेति नियमाभावात्. ऋता
इद्धातोः इत्येतस्यसर्वस्येति प्रतिपदोक्तत्वादित्योत्वाधिकुरस्य रत्वं न स्यात्. तेषामेव बाधकत्वात् अणाद्
ीयः पक्षोक्तः अशानतो प्रसंगे अतोवेति नियमात्कगीकारकइत्यादिगुणद्दृद्धोर्दोषाभावात्
ननु ऋस्व अकारस्यसवर्णदृद्धिरनंतरतमा दृद्धिमात्रस्यादिमात्रत्वात् दीर्घस्य तु सर्वापिप्रमाणातो
भक्तमेति अविशेषात्तुल्यस्य लेसकल दृद्धिप्रसंगे अतोवेति नियमोक्तः गुणास्यलेतु ह्रस्वस्य ऋ

सि॰कु॰ ४२

२२१

कारस्य कर्णेत्यादौ मात्रिकत्वादकारः इवान्तरतमः नागैरित्यादौ दीर्घस्य तु द्विमात्रत्वादुङेनान्तरतमः रपुभयत्राप्य
रान्तरतो यथैव प्राप्ता उभयत्रोभयोर्प्रसङ्ग्यानियम प्रदृस्य भावे दीर्घस्य तु ह्रस्वविधियमानो गुरारो ङेः व
स्यात् ह्रस्वस्य त्वकारो भयत्रापि परपरो न स्यात् अरान्तरतोः प्रमाणा तो वेति यो निर्यम्यमानस्यैव च्छिती
येन रपरत्वविधानात् अतोङ्गोत्तरो दीर्घो उकारः इति चेन्न सत्यं स्थाने न रतम परिभाषा या अवकाशः वओः कु
धिस्य नोरित्यादि एतस्या ह्रस्वदीर्घविधिः गुरोतृभय प्रसंगे परत्वादनियमेवेति दोषाभावात् सत्यं उदात्ता
दिषु प्रतिपदोक्तेषु चरितार्थत्वाद्वन स्यात् अथा ते द्वितीयः अन्तरमपि परिभाषा सेस्कोत्तरु दात्ताद्विधिविभि
ष्टानुदात्ताविछिन्नस्यकारस्यैव विधानात् तस्य चाऽरात्वाभावेन परत्वप्रसङ्गाभावात् प्रतिपदोक्ते
षु हृत्वादिष्वपि न दोषः अकारस्थानीयारान्तस्य तत्रापि सत्वात् किरतीत्यादिषु परपरत्वसिद्धेः मैवं गुरा
दर्शो दोषस्य सत्वात् कोर्यत्रा मात्रिकस्य अकारस्य मात्रिकत्वादकारेणुरोरपरत्वेन दोषाभावेपि नाह राम